مێژووی دۆزەخ

مێژووی دۆزەخ

جۆرجیس مینۆس

وەرگێڕانی

هێمن مەهدی نەقشبەندی

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **مێژووی دۆزەخ**
- **نووسینی:** جۆرجیس مینۆس
- **وەرگێڕانی:** هێمن مەهدی نەقشبەندی
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ:** چیمەن
- **نرخ:** ٣٠٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم** ٢٠١٤
- **تیراژ:** ٧٥٠ دانە
- **چاپخانەی** موکریانی (هەولێر)
- بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانەی گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (١٢٣) ساڵی ٢٠١٣ی پێی دراوە.

زنجیرەی کتێب (٨١٧)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

MUKIRYANI
ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

ناوەرۆك

پێش خوێندنەوەی ئەم کتێبە ٧
دەروازە ١٠
بەشی یەکەم:دۆزەخ لە شارستانییەتە زارەکییەکاندا ١٤
بەشی دووەم: دۆزەخ لە ئایینە دێرینە گەورەکانی رۆژهەڵاتدا ٢٧
بەشی سێیەم: دۆزەخی بتپەرستیی کلاسیکیی ٤٢
بەشی چوارەم: دۆزەخی تەوراتی و دۆزەخی عیبرانی ٦١
بەشی پێنجەم: سەرهەڵدانی دۆزەخی کریستیانی ٧٧
بەشی شەشەم: لقەکانی دۆزەخی کریستیانی ١٠٣
بەشی حەوتەم: وەگەڕخستنەکانی دۆزەخ لە سەردەمی ١١٥
بەشی هەشتەم: دۆزەخی سەدەکانی حەڤدە بۆ نۆزدە لەنێوان ١٣٨
بەشی نۆیەم: گۆڕانکارییەکانی دۆزەخ سەدەی نۆزدە- ١٦٤
سەرچاوەکان ١٨٥

پێش خوێندنەوەی ئەم کتێبە

وەرگێڕان کاری ئاسان نییە، وەرگێڕانی کتێبێکیش کە بابەتەکەی تیۆلۆژی و ئایینی بێت، سەختییەکە چەند بەرابەر دەبێتەوە، چونکە پاشخانێکی دەوڵەمەندی گەرەکە لە زانین و کنەکردنی مەسەلە ئایینییەکان و رەوتێن جۆراوجۆری، بۆیە لە هەندێ شوێندا ناچاری بووە، کە لە وەرگێڕانی دەقاودەقی بچمە دەرەوە، بۆ ئەوەی باشتر و روونتر بیرۆکەی نووسینەکە بە خوێنەر بگەیەنم، ئەمە سەرەڕای ئەوەی لە دەقە یەکەمینەکەیدا نووسەر پێویستی بەوە نەبووە، پەراوێزەکان رێک بخات، لەسەر ئەو بنەمایەی خوێنەری فەرەنسی زمان و ئینگلیزی زمان، ئاگاداری و ناسیارییان لەگەڵ ناو و رەوتەکاتی تیۆلۆژیدا هەیە، بەتایبەتی لە ئاییني کریستیانی و جولەکە، هەروەک لە وەرگێڕانە عەرەبییەکەشیدا حەقی خۆی وەرنەگرتووە و تەنانەت لە هەندێک دێڕدا، هەڵەی زۆر زەق هەبوو، کە سەیرە بەسەر وەرگێڕە عەرەبییەکەیدا تێپەڕیوە، بەڵام ئەوانە بۆ خوێنەرێکی کوردی زمان پێویستی بە وردکردنەوەی زیاتر هەیە، بۆیە لە روونکردنەوەی پەراوێز و ناوەرۆکەکەیدا، پشت بە کۆمەڵێک سەرچاوە بەستراوە تا بیرۆکەیەکی باشتر بە خوێنەری کوردیی بدرێت.

مەسەلەیەکی دیکە لەم کتێبەدا کە پێویستە خوێنەر ئاگاداری بێت، بەکارهێنانی زمانەکەیەتی، کە لە هەندێک شوێندا رەچاوی ئەو رێسا و یاسا نوێیانە کراوە، کە لە زمانە جیهانییەکاندا باوە، بۆ نموونە کەمکردنەوەی هەندێ پیت لە وشەدا، لەوانە لەبری ئەوەی بنووسم(جارێک) نووسیومە(جارێ)، هاوکات لە رووی رێزمانییەوە لە

زۆر شوێندا پەنام بردۆتە بەر شێوەزاری کرمانجی باکوور بەتایبەتی لە (کۆ)دا، بۆ نموونە لە کرمانجی خواروو، بەزۆریی ئاوەڵناوەکان دەکرێنە (کۆ) لەبری (ناو) وەک (کتێبە پیرۆزەکان)، کە لە راستیدا دەبێت وشەی(کتێب) کۆ بێت نەک پیرۆز، ئەمە لە کرمانجی سەروو چارەسەر کراوە، هەروەها وەک سەرنجیشم داوە لە شێوەزاری کرمانجی خواروو بەتایبەتی لە گوندەکان و هەم لە شێوەزاری موکری و کوردانی رۆژاوا پاشگری(گەل) بەکاردێنن، بۆ نموونە(کوڕگەلێکی باش یاریدەیان داین) کە لەبری(کوڕە باشەکان یاریدەیان داین) بەکاردێ، ئەوەش یەکێکە لە هەڵەکانی زمانەوانی، کە شار زاڵی کردووە بەسەر زمانی کوردیدا. لە کرمانجی سەروودا بەخستنەسەری پاشگری(ێن) کێشەکە کۆتایی دێت و ئەو هەڵە زمانەوانییەشمان لە کۆڵ دەبێتەوە، بۆیە لە زۆر شوێندا پاشگری(ێن)م بەکارهێناوە، لەهەندێ شوێنیشدا گەڕاومەتەوە سەر گوتنە باوەکەی شێوەزاری کرمانجی خواروو، لەبەر یەک خاڵی سادە و ساکار، ئەویش ئەوەیە کە هێشتا بنکەیەکی ئەکادیمی و زمانەوانی کوردیی، بڕیاری لەسەر نەداوە کە کامیان ببێتە ستاندارد، هەرچەندە من لەلای خۆمەوە پاشگری(ێن) بە درووستتر دەزانم، لەگەڵ پاشگری(گەل) لەهەندێک رستەدا، لەبەرئەوەی لە زمانەکانی جیهانیشدا چ عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی و ئەڵمانی، ناو دەکەنە کۆ، نەک ئاوەڵناو یان ئاوەڵفرمان، هیوادارم خوێنەری بەڕێز ئاگاداری ئەم سەرەتایە بێت، بەو ئومێدەی زمانەکەمان پێشکەوتنی زیاتر لەگەڵخۆی ئاوێتە بکات...

هێمن مەهدی نەقشبەندی
٢٠١٣

دەربارەی نووسەری ئەم کتێبە:

جۆرجیس مینۆس لێکۆڵەری بواری مێژوو، لە ساڵی ١٩٤٦ لە فەرەنسا لەدایکبووە، دەرچووی قوتابخانەی مامۆستایانی باڵا بووە، یاریدەدەری پڕۆفیسۆر و دکتۆری بواری مێژووی سەردەمی کۆن بووە لە زانکۆی ساینت بروک تا ساڵی ٢٠٠٧. لە بواری خۆیدا خاوەنی چەندین کتێبی لێکۆڵینەوەی مێژووییە و وەرگێڕدراون بۆ زمانەکانی ئیسپانی و ئەڵمانی و ئینگلیزی. ئەم کتێبەشی کە ئێستا وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی، بۆ یەکەمینجار لە ساڵی ١٩٩١ بەزمانی فەرەنسی بڵاوکراوەتەوە، دواتر لە ساڵی ١٩٩٤ و ١٩٩٥ و ٢٠٠٥ چاپکراوەتەوە. ناونیشانی راستەقینەی ئەم کتێبە (historia de los infiernos) واتە مێژووی جیهانی ژێرەوە-یە، کە ئەم وشەیەی دوایی رەمزێک بووە بۆ دۆزەخ، وەک نووسەر خۆشی لە ناوەرۆکی ئەم کتێبەدا روونیکردۆتەوە. نووسەری ئەم کتێبە هێشتا لە بەرهەمەکانی بەردەوامە و دوایین بەرهەمیشی کە لە ٢٠١٣دا دەرچووە، بریتییە لە کتێبێک بەناوی(history of solitude & solitary) کە لە فەرەنسا بە چاپ گەیەنراوە.

دەروازە

بیــــرۆکەی دۆزەخ یـــان جەهەنـــم، ســـیمای نەگـــۆڕی ســـــەرجەم شارستانییەتەکانە، لە کۆنترین دەستنووسی مرۆڤدا، کە پەیوەست بێ بە چەمکگەلە ئـایینییە سـەرەتاییەکانەوە، باسـکراوە و دیتوومـانە هەروەک چۆن لەنێو کتێبی هـاوچەرخی بێباوەڕەکانیشـدا قسـەی لەسـەر کراوە و بەدیمـــانکـــردووە. دۆزەخ شـــوێنێ خەمـــاوی و نەگریســـــە، دەکەوێـــتە دنیـاکەیترەوە، یـان دۆخـێ تەنگـانە و نـاهەموارە، لەدەسـپێکی ژیـانەوە بـــوونی هەبـــووە و لەگەڵیـــدا دەژیـــین. دۆزەخ بەپێـــی شارشـــتانییەتە جۆراوجۆرەکـان، فرەشـێوە و خۆگـونجێنە. هێنـدەی دێرینیـی مـرۆی هۆشمەند تەمەنی هەیە، دۆزەخ پەیوەستە بە دۆخە مرۆڤایەتییەکەوە، کە تێیـدا ئـازار و رکوکیـنە و دژبەخـود و ناتواناییەکـانی بەیەکدەگەن، هەروەک چۆن بەهەشـت لانەی ئومێد و شـادی و خواسـتی گەیشـتن بە بەختەوەرییەکانیەتی، جا دۆزەخ چ هەبێ یان نەبێ، بەسـتراوە بە سزا و قیـامەتەوە، چ هەرمـانی[1]بـێ یـان راگـوزەر[2]، ئـاوێنەیەکە بـۆ هەر شارســـــتانییەتێ، کە لە چارەســــەرکردنی کێشـــە کۆمەڵایەتییەکانیـــدا سـەرکەوتوو نەبووە، یـاخود سـەرچاوەی تەمومژیـی و نادیارییەکـانە لە دۆخـــی مرۆییـــدا. هەرچەنـــدێ مـــرۆڤ لە شـــیکارکردنی گرێگـــۆڵە تایبەتییەکانیدا دەستەوسان بێ، دۆزەخێ لە خەیاڵدانیدا درووست دەبێ، تەواوتـرین نمـوونەیەکیش هەر لەسـەرەتاکانی مێـژووەوە، بەخەیـاڵی شارســـــتانییەتەکاندا هـــاتبێ، ئەوپەڕی هیـــوابڕاوی و زۆرتــــرین

---

١ : هەتا هەتایی، ئەزەلی.

٢: ماوەیەکی یەکلانەکراوەیە و گواستنەوەیە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێتر.

میتۆدی[٣]لەخۆگرتبێ، باشترینیان دۆزەخی گاوریی(کریستیانیی)[*]بووە. ئەو جۆرە دۆزەخە خۆیلەخۆیدا ئازارێکی رەهایە، بەهۆی ورووژاندنی نائاسوودەیی ویژدان و دەرککردن بە هەتاهەتایی ئازارەکان، رۆح و پێنج هەستەکە کوێر دەکەنەوە. دۆزەخی گاوریی وێناکردنێکی لۆژیکانەی بێ چەندوچوونە لەنێو لۆژیکی ئەفلاتۆنیی نوێدا، تایبەتیشە بە تیاچووەکان[٤]، ئەم دۆزەخە دژ بەئاراستەی ئایینێکی فریادڕەسە، ئایینێک ئارەزوودارە بە رێزگرتنی ئازادی مرۆڤ، ئایینێک کە چارەنووسی ئەوانە دیاری دەکا، لە سەرچاوەی چاکەی رەها جودابوونەتەوە، ئیدی دانسقەیی و هێزدارییەکەی لێرەوەیە.

پێش دۆزەخی گاوریی بەماوەیەکی زۆر، هەندێ هزری ئایینی، ژیانی دنیاکەیتریان وا دێنایە بەر خەیاڵ، کەوا بێجگە لە تەواوکاریێ بۆ ژیانی سەرزەمینی لە شوێنێکیتری دیارینەکراو چیدیی نییە، لەوێ بارکەوتووەکانی[٥]ئەم سەرزەمینە، پێکی ئازار دەنۆشن. لەم دۆزەخە کە سازدراوە بۆ هەموو کەسێ، لەنێوان چاکەکاران و خراپەکاراندا چ جیاکاریی و جوداکردنەوەیەک نییە، بەڵکو درێژبۆوەیەکی خەماوییە بۆ چارەنووسی ژیانی زەمینی، هەریەک لەو دوو دەستەیە. گەشەی پلە بەپلەی ویژدانی ئەدەبی، وایکرد وردەوردە دۆزەخ تەنیا خراپەکاران

٣ : گرتنەبەری کۆمەڵێ رێوشوێنە لە بوارێکی تایبەتیدا، بەمەبەستی شیکردنەوە و کنەکردنی تیۆرەکان.

٤ : ئەوانەن کە لە رۆژی دواییدا زیندوو دەکرێنەوە و بەرەو دۆزەخ و ئازارەکانی بەرێدەکرێن.

*: لەنێو کوردەواریدا ئەم وشەیە بەرامبەر بە کریستیانی بەکارهاتووە، تەنانەت لە شاری سلێمانی گەڕەکی کریستیان نشینەکان بە گەڕەکی گاوران ناسراوە، کە ئەم وشەیە پەیوەندی بە وشەی(کافر)ەوە نییە وەک هەندێک حەز دەکەن وای لێکبدەنەوە تا وشە ئینگلیزیەکە بەکاربێنن.

٥ : کەسانی کەساس و ئومێدبڕاو

بگرێتەوە، ئەمەش لە سەرەتادا کاتیی بوو، دواتر لەگەڵ کریستیانیدا بووە هەتاهەتایی.

قۆناغی هاوچەرخ نیمچە گەڕانەوەیەک بوو بۆ چەمکی سەرەتایی، لەلایەکەوە پاشەکشەی بیروباوەڕگەلی تەقلیدی و کڵێسا، بوونە ورووژاندنی گومان لەسەر دۆزەخی گاوریی، کە تەمومژاوی و ناڕاستەوخۆیی زیاتر زاڵ بوو بەسەر مانیفێستەکانی باوەڕی(ئیمان) فەرمیدا، لەلایەکی دیکەشەوە ڕێژەگەریی زانیارییەکان لەسەر چاکە و خراپە، جیاوازییەکانی نێوان دۆزەخ و بەهەشتی دەسڕییەوە، کە هەریەکە لەو دوانە(واتە بەهەشت و دۆزەخ) لەمیانی دیالیکتیکی تەمتوماندا[٦] شوێنی خۆیان لەسەر ئەم گۆی زەوییە گرتبوو. پێدەچوو دۆزەخ وەک یەکێ لە توخمەکانی بوون، بەهۆی کێشمەکێشی نێوان پێداویستییەکانی تاکەکەس و داخوازییەکانی کۆمەڵەوە، ژیانی تێدا بەڕێوە بچێ، هەر تاکەکەسێکی نێو ئەو خەڵکە کە دەکەوێتە نێوان پۆتکی[٧] خۆوەدیهێنان و بەرکەوتی[٨] گێچەڵییەکانی فشارە کۆمەڵایەتییەکان، وا دەبینێ کە هەڵگری دۆزەخێکی تایبەت بەخۆیەتی، ئیدی ئەمە بۆتە بابەتی تاوتوێکردنی دەروونناسان و لێکۆڵەرە سایکۆلۆژییەکان و کۆمەڵناسان و فەیلەسوفان،

٦: گفتوگۆ و راگۆڕینەوە لەسەر دۆزێک، کە دەشێت بە دوو ڕێگە پەی پێ ببرێ، یەکەمیان بەرێگەی ئەزموون، واتە پێشتر تاقیکرابێتەوە، یان پێکەوە گرێدانی چەمکگەلێکی جۆراوجۆر بێت بۆ گەیشتن بە واتایەکی راستەوخۆ، کە لەدواجاردا بڕیارێکی لێوە گەڵاڵە دەبێت و شوناس و واتایەک بەدەستەوە دەدات، بەڵام مردن بۆ خۆی شتێکە نە ئەزموونکراوە و نە پێکەوە گرێدراوی چەمکگەلێکیشە، بۆیە ئەو جەدەلیەتە کە لەسەری دەکرێت بە جەدەلیەتی تەمتومان ناودەبرێت.

٧ : چەکوش بەتایبەتی ئەوەی ئاسنگەر بەکاری دێنێ.

٨ : سندان یان ئەو پارچەیە کە کانزای سارد یان گەرمکراوی دەخرێتەسەر و بە چەکوش لێیدەدرێ بۆ وەرگرتنی شێوەی داواکراو، یاخود بۆ ڕاستکردنەوە و پانکردنەوەی.

که پێشــتر ئەمە تەنیــا کــاری تیۆلۆژیســتەکان[٩] بــوو. مێــژووی دۆزەخ مێـژووی رووبەڕووبـوونەوەی چارەنووســە تـایبەتەکەی خـودی مـرۆڤە، چونکە وەک هەندێ لە هزرڤانانی پێشوو بۆی دەچن، مرۆڤ پەرۆشـانە لەنێو خۆیدا هەڵگری دوو چارەنووسی دژیەکییە، بە نۆرە کارایان دەکا، یاخود پێکەوە وەگەڕیان دەخات. ئەمە ئەوەیە کە "میلتۆن"[١٠] لە سـەدەی حەڤـدەدا لە(بەهەشــتی ونبــوو) نووســیویەتی و دەڵــێ" هــزر شــوێنە تـایبەتەکەیەتی، هەر نێـو خـودی هـزر، دەتـوانێ وا لە دۆزەخ بکـات ببێـتە بەهەشت و بەهەشتیش بە دۆزەخ".

---

٩ : لاهوتییەکان، تیۆلۆژیست زانستی بیروباوەڕەکانە کە پەیوەستن بە خوداوە، وەک بوونی و خودی و سیفاتی و بڕوا بە دەقە پیرۆزەکان و دەسەڵاتی کڵێسا، ئەم زانستە لای موسڵمانان بەناوێکیتر هەیە کە پێیدەڵێن(علم الکلام).

١٠: جۆن میلتۆن شاعیر و زانای ئینگلیزی لە سەدەی حەڤدە لەدایکبووە و کەسایەتییەکی چالاک بووە لە دۆزە سیاسی و ئاییینییەکاندا، لە لەندەن ژیاوە، یەکێ لە بەرهەمە ناودارەکانی-بەهەشتی بزربوو-ە، کە باسی چیرۆکی شەیتان و دابەزینی ئادەم و حەوا دەکات بۆ سەر گۆی زەوی.

بەشی یەکەم

دۆزەخ لە شارستانییەتە زارەکییەکاندا

بەپێچەوانەی خاوێنکار[11](purgatory)) کە داهێنانێکی هۆشمەندانەی تیۆلۆژیی کاتۆلیکییە و"ژاک لۆگۆف"[12] مێژووە پرشنگدارەکەی دارشتووە، پێدەچێ مەحاڵ بێ لانکەی سەرهەڵدانی دۆزەخ یان جەهەنم دیاری بکەین. گەر ئەو تێکستە سەرەتاییانەی باس لە دۆزەخ دەکەن، مێژوویان بۆ هەزارەی دووەمی پێش زایین بگەڕێتەوە، رەنگە سەردەمی پێش مێژوو، ئەم بیرۆکەیەی بەخەیاڵدا هاتبێ. لەدەوروبەری ٥٠٠٠ ساڵ پێش زایین، مۆمیاکردنی جەستەکان سەری هەڵداوە، بێگومان لەگەڵیشیدا باوەڕی بەردەوامبوونی ژیان لەدوای مردن، یاوەری ئەم کردەیە بووە، واتە"دۆزەخ" بەمانا باوەکەی ئەو شوێنە بووە، کە کاروچالاکییەکانی سەرزەمینی تێدا بەردەوام دەبێ. بەڵام بڕوای هەبوونی دۆزەخ لە سایەی ئەگەرێکدا، کە دەشێ یاسای ئەخلاقی و چەمکی بەرپرسیارێتی نەبووبن، هیچ بیرۆکەیەک لەبارەی پاداشت و سزاوە، یاوەری دۆزەخ نەبووە، تا ئێستاش چ بەڵگەیەک نییە رووخساری دۆزەخ لەدەورانی پێش مێژوودا دیاری بکات.

---

١١ : لە تێڕوانینی کریستانییەکاندا بەتایبەتی لای کاتۆلیکەکان، هەر کەسێک کە دەمرێت، گیانەکەی دەبرێتە شوێنێک، بۆ ماوەیەکی کاتی ئەشکەنجە دەدرێت، بەمەبەستی پاکبوونەوە لە گوناهەکان، ئەو شوێنە ناونراوە پاکژکار.

١٢ : مێژوونوسێکی ناوداری فەرەنسایە، کە پتر لەسەر ماوەی سەدەکانی ناوەڕاست دەنووسێت.

لەدەورانێکی نزیک لە ئێمە، هەندێ شارستانییەت کە تەنیا پشتیان بە نەریتی زارەکی[١٣] بەستووە، بواری دۆزینەوەی بەشێ لە رووخساری بیروباوەڕەکانی سەردەمی کۆنمان لەبارەی دۆزەخەوە دەدەنێ. ئەم شارستانییەتانە کە لەرووی کات و شوێن و پێکهاتەی کۆمەڵایەتییانەوە، یەکجار لە یەکترییەوە دوورن، باس لە ژمارەیەکی زۆر لە دۆزەخی گەلێ لەیەکچوو دەکەن، وا قسەی لەسەر دەکەن، کە کۆمەڵە شوێنێکن بۆ نیشتەجێبوونی هەموو کەسێ، وا باوە کە جێیەکان خەماوین، کاروچالاکییەکانی زەمینی لەوێ بەشێوەی تارمایی بەردەوامن. ئەو رێگانەش کە دەچنەوە نێو دۆزەخەکان، وەک ئەزموونێکی مەشقکردن[١٤]، بە تەڵە و تۆڕ و داو چنراون. تیاچووەکان ئەوانەن لە ژیانی سەرزەمینیاندا یاخود لەساتەوەختی مردنیاندا، رێزیان بۆ سرووتەکان دانەناوە، ئەو سرووتانە کە پارێزەری یەکگرتوویی کۆمەڵایەتین، یان تیاچووەکان خەوشدارەکانن و ناسراون بە گوناهباریی، ئەمانە دەردەکرێنە دەرەوەی ژیانی ئاسایی، لەدۆزەخدا سزای ئاوارەبوونیان بۆ دەرەوەی کۆمەڵگە بەسەردا دەسەپێنرێ، چونکە رێزیان لە یاساکانی کۆمەڵگەی خۆیان نەگرتووە. بەڵام ئەوانیتر، خۆگونجێنەکان و تێکەڵبووەکان بە کۆمەڵگە، هەر لە ژیانی سەرزەمینیاندا بڕیار لەسەر چارەنووسیان دراوە، بۆیە بارودۆخیان لە دۆزەخدا ناگۆڕێ.

---

١٣ : مەبەستی نووسەر گێڕانەوەی دەماودەمی رووداوەکانە لەنێو خەڵکدا، کە پەنا نابەنە بەر نووسینەوەی رووداوەکان، بەڵکو نەوە لەدوای نەوە بۆ یەکتری دەگێڕنەوە و بەو جۆرە مێژوو دەگوازنەوە.

١٤: مەبەستی نووسەر، ئەو کۆسپ و کەندانەیە کە لەکاتی مەشقکردندا بۆ مەشقکار دادەنرێت، وەک بازدان لە شوێنێکی بەرز، یان سەرکەوتن بە بەرزاییەکدا.

١- ئەفریقیای رەش:

وەرگرتنی هەندێ نموونە لەسەر میللەتانی نیشتەجێی پشت بیابان، ئەم خەیاڵدانە دووپاتدەکاتەوە. دۆزەخی هۆزی سیریر لە سەنیگال، دەکەوێتە هۆنۆلۆ لەناوجەرگەی زەوی، ئەوێ شوێنێکی شوومە و تێیدا مرۆڤ وردە وردە تواناکانی لەدەست دەدات. هۆزی دیولاس لەهەمان ناوچە، تێگەیشتنێ سەیری هەیە و پتر پابەندە بە بیرۆکەی مۆراڵییەوە، ئەویش ئەوەیە کە مرۆڤ ئاوێتەیەکە لە سێ بەش: بەشێکی چاکەکارە و بەشێکی خراپەکارە و ئەوی دیکەش نایاب. لەکاتی مردندا بەشە خراپەکە نامێنێ و بەشە نایابەکە بەرەو بەهەشت دەچێ، هەرچی بەشە چاکەکەشە دووبارە دەگەڕێتەوە بۆ ژیان. چارەنووسێ کە چاوەڕێی مەرگ بکا، پەیوەست دەبێ بە رێژەی ئەم بەشانە بۆ یەکتری، گەر هاتوو بەشی خراپەکارەکە زاڵ بوو، ئەوا مرۆڤەکە بەیەکجاری کۆتایی دێ و نامێنێ.

لەدۆزەخدا زۆرجار ژیان وەک ئاوێنەیەک بۆ ژیانی سەرزەمینی بەردەوام دەبێ، واتە شەو دەبێتە رۆژ و رۆژیش بە شەو، چەپ و راست پێچەوانە دەبنەوە. تێبینی کۆمەڵێ لە ئەفەرۆزی[١٥] تیاچوو دەکرێ، کە ئێستا لەوێ نیشتەجێن بێئەوەی چ سزایەک بدرێن، ئەوانە پەراوێزخراوەکانن لەهەمە چەشنە: شێتەکان، کەمئەندامانی جەستەیی و عەقڵیی، ئەو مردووانەی لە دۆخێکی ناوازە یان گلاویدا تیاچوون، ژنان لە وەختی زەیستانی، گەنجانی نەفام و فریوخواردوو و بێئەزموون، نوقمبووەکان، خۆکوژەکان، هەورە بروسکەپێکەوتووەکان، سەرگەردانەکان، ئەم هەموو جۆرانە لە گینیا لای میللەتی کیزیس، لە(وڵاتی شەڕەنگێزان) لە هەناوی تاریکیدا نیشتەجێ دەبن.

---

١٥ : ئەو کەسانەی کە لە کۆمەڵگە دەکرێنە دەرەوە، یان قێزەون و بێزراون.

سزا و بەرەڤانی خودا بەهەر ڕێگەیەک بێ، دادەبەزێتە سەر ئەوانەی لەگەڵ کۆمەڵدا ناگونجێن، گەر ئەوانە لەسەر زەوی گۆشەگیر بن، ئەوا بە ئەفەرۆزی لە بارەگای ئاسایی مردووەکان دەمێننەوە، بێئەوەی تووشی ئەشکەنجە و ئازار بێن.

٢- دۆزەخ لای شامانییەکان:

سرووتی شامانییەکان[١٦]، دەتوانێ ناوەرۆکی دۆزەخ، بەشێوەیەکی باشتر ئاشکرا بکا، ئەم سرووتانە بەشێوەیەکی تایبەتی بەهۆی کارەکانی(میرسیا ئیلیاد)[١٧]ەوە ناسران، دەکرێ لەنێو زۆر میللەتانی جۆراوجۆردا بەدی بکرێن، هەر لە لای میللەتە نیمچە کۆچەری و چیاییەکانی تبت و ئاڵتای و گینیای نوێ و مەنگۆلیاوە بیگرە تا دەگاتە هیندییەکانی ئەمریکای باکوور و هۆزەکانی تۆونگۆز و یوراک لە سیبیریای ناوەڕاست.

لەنێو ئەم میللەتانەدا کەسێک ئاگادارییەکی ڕاستەوخۆی لەبارەی دۆزەخەوە هەیە، ئەویش شامانی کاهینە، کە زانایی و پڕتفاقییەکەی بەتوانای تایبەتی، ڕێی دەدا لەمیانی قۆناغێک لەچلەکێشی[١٨]، کە ڕەنگە

١٦ : چەندین گرووپی ئایینین کە نیشتەجێی ئاسیای باکوور و ئەمریکای باکوورن، زیاتر بەکاری جادووگەری و پەیوەندیکردن بە ڕۆحەکانەوە سەرقاڵ بوون.

١٧ : میرچا ئەلیادە(١٩٠٧-١٩٨٦) نووسەر و مێژوونوسی بواری ئایینی و فەیلەسووف و ڕۆمانووسی ڕۆمانی، خاوەنی چەندین کتێب و نووسینە لە بواری ئەدەبی خەیاڵی و فەلسەفەی ئایینەکان.

١٨ : مانای خۆدوورخستنەوەیە لە چێژەکانی دنیا بۆ گەیشتن بە توانا ڕۆحییەکان، کە پتر لەنێو بودایییەکاندا پیادەکراوەو دواتر لەنێو پەیڕەوکارانی تەسەوف و تەریقەتەکانی ئیسلامدا پەنای بۆ براوە، لەڕێگەی خۆبرسیکردن و دوورکەوتنەوە لەهەر ئارەزوویەکی دنیایی بۆ ماوەی چل ڕۆژ، هەر لەبەرئەوەشە پێیدەگوترێت چلەکێشی یان خەڵوەتکێشان، کە ئەم وشەی دوایی زیاتر واتای تەنیابوون دەگەیەنێت.

سـێ ڕۆژ بخـایەنێ، بەشـێوەی ڕۆح بەرەو شانشـینی مردووەکـان شۆڕبێتەوە، تا یاوەریی گیانی مردووەکە بێ و یارمەتی بدات بۆ بڕینی ئەو کۆسپ و ئاستەنگانەی لەسەر ڕێی دانراون، لەکاتی گەڕانەوەشیدا پوختەیەک لەسەر گەشتەکەی باس دەکات و بەرچاوڕوونییەک لەسەر ئەزموونەکانی بە خەڵک دەدا.

بەمجـۆرە دەزانـین کە سـەفەری دۆزەخیـی، لای ئەم میللەتـانە، بەچەندین تەڵە چنراوە، زۆرترین شتێکیش کە لەم سەفەرانەدا دووبارە دەبنەوە، گوزەرکردنە بەسەر پردێکی زۆر باریکدا، کە زۆرجار دەبێتە تاڵە موویەک، بەسەر هەڵدێرێکی گەلێ قووڵدا دەڕوانێ، لەوێدا ئەوانە دەکەونە خوارەوە کە شارەزاییان کەمە. بەڵام ئەوانەی کەندوکۆسپەکان نابڕن، چارەنووسیان نادیارە. ئەمجۆرە کەسانە لای تەتەرەکان، ئەو ئازارانە دەچێژن کە شەیتانەکان وەک سزا بۆیان دیاریکردوون. سزاکە سزایەکی مۆراڵی نییە، بەڵکو مەسەلەی دووبارەکردنەوە و مەشقدانە. ئەوانەی سەرگەردان دەبن، زۆر کەساستر و نەزانتر و دەبەنگترن لەوەی شەڕەنگێز بن. دەکرێ هەموو مرۆڤێ بگاتە دۆزەخ، گەر پشت بە ڕێبەرێکی زرنگ ببەستێ، هەر خودی خواوەندەکانیش بەخۆیان شامانی یەکەمیان بۆ ئەم ڕۆڵ بینینە ناردووە. لای تبتییەکان و هۆزەکانی مۆسۆ لە گریک(یۆنـان) نەخشـەیەک لەبەردەم مـردووەکەدا رادەخـرێ و دەکرێتەوە، بۆ ئەوەی ڕێگەی دۆزەخی نیشان بدەن، کە بە نۆ شورا دەورە دراوە، چەنـد پـرد ئەم شـورایانە لێـکجـودا دەکـاتەوە، کە شەیتانەکان پاسەوانی دەکەن. پاش ئەوەی مردووەکە حەوت چیا لە زێڕ دەبڕێ، دەگاتە لای درەختی تیماری نەمری[١٩] (tree medincine eternity).

١٩ : درەختی تیماری نەمری: مەبەستی نووسەر ئەو درەختەیە کە گوایە لە بەهەشتدایە و ئەوی لێی بخوات، بە نەمری دەگات، هاوکات ئاماژەیەکیشە بۆ ئەو رووەکەی کە گەلگامش

دەشێ ئەزموونەکانی گەشتەکە وەک قۆناغەکانی پاکبوونەوە دابنرێ. لای میللەتانی ئاڵتای دەبێ مرۆڤ دوورییەکی زۆر ببڕێ، بیابان و چیا و ئۆقیانووس و دەشتەکان تەی بکا، پێشئەوەی شۆڕببێتەوە بۆ نێو کونێک، کە دەیگەیەنێـــتە حەوت پلیکـــانە، ئەم پلیکانـــانە بەربەســـتن، یـــاخود پەداکەکـــانن[٢٠](pudaks) مـــۆرکێکی مەشـــقداری بەســـەریدا زاڵە. دواتـــر تووشـــی پـــردە بەناوبـــانگەکە دێ، دواجـــار بە کۆشـــکی ئەرلیـــک خـــانی پادشـــای دۆزەخ دەگـــا، کە ســـەگەل پاســـەوانیەتی. هەمـــان رێـــڕەو لای دانیشـــتووانی راســـتەقینەی ئوســـترالیا دەدۆزیـــنەوە، کە هەنـــدێ لە وێنەکانیان گوزارشت لە سەفەری رۆحەکان دەکەن، تەواوی رێگەکە بە کەنـــد و کۆســـپ تەنـــراوە. بەڵام یـــاکۆتی و مەنگـــۆلی و تـــورکە رۆژهەڵاتییەکان، سەفەرەکەیان ئاسانتر کردۆتەوە، بەوەی مردووەکانیـان باڵ بۆ فڕین بەکاردێنن.

لەنێـو ئەم هەمـوو میللەتـانەدا، دۆزەخ تـێکەڵ بە بەهەشـت دەبـێ. ئەوانەی دەگەنە دەڤەرە ژێرزەمینییەکـــان، کە شـــوورا زەبەلاحەکـــان سنووریانە، سەرقاڵی کارە زەمینییەکانیانن، رێز لە پلەبەندیی کۆمەڵایەتی دەگرن. دۆخی مرۆڤ لە دنیاکەیتر، بەپێی پێگەیان لە ژیانی سەرزەمینی دیـاری دەکـرێ، تەواوی شـتگەلێ کە لەسـەر زەوی روودەدەن، لەوێـش بەهەمانشێوە دووبارە دەبنەوە. لە دۆزەخدا بەهێزەکان هەر بە هێزداریی خۆیـان دەمێنـنەوە. لای مـیللەتە جەنگاوەرەکـانی وەک مەنگۆلییەکـان، کەســـی مـــردوو لەلایەن ئەوانەوە خـــزمەت دەکـــرێ، کە لە ژیـــانی

بەشوێنیدا وێڵ بوو بۆ ئەوەی نەمری بەدەست بێنێت، بەڵام پێش ئەوەی پێی بگات، مارێک خواردی و لەسەر ئەو بنەمایەش ئەو مارە بۆتە هێمایەک لە بواری پزیشکیدا کە لەدەوری جامێک پێچی خواردووە، وەک نیشانەیەک بۆ ساخڵەمییەکی نایاب.

٢٠ : ئاماژەیەکە بۆ بەربەستی یەک لەدوای یەک کە یاریزانان لەکاتی وەرزشی راکردندا بازی بەسەردا دەدەن.

سەرزەمینیدا کوشتوونی. لێرەش لە راستیدا بڕوایەکی گشتی لای تەواوی ئایینەکان هەیە، کە هەتا هەتایی لەسەر ئەم زەوییە، درووست-دەکرێ.

ناکۆکییەکان لەسەر پێوەرەکانی دیاریکردنی ئەو شتانەیە کە لەدوای گۆڕەوە دێنەئاراوە، لە سەرجەمی شارستانییەتە تەقلیدییەکاندا کە لەدۆخێکی ئابووری وادا ژیاون، زۆرجار راگوزەر[٢١] دەبن و بەهەموو جۆرە مەترسییەکی دەرەکی، دەکەونە ژێر هەڕەشەوە، رەگەزی یەکلاکەرەوە لێرەدا یەکبوون یان یەکگرتنی کۆمەڵە. پەراوێزخراوەکان ئەوانەی تێکەڵ نابن و لە پەیداکردنی بژێوی خەڵکدا بەشداری ناکەن، تەنیا ئەمانە دوور دەخرێنەوە و تەریک دەکرێن. بەڵام لای ئەسکیمۆکان بۆ نموونە، راوچییە سەرنەکەوتووەکان دەنێردرێن بۆ شوێنێکی ژێرزەوی، کە لەوێ بەدەست برسێتییەوە بناڵێنن، لەکاتێکدا ئەوانەی خۆیان کوشتووە، لەلایەن کۆمەڵەوە خۆکوشتنەکەیان بەهای قوربانیدانی تێدا دەخوێنرێتەوە، کە ئەمەش ئەوپەڕی ستایشکردن هەڵدەگرێ، بۆیە ئەمانە بۆ بەرزترین ئاسمان هەڵدەفڕن و لەگەڵ پاڵەوانەکاندا دەبن.

ئەوەی لە کۆمەڵ دەمێنێتەوە لە شوێنێکی بێلایەندا لە دۆزەخ کۆدەکرێنەوە، بێ هیچ جیاکارییەک، ئەمە بیروباوەڕی کۆنی میللەتانی ئاسیای ناوەڕاست بووە، کە گەڕیدە سەرەتاییەکانی ئایینی کریستیانیی سەرسام کردبوو، وەک گەڕیدەی فەرەنسی "ژان دی پلان کارپین" کە لە سەدەی هەژدەدا نووسیویەتی: ئەوانە هیچ شتێ لەبارەی ژیانی هەتاهەتایی و سزای هەتا هەتایی نازانن، بڕوایان وایە لەدوای ئەم ژیانە،

---

٢١ : مەبەستی نووسەر ئەو شارستانییەتانەیە کە دۆخی ئابووریيان لەسەر بناغەیەکی پتەو بونیاد نەنراوە و بەردەوام خۆیان بە کۆچەری دەزانن و خاوەن خاک و نیشتمانێکی دیاریکراو نین، زیاتر پشتیان بە دەوروبەری خۆیان بەستووە.

لەدنیـایەکیتردا زینـدوو دەبـنەوە و لەویَ ژمارەیـان زیـاد دەکـاتەوە و دەخۆن و دەخۆنەوە و هیچ کاریَ ناکەن، تەنیا و بەس ئەوە دەکەن، کە کاتیَ لەم دنیایەدا زیندوو بوون و کردوویانە.

٣- ئەمریکای پێش کۆڵۆمبس:

لەپێش گەشتەکەی کۆڵۆمبس، شیاندنی کولتووریی کۆمەڵایەتی، کە نێردە کاتۆلیکەکان لە شارستانییەتە گەورەکاندا وروژاندیان، کاریگەری کرد، کە ناسینی بیروباوەڕەکانی پەیوەست بە دنیاکەیتر، شتیَ مەحاڵ بێت. ئەو بەڵگەنامـانەش کە لەو سـەردەمەدا کـۆکراونەتەوە، لەژێـر کاریگەرییەکی خەستی کریستیانیدابوون. بەوجۆرە گارسیلا کۆدوالا ڤیگا لە هۆزی ئانکا، بۆتە کریستیانی و لەدوا دواییەکانی ژیانیشیدا کراوەتە کاهین، ناوبراو جەختی لەسەر ئەوە کردبوویە، کە میللەتی ئانکا بڕوایان بە بـوونی دۆزەخێکـی بەئـازار هەیە بـۆ شـەڕەنگێزان. دەکـریَ چەمـکە هینـدییە راسـتەقینەکان شـێوێنرابن، بەڵام وەک پێـدەچیَ ئەم دۆزەخـی ئانکایە بەهەر شێوەیەک بووبیَ، کاتیی بووە.

ئانکـا بڕوایـان بەوەیە لەدوای ئەم ژیـانە، ژیـانێکیتر هەیە، سـزا بـۆ شـەڕەنگێزان و بەختەوەرییش بـۆ چاکەکـاران دێنیَ، ئەوان نـاوچەرگەی زەوی بە ئوکو پاچە(ucu pacha) ناودەبەن، واتە دنیای ژێرەوەی ساز و ئامادە و ماڵی شەڕەنگێزان، بەواتـایەکی باشـتر نـاوێکی دیکەیـان داوەتیَ، کوپایپا هواسین(cupaipa huacin) کە ماناکەی(ماڵی شـەیتان) دەگەیەنیَ. ئانکـا جەخـت لەوە دەکەنەوە ژیـان لە جیهـانی خـوارەوە، کە پێـی دەڵێین دۆزەخ، پـڕە لە هەمـوو نەخۆشـی و شـەڕێک کە لەم دنیـایە تووشـمان دەبـیَ، نە حەوانەوە هەیە و نە رەزامەنـدی. ئەوان هەروا بڕوایـان بە رۆژی قیامەتێکی سەرتاسەری هەیە، بێئەوەی خەیاڵیان بۆ نەمریـی یان

نەهـامەتیی بچـێ، بەڵکـو وێنـای ژیانێکیـان کـردووە، هاوشـێوەی ژیـانی سەرزەویمانە، چونکە عەقڵیان لەم ژیانەی ئێستایان زیاتر، بڕی نەدەکرد.

لای(مایا) دۆزەخێک بۆ هەمووان لە ژێر زەویدا بەرپا کراوە، هیچ جۆرە سیستەمێکی باوەڕیی تێدا نییە. بەڵام چارەنووسی مردووەکان لای ئەزتیک[٢٢]، بەجۆرێکەوە نەوەستاوە و زیاتر فرەڕەنگە، ملکەچە بۆ جۆری مردنەکە، نەک بۆ لایەنی مۆراڵی، دۆزەخی ژێرزەوی لای ئەوان دەکەوێتە میتلان، لەوێ میکتلانتکۆهتلی(mictlantecuhtli) و هاوەڵەکەیمیکتلانسیهۆتلی(mictlancihuatli) فەرمانڕەوان. مردوو دوای سەفەرێکی سەخت و درێژ، ئەوانەی دەگەنە کۆتایی ئەم سەفەرە: جەنگاوەرەکانن کە لە شەڕەکاندا کوژران و دەچنە ناوچەی خۆرهەڵاتن، ئافرەتگەلێکن کە بەسەر سکەوە چوون و دەگەنە ناوچەی خۆرنەوازان، منداڵگەلێک کە بە کۆرپەیی مردوون و دەگەنە ناوچەیەک درەختەکان شێوەی مەمک دەگرن، نغرۆبوو و برووسکەپێکەوتووەکانیش لە ژینگەیەکی بەفەڕ و تەڕدا دەبن، کە پێیدەگوترێ تلالۆکان(tlalocan).

بەهۆی خۆسەپاندنی کریستیانی و یاسـاگەلی تیۆلۆژی و مۆراڵییەوە، ئەم چەمکـــانە ئـــاوەژوو بـــوونەوە. دۆمینیکـــی و یەســـوعییەکان[٢٣] دەســـتیانکرد بە بڵاوکـردنەوەی ئەوەی، کە پـێش دۆزیـنەوەی ئەمریکـا، ســەرلەبەری هینـدییەکان بـۆ هەتـا هەتـایە لە دۆزەخـی پـڕ ئـازار و

---

٢٢ : ئیمپراتۆریایەک بووە لە ساڵانی ١٤٢٨ تا ١٥٢١ فەرمانڕەوای وڵاتی مەکسیکی ئێستای کردووە و زۆر شاری گەورەیان بوونیاد ناوە، هەتا ئێستاش زۆرێ لە خانەوادەکانی مەکسیک دەچنەوە سەر ئەزتیک.

٢٣ : لەسەرەتای سەدەی سیانزە رێبازێک لە کریستیانی هاتەبوون، لەلایەن(عەبدو ئەلئەحەد) یان بە ئیسپانی کە پێیدەڵێن دۆمینگۆ دی گۆتمان و بە فەرەنسیش(دۆمنیک)، هەستا بە هێنانەبوونی رەبەنێتی دۆمنیکان کە سەرەتا لە ئافرەتانەوە دەستی پێکرد و دواتر لەساڵی ١٢١٦ برایانی دۆمنیک-یش هاتەئاراوە، کە پتر بایەخ بەلایەنی رۆحیی دەدەن.

ئەشکەنجەدا دەمێننەوە، چونکە ئەوانە ئایینێکی راستەقینەیان نەزانیوە و نەناسیوە. کۆڕی لیما کە لەساڵی ١٥٥١ بەسترا، فەرمانی بە قەشەکان‌دا، کە هیندییەکان ئاگادار بکەنەوە، لەوەی(تەواوی نەوەکانی پێشوویان و دەسەڵاتدارانیان لە ئێستادا لەبەردەم بارەگای ئازار و ئەشکەنجەداندان، چونکە خودایان نەناسیوە و هەرگیزیش نەیانپەرستووە، بەڵکو خۆر و بەرد و بوونەوەری دیکەیان پەرستووە). ئەم بۆچوونە رووشکێنە، وروورژێنەری جەختکردنەوەیەک بوو، کە پاساو دەداتە ئەوەی(رزگاربوون، لە دەرەوەی کڵێسا، بوونی نییە). وتەزای رزگاربوون تەنیا لەدەستی کڵێسەدایە، وتووێژێکی توندی لەنێو خودی کڵێسادا خستەوە، بەهۆی هیندییەکانەوە ناوەندەکانی کریستیانی کەوتنە نێو شڵەژانێکی بەتینەوە. لەسەر دۆخی وڕێنەکردن و هاتنی وێنەی خەیاڵیی بەبەر مێشک و چاوی هیندییە مەکسیکییەکاندا، تۆژینەوەکان ئاشکرایانکرد، کە زیاد لەنیوەی ئەو دۆخە وڕێنەییانە یان سەرمەستییانە، پەیوەندیی پتەوی بە دۆزەخەوە هەیە. هەروەها پێکدادانی دوو شارستانییەکە، دوو ئاراستەی دژ بەیەکی لەنێوان دۆزەخی هەردوولادا روونکردەوە، دۆزەخێک کە تەقلیدییە و بێلایەنە و خۆگونجێنە لەگەڵ پێداویستییە زەمینییە بەدینەهاتووەکانی هەر کەسێ لەسەر زەوی، لەگەڵ دۆزەخە رەق و بێزارکارەکەی کریستیانیی.

٤-دۆزەخی جێرمانی و ئەسکەندەناڤییەکان:

هەمان جیاوازی لەدۆزەخی میللەتانی جێرمانی پێش کریستیانی و ئەوروپای باکووردا دەبینین. لێرەدا دەستەواژەکان گوزارشت لە دژەئاراستەیی دەکەن و لەهەمان کاتیشدا هاتنە ناوەوەی هەندێ سیمای بتپەرستیی لە چەمکە کریستیانییەکاندا ئاشکرا دەکا. دۆزەخی جێرمانیی بریتییە لە(هێڵ-hell-) یاخود(حەشارگە) جیهانێکی تاریکی ژێرەزەمینی،

سارد و تەمێک داپۆشیوە، کە مردووەکانی تێدا بزر دەبێ. ئەم وشەیە(واتە هێڵ) بۆ ناونانی دۆزەخ لە زمانی ئینگلیزیدا بەکاردێ(Hell) لە ئەڵمانیشدا بۆتە وشەی(Holl) کە زاراوەیەکی نزیکە لە وشەی-کون یان چاڵ-(HoliیانHohle)، لەکاتێکدا کڵێسا لە وڵاتە لاتینییەکاندا وشەی(Infernum)ی سەپاندووە، کە بەمانای دنیای خوارەوە یان شوێنی خوارەوە دێت، هەروەها(Inferi)یش بەمانای دۆزەخی بتپەرستان دێ.

دۆزەخ لای جێرمانی و ئەسکەندەناڤیەکان شوێنێکی دووری داخراوە، گەیشتن بەو جێیە دەکرێ دوای سەفەرێکی دووری پڕ مەترسی بێتەدی، بەڵام زۆرینەی گەشتەکە دەریاییە. پێدەچێ پاش گۆڕانکارییەکی زۆر، جیاکارییەک لەنێوان چارەنووسی مردووە جۆراوجۆرەکاندا ئەنجام درابێ، رەنگە ئەوەش لەژێر کاریگەریی چەندین توخمی دەرەکیدا بووبێ. کۆمەڵە قەسیدەیەکی کۆن هەیە بەناوی(پێشبینییەکانی پێغەمبەرێک) وا دەگەیەنێ کە بەرپابوونی قیامەت و سزادان بەهۆی هەڵە ئەنجامدراوەکان، لەسەر ئەم زەوییە روودەدەن، بەڵام پیشەی کۆمەڵایەتیی هەر کەسێ، پێوەری سەرەکییە لە دیاریکردنی سزاکاندا: ڤالهالا(Walhalla) بارەگای جەنگاوەرە مردووەکان، دەبێتە کۆشکێکی نایاب، جەنگاوەران بە یاوەری ئۆدین[٢٤] ئاهەنگی تێدا دەگێڕن و خوان دەڕازێننەوە. سەرکەوتنی دەستە سەربازییەکان پێشڤەچوونێکی بەخۆوە بینیوە، کە لەدنیاکەیتردا وا رێکخراوە لەگەڵ مۆراڵی جەنگییدا یەک-بگرێتەوە.

---

٢٤ : لای جێرمانییەکان ئەمە خواوەندی جەنگە و بە زمانی ئەڵمانی پێیدەڵێن ڤۆتان کە جادووگەرێکی شامانییە.

چوونە نێو شانشینی مردووەکان لای ئەسکەندەناڤی و سلتییەکان[٢٥]، گەلێ ئاسانە و زۆرێ لە پاڵەوانە زیندووەکان، پاش سەفەرێکی پڕ لە تاقیکردنەوە و راهێنان، توانیویانە سەردانی بکەن، سەفەرکردن بۆ ژێرزەوی وەک ئەوەی هەردوو پاڵەوان(نەرا) و (کۆن) پێی هەستاون، هەروەها سەفەر بۆ پشت زەریاکانیش کە هەریەکە لە(بران) و(کۆنلا) و (ئۆیزن)و(کاچۆلین) ئەنجامیانداوە. ئەم نموونە دۆزەخییانە کە ئەفسانەکان درووستیدەکەن، شوێنی ئازار و ئەشکەنجە نین، بەڵکو بەبێ هیچ جیاکارییەکی مۆراڵی، تەواوی مردووەکانی تێدا نیشتەجێیە. لێرەدا سەیر لە ئولفەتگرتنی پەڕینەوەیە لەم جیهانەوە بۆ ئەویتر، کە ئەم ئاماژەیە لە دنیای سیلتیدا نەگۆڕە و هەتا ئێستاش لە ئەفسانەکانی گاورییدا بەردەوامە، وەک ئەوەی لە دۆخی هەردوو قەشەی پیرۆز براندان و پاتریک دەبینرێن. دەکرێ وا رووبدات پاڵەوانەکان بچن بۆ دۆزەخ بەمەبەستی گێڕانەوەی شتە بەنرخەکان، ئەمە وەک چارەنووسێک کە بەدوور نازانرێ.

هەروەک لە کۆنترین حەکایەتە میتۆلۆژییەکاندا[٢٦]هاتووە، پێدەچێ دۆزەخی ئەسکەندەناڤی زۆر لە دۆزەخی سیلتی ترسناکتر بێ. بەڵام دەکرێ وەک ئەو سەردان بکرێ، هەروەک چۆن هەندێ لە پاڵەوانانی وەک هادینگۆس و هەرمۆد گەشتیان بۆ ئەوێ کردووە بەئامانجی رزگارکردنی کەسانێ. ئەم سەفەرە راهێنانییە پەڕینەوەی پرد و رووبار لەخۆدەگرێ، دابەزین بۆ نۆ چینی ژێرزەوی و دۆزەخ کە لە چەقی زەویدایە و مانەوە تێیدا خەمۆکی و نەگبەتییە، بەڵام ئیتر ئەوە چارەنووسی هەموو کەسێکە.

---

٢٥ : مەبەست کریستیانەکانی دەوڵەتانی ئێرلەندا و ئایسلەندەیە.

٢٦: ئەفسانە.

ئەم زنجیـــــرە یەکەمیـــــنەی دۆزەخەکـــــان بەســـــەر کـــۆمەڵگە هاوەڵگرەکاندا(واتە ئەوانەی هاوەڵ بۆ خودا پەیدا دەکەن) دەسـەپا، کە لە یەکگرتنێکـی پـتەودان لەگەڵ ژیـنگەی سروشـت و لە دۆخێکـی ئـابووری وادا دەژیـن، بەدەسـت ئاتـاجی و هەژارییەوە دەنـاڵێنن. هاوکـاری کۆمەڵ توخمێکی سەرەکی و گرنگە بۆ مانەوە، بەرێوشوێنی دەستەکۆیی پیادە دەبێ. بیرۆکەی رزگـاربوون یـان سـەرکۆنەکردنی تاکەکەسیی، بەمجۆرە سیسـتەمە نـامۆیە. ناشـکرێ چارەنووسـی تـاکەکەس لە چارەنووسـی تەواوی کۆمەڵ جودابکرێتەوە، هەروەک چۆن نـاکرێ ژیـان لە دنیـاکەیتر وا ببێنـرێتە پـێشچـاو کە بە شـێوازیی جڤـاتی نیـیە. چەمکـی سـزادان لەمبـارەدا چ واتـایەکی نـامێنێ. کەواتە دۆزەخ شـوێنێکی بێلایەنە، چـونکە کۆمەڵە کەسەکان بەهەمان ئەو کارانەوە سەرقاڵ دەبن، کە لەسەر زەوی پێوەی خەریـک بـوون، بەڵام ئەمجـارە لە پێگەیەکـی تاریـک و خەماویـدا دووبـــــارەی دەکەنەوە، بەچـــــاوێکی رەشـــــبینانەوە لە چارەنووســــــی مردووەکان دەڕوانن بێئەوەی تووشـی سـزادانێکی تونـد ببنەوە. ئەوانەی لەم ژیـانە لە جڤـات دەکـرێنە دەرەوە، ئەوانەش کە بێسـوود بـوون بـۆ میللەت، هەروا ئەوانەی سرووتەکانی راهێنانیان لەسەر پیادەکردنی ئایین لەدەستداوە، چونکە ئەو سرووتانە پێکەوەگرێدانی جڤات قایمتر دەکا، تەنیـا ئەوانەی لەســـەرەوە ئاماژەیـــان پـێدرا، تووشـــی چارەنووســـێکی تـــایبەت دەبـنەوە، هەر ئەوانە قوربانیـــانی ئاســـتەنگەکانی ســـەفەرن بـۆ بارەگای مردووان.

بیرۆکەی دۆزەخ وەک شوێنێ بۆ سزادان و ئەشکەنجە، تەنیا لەگەڵ شارسـتانییەتە گەورەکـانی رۆژهەڵاتـدا سـەری هەڵـدا و پەیـدا بـوو، کە خاوەنی یاسای تاکەکەسی و مۆراڵی پێشڤەچوون.

بەشی دووەم
دۆزەخ لە ئایینە دێرینە گەورەکانی ڕۆژهەڵاتدا

دۆزەخ بەمانای شوێنێ دێ، کە تێیدا هێزدارێکی لەڕادەبەدەر، لەپاش مردن هەڵدەستێ بە ئەشکەنجەدان و سزادانی ئەو کەسانەی یاسای مۆراڵییان پێشێلکردووە، لە هەموو ئایینە گەورە و جێگیر و سیستماتیکەکاندا، کە مرۆڤێکی تاکەکەس وەک نموونەیەک پێشکەش دەکات، تا شوێن پێی هەڵگیرێ، دۆزەخ لەوێدا بەپێی ئەم چەمکە، دەبێتە ئامرازێکی(چاکسازیی) بۆ ئەوانەی بەشێوەیەک لە شێوەکان، ژیانیان لەگەڵ ئەو نموونەیەدا یەکانگیر نەبووە، تارادەیەکیش هەمیشە پەیوەندییەک لەنێوان ئەو گوناهانەدا هەیە کە تاکەکان ئەنجامی دەدەن، لەگەڵ وێنەیەکی ئەشکەنجەدانەکە کە ڕووبەڕووی دەبنەوە و دەشێ ببێتە هۆکارێ بۆ پەشیمانبوونەوەیان و بگەڕێنەوە.

جیاوازیی سەرەکی لەنێوان ئەم دۆزەخە و سەرجەم ئەو دۆزەخانەی باسمانکردن، بوونی کریسیسە یان ڕۆژی حەشرە(لێپرسینەوە)، کە جڵەوەکەی لەدەستیخواوەنددایە. لە کاتێکدا دۆخەکانی یەکەم، تاکەکەس بەخۆی، خۆی گۆشەگیر دەکرد، بەڵام چارەنووسی تاکەکەس لێرەدا، مرۆڤە سەردارەکان دیاریی دەکەن، کارەکانی هەڵدەسەنگێنن بەو مەبەستەی تا چ ئاستێ لەگەڵ ڕێنماییەکانی تاکەنموونەکەدا یەکدەگرنەوە. ئەمە چەمکێکە پەیوەستە بە چەندین کۆمەڵگەوە کە بەزۆریی و بەشێوەیەکی بەرفراوان، پشت بەوە دەبەستن کارەکانیان بۆ دنیاکەیتر دوابخەن. بەشێوەیەکی گشتی پێدەچێ بیرۆکەی ڕۆژی لێپرسینەوەی

پــاش مەرگ، پەیوەســت بــێ بە ســەرهەڵدانی چەمکــی دەوڵەتەوە، واتە سیستەمێکی سیاسی ڕێکخراو لە قۆناغی یەکەمیدا، پەیوەندییەکی پتەوی بە چەمــکە ئایینییەکــانەوە هەیە، کە دەبــنە تەواوکــار و بەهێــزکەر و بەجێگەیەنەری دەســەڵاتی سیاسی. هەڵە و تاوانگەلێ کە دژ بە کۆمەڵگە ئەنجام دەدرێ، لە یەک کاتدا لەسەر زەوی، دەســەڵاتی دادوەریی سزای بۆ داناوە، پاش مردنیش دادوەریی خواوەندیی بە پشت بەستن بەهەمان پێوەر سزای بۆ ئامادەکردووە. دەسەڵاتی دووەم تەواوکاری دەســەڵاتی یەکەمە، چــونکە هــیچ شــتێ لەژێــر دەســتی دەربــاز نــابێ. هەردوو دادوەریــــیەکە وەک یەک تەواوکـــاری یەکتـــرین، بەمانـــای ئەوەی کە سیستەمی کۆمەڵایەتی لە سیستەمی جیهانیی جودا نابێتەوە: بردنەوە لە یەکەم مانای شیرزەییدانە بە دووەم، دادوەریی خواوەندییش تەواوکاری دادوەریی پادشایانە.

وا بــاوە لای ئــایینە گەورەکــانی ڕۆژهەڵات، کــات بەواتــا کــۆیی و گشــتییەکەی، چەمکێکــی وەرزیــی(دەوری)ی هەیە. بەواتــایەکیتر دۆزەخ کاتییە. کەســە تیاچووەکان لە خولی خۆگۆڕینە[٢٧] گەورەکاندا، دووبارە دەگەڕێنــرێنەوە، دەرفەتێکــی نوێیــان لە ژیانــدا پێــدەدرێتەوە، کە زیــاتر خۆیــان لەگەڵ تــاکەنموونەکەدا بگــونجێنن. بەڵام لەنێــو ئەم هێڵکــارییە گەردوونییەدا،گــــەلێ نــــاکۆکی و لێکــــدوورکەوتنەوەی ترســــــناک سەرهەڵدەدات.

---

٢٧ : لای بوداییەکان بریتییە لە گواستنەوەی ڕۆح لە جەستەی مرۆڤەوە پاش مردنی بۆ جەستەی مرۆڤێکیتر، لە یۆنانی دێریندا هەریەکە لە ئەرستۆ و ئەفلۆتین پێیانوابووە کە گیانی مرۆڤ گەر چاکەکار نەبووبێت دەگەڕێتەوە بۆ سەر زەوی پاش مردنی و دەچێتە نێو جەستەیەکیترەوە تا خاوێن دەبێتەوە لە شەڕەنگێزیی و پاش ئەو پاکبوونەوەیە، بەرەو نێرڤانا دەچێت. لە زمانی عەرەبیدا بەکۆپیکردنی گیانەکان(تناسخ الارواح) ناودەبرێت یان چوونە پێستێکی دیکەوە(التقمص).

١- دۆزەخی وڵاتی میزۆپۆتامیا

لەنێو کۆنترین تێکستی ئەدەبی جیهانییدا، کە لەسەر دۆزەخ بدوێ، تابلۆ ئەکەدییەکانە کە لە هەزارەی دووەمی پێش زایین نووسراون. ئەوانە گفتوگۆی نێوان گلگامشی پاڵەوان و ئەنکیدۆی هاوەڵی دەگێڕنەوە، کە گیانی لە دۆزەخەوە هەڵکشاوە. خەیاڵبینییەکان خەمگینن: رۆحەکان لە شوێنێکی تاریکی پڕ تەمومژدا سەرگەردان دەبن، ئەنکیدۆ نهێنییەکە دەدرکێنێ و دەڵێ:

" جەستەم کە بە شادییەوە دەستت پیادێنا، مۆرانە وەک کراسەکۆنی لێکردووە

جەستەم کە بە شادییەوە دەستت پیادێنا، تەژییە لە تەپوتۆز"

لەیەکەم سەرنجدا دۆزەخ وا دێتە پێشچاو، شوێنێکی گشتییە بۆ هەموو خەڵک، هەروەک چۆن لە شارستانییەتە زارەکییەکانی پێشوودا شوناس کرابوو. بەڵام گەر لە نزیکەوە تەماشای بکەین، بۆمان دەردەکەوێ هەندێ رۆح لە رۆحیتر داماوترە، لەوانە: نموونەکانی سەرەتا لە تیاچووەکان(edimmou) کە ئەو کەسانەن چارەنووسیان لەسەر ئەم زەوییە هەر کلۆڵی بووە، یاخود ئەوانەی لە یاسا دەرچوون، بۆ نموونە: ئەوانەی بەکارەساتێکی کوشندە تیاچوون، قوربانیانی جەنگ، ئەوانەی گۆڕێکیشیان بە نسیب نەبوو، ئەوانەی منداڵێکیان نەبوو تا ئاگاداری گۆڕەکانیان بن، نوقمبووەکان، ئەو ئافرەتانەی بەسەر سکەوە مردن، ئەو کچانەی بە پاکیزەیی گیانیان لەدەستدا، ژنە لەشفرۆشەکان کە بەهۆی نەخۆشییەوە سەریان نایەوە.

ئەم نموونانە لە تیاچووەکان ناخرێنە ژێر ئەشکەنجەوە، بەڵام بەهۆی ئەوەی رۆحی تووڕە و نائومێدن، تاڵی و نەهامەتییەکانیان دەبنە هاندەرێ، کە شەڕەنگێز و دوژمنکارانە بن، ئازاری یەکتری بدەن و

رەنگە هەندێجاریش بگەڕێنەوە بۆ زەوی و ژیان لە زیندووەکان تاڵ بکەن. بەو جۆرە ئەوانە لەدۆزەخدا جەللادی گیانی خۆیانن، چاودێریی دەخەنەسەر دۆزەخ و کەسێکی لێبەدەر ناکەن. ئەوە سزایەکی راستەقینەیە، چونکە بارودۆخی ئەم بوونەوەرە کڵۆڵانە بەهۆی دادوەرییەکی نەگۆڕەوەیە، کە تووشی نەزۆکی هاتوون و لە ژیاندان و رووبەڕووی کارەسات و نەخۆشی و هەژاریی بوونەتەوە، دادوەرییەکە بەهۆی کارە خراپ و شاراوەکانی خەڵک، خواوەند ئە شکەنجە و ئازارگەلێ بەسەریاندا دادەبارێنێ. هەندێ لە تابلۆ جادووییەکانی ئەکەدییەکان ئاشکرای دەکەن، کە ئەوانەی تووشی نەهامەتیەک دەبن، دەچن بۆ لای ئایندەگۆیەک[٢٨] تا لە هۆکاری کلۆڵییەکان ئاگاداری بکاتەوە، ئیدی هەر ئەو کاتە دەکەونە بەر لێپرسینەوەیەکی ورد، ناوەرۆکەکەی هەر بەوانە دەچێ، کە لە پەڕاوی دانپێدانراوەکانی نێو ئایینی گاورییدا هەیە. ئەو تابلۆیانە باسی دەیان گوناهی تایبەتی و کاری پێشێلکاری مافی گشتی کردووە، کە دەکرێ هەندێکی نزیک بێ لە رێسا ناودارەکانی حەمورابییەوە، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سالّی ١٧٥٠ی پێش زایین:

" ئایا قسەیەکی ئاژاوەگێڕیت کردووە، ئایا قسەیەکت کردووە، سوکایەتی پێکردن بووبێ؟ ئایا شایانێکی(ترازوو) ساختەی بەکارهێناوە؟ئایا پارەی حەرامی خواردووە؟ ئایا سنووری زەوییەکەی خۆی بەزاندووە بۆ زەویی دراوسێکەی؟ ئایا بەدزییەوە چۆتە ماڵی خزمەکانی؟ ئایا دەستدرێژیی ناموسی کردۆتەسەر خێزانی خزمەکەی؟ ئایا خزمی خۆی کوشتووە؟ ئایا بەڵای سەرشانی مرۆڤێکی سووک نەکردووە، کە بەدەست نارەحەتییەوە بناڵێنێ؟ ئایا کەسێکی باشی لە

٢٨: ئەو کەسەیە کە پێشبینی دەکات و پاشەڕۆژ دەبینێ.

خێزانەکەی دەرکردووە؟ ئایا خێزانێکی کۆی پەرتوبڵاو کردووە؟ ئایا لەدەسەڵات یاخی بووە؟ ئایا زمانی راستگۆ و دڵی درۆزن بووە؟ ئایا رێگەی خراپەی گرتۆتەبەر؟ ئایا سنووری دادوەریی شکاندووە؟ ئایا کارێکی کردووە باش نەبێ؟"

لەپشت ئەم وەگۆهێنانە بیرۆکەیەک هەیە، کە ناوەرۆکەکەی ئەوەیە، هەرکەسێ دژ بە یاسای کۆمەڵایەتی بوەستێتەوە کە پادشا دایڕشتووە، سیستەمی خواوەندیی گەردوونی پێشێل دەکا. لەم ژیانەدا سزا دەستبەرداری نابێ و بەکۆڵییەوە دەبێ تا دوای مردنیش، بەوەی رووبەڕووی چارەنووسێکی کلۆڵانە دەبێتەوە. گۆرانییەکی بابلی هەیە دەڵێت: من هەڵەم، لەبەرئەوەیە من نەخۆشم. گەر ئایندەگۆ لێخۆشبوون بۆ گوناهەکانی بەدەست نەهێنێ، ئەوا قیامەت لەسەر گوناهکارە کلۆڵەکە هەڵدەستێ.

هەندێ لە ئەفسانە سۆمەری و ئەکەدییەکان کە بۆ یەک چاخ و سەردەم دەگەڕێنەوە، وا نیشان دەدەن رۆحەکان لەکاتی مردندا، بەئاشکرا لەبەردەم خواوەندا دەوەستن. بەو جۆرە خواوەندی ئینانای سۆمەرییەکان(لای ئەکەدییەکان عەشتارە) بۆ ئەوەی بچێتە سەردانی دۆزەخ، کە ئێرشکیگال-ی خوشکی فەرمانڕەوایی دەکات، دەبێ بە حەوت دەرگادا تێپەڕێ، کە لە هەریەکەیاندا کراسێک لە کراسەکانی دەدڕێنێ، لەدواجاردا بەڕووتی دەگاتە ئەوێ. ئەوەی چاوی دەکەوێتە سەری، شادی بەخش نییە:" تەمومژ و تەپوتۆز چارەنووسیانە، قوڕە سوورە خۆراکیانە، رۆشنایی نابینن، بەڵکو لە تاریکیدا دەژین، وەک باڵندەکان خۆیان دەپۆشن، باڵەکانیان پێخەفیانە، دەرگا و کلۆمەکە تەپوتۆز دایپۆشیون" رۆحە باڵدارەکان بە قوڕ سواغدراون، ئومێدی هەڵاتنیان نییە. حەوت شورای زەبەلاح دەوراندەوری دۆزەخی داوە.

سـەردەمی ئاشـووری تـۆقێنەرترین دیمەنـی دۆزەخ دەخـاتەڕوو. لە خەونـی شـازادە کەممـا(Kumma) لە سـەدەی هەشـتی پـێش زایـین، شانشینی ئێرشکیگال وا دیارە کە پڕە لە دەعەجانی خواوەندیی: نیوە پیاو و نیوە ئاژەڵ. ئەو مەسـەلەیە بە پاشەکشـەی بارودۆخی ژیـان لە دنیـاکەیتر دادەنرێ، کە دەکرێ پەیوەسـت بکرێتەوە بە هەڕەمەکییەکـی گەشەسەندوو، لە مۆراڵی دادوەری و جەنگاوەرانی ئەو سەردەمە.

٢- دۆزەخی میسري:

میتۆلۆژیـای میسـری یەکـێکە لە دەوڵەمەنـدترین میتۆلۆژییەکـانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، درێژبوونەوە و بەردەوامی ئەم شارستانییەتە بۆ چەنـدین هەزار سـاڵ و دیتـنەوەی هەزاران تێکسـت و وێنەی بەجێمـاو، بوارمـان دەدا تـا رادەیەک بەوردی شـوێن پێـی چەمکەکـانی تـایبەت بە دۆزەخ، لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین هەڵگرین. میسرییەکان بایەخێ گەورە بە چارەنووسـی"گیان" دەدەن، کە لای هەمـوو مرۆڤـێ بەشـێوەی دوانەیی (دوالیزمی) بەرجەستە دەبێ، پاش مردن هەڵدەستێ بە سـەفەرێ درێژ، بە نـاوچە سـەیر و نامۆکانـدا گـوزەر دەکـا، زۆرجـار لەسـەر کفنە بەردینە نەخشـەکەی دەکێشـرێ، دواتـر دەگـاتە شـوێنی حەشـرەکەی، کە سرووتە وردەکانی زۆرجار بەشێوەی دیواربەنـدی نمـایش دەکرێن. ئەم بـابەتە ئەگەرێ دەخـاتەروو، کە لە ناوەرۆکیـدا هەڵگـری جیـاوازییەکی روونە لەنێـوان چـاکە و خـراپەدا، نـزیکە لەوەی لە شارسـتانییەتەکانی میزۆپۆتامیـا پێیـان ئاشـنابووین. لیسـتی کـارە خراپەکـان کە لە دانـراوە نـاودارەکەی(پەڕاوی مردووەکـان)[٢٩] لەسـەر کفنە بەردینەکـان دانـراون،

٢٩: کۆنترین کتێبی شارستانییەتی فیرعەونەکانە و لە سەردەمی بونیاتنانی هەڕەمی گەورەدا نووسراوە، کتێبەکە چەندین بانگەواز و سرووود لەخۆ دەگرێت، کە تایبەتە بە کەسی مردوو، بۆ ئەوەی لە گەشتە پڕ کەندوکۆسپەکەیدا سوودی لێوەربگرێ.

لەسەر کۆمەڵگەیەک کورتکراوەتەوە، کە کاری چاکە تێیدا بەندە بەڕێزگرتنی ڕێساکانی کاری کشتوکاڵییەوە وەک ئاودێری و سنووری موڵکەکان و ئەرکەکانی کۆیلە و پەرستنی خواوەند و مردووەکان: " چ ساختەچێتییەکم دژی هیچ مرۆڤێ نەکردووە، نەبوومەتە هۆی بێزاریی بێوەژنێ، لەبەردەم دادگەدا درۆ بە زارمدا نەهاتووە، بە بیروباوەڕێکی گەندەڵ ئاشنا نەبووم، لە ڕۆژێکدا زیاتر لە کاری خۆی، بێگاریم بەسەر سەرکاردا نەسەپاندووە، فەرامۆش نەبووم، ڕووینەداوە بێکار بووبم، هیچ یەکێ لە پیرۆزییەکانم هەتک نەکردووە، سکاڵام لەسەر دیلێک نەگەیاندۆتە لای گەورەکەی، کەسم برسی نەکردووە، کەسیشم نەگریاندووە، کەسم نەکوشتووە، کفن و خواردەمەنی مردووەکانم نەدزیوە، زەویم داگیر نەکردووە، شیرم لەدەمی کۆرپە نەگرتۆتەوە، هیچ جۆگەیەکم دانەخستووە".

خوێندنەوەی ئەم دەقە لەلایەن مردووەوە بەرامبەر ٤٢ بەرەڤان لە دادگەی ئۆزیریس[٣٠]دا چ دەگەیەنێ، پاشئەوەی ئەنۆبیس[٣١] دڵی دەکێشێ و توتیش[٣٢] ئاکامەکەی دەخوێنێتەوە؟ بۆچوونی زانایانی میسر لەسەر ئەم بابەتانە کۆنەکراونەتەوە، بەڵام ڕەنگە ڕەوا بێ، بابەتەکە پەیوەندی بە پاکژکردنەوەیەکی سرووتیانە بێ، بەشێوەی تەلیسمێ بێ بۆ وەدەرنانی هەموو جۆرە خراپەکارییەک. چارەنووسی ئەو مردووانەی بە تەواوی ملکەچی دەسەڵاتی خراپە بوون، بریتییە لە"مەرگی دووەم". لە ئەنجامی ئەوەدا بە تیاچووەکان دەڵێن(مردوو) لەبەرانبەر(

٣٠: خواوەندی ژیاندنەوە و لێپرسینەوە، لای میسرییەکانی کۆن ئەو سەرۆکی دادگای مردووەکانە.

٣١: ناوێکی یۆنانی کۆنە دابڕاوە بەسەر خواوەندی مردوواندا، لە میتۆلۆژیای میسریدا شێوەی کەسێکی هەیە کە کەللەسەری سەگی هەیە.

٣٢ : خواوەندی زانستەکان و ئەدەبیات و کات لە میسری کۆندا.

رۆشنبۆوەکان) کە روو دەکەنە شانشینی ئۆزیریس. ریسای ئەم مردنەی دووەم یەکلایی نەکراوەتەوە، زۆرجار خراپەکاران دەخزێنرێنە شوێنە تەسک و تاریکەکانەوە، کە تەژییە لە بۆگەنێکی تاقەت پڕووکێن" پاشەرۆکی خۆیان دەخۆن، میزی خۆیان دەخۆنەوە، لەسەر کەللەی سەر دەڕۆن، تا نیشانی بدەن کە سیستەمی گەردوونیان سەرەوژێر کردۆتەوە" زۆرجار تیاچووەکان دەخرێنە ژێر ئەشکەنجەوە، کە مەبەست تێکشکاندنی کەسەکەیە و گۆڕینیەتی بۆ هیچ، بەشەکانی جەستەی لە قازاندا دەکولێنرێ و مارەکان دەیسوتێنن، کە لەدەمیانەوە گڕ دەردەچێ، فڕێیان‌دەدەنە نێو دەریاچەکانی ئاگرەوە، بەشەکانیتری جەستەی، ئەمیت(Ammit)پەلاماری دەدا، کە ئاژەڵێکی دەعەجانییە، جەستەی شێر و سەری تیمساحە. دڕندانە پەلاماری کەسەکە دەدا: جەستەی، سێبەری، گیانی(پڕەنسیپی رۆحی)، تەواوی ئەم وەحشەتناکانە لە(زۆنی لەناوبردن) لە جیهانی ژێرزەمیندا بەرێوە دەچن.

کەواتە ئازارەکان بۆ هەتا هەتایی نین، مەبەستەکە سزادان نییە، بەڵکو قڕکردنی ئەوانەیە، کە برەو بە هێزی ئاژاوەگێڕیی لە گەردووندا دەدەن، ئەوانەش کە کردەوەی خراپیان بەرامبەر سیستەمی کۆمەلایەتی و گەردوونی ئەنجامداوە. زۆرجار تێڕوانینێک گەلالە دەبێ، کە شێوازی کەرت‌وپەرتکردن و داڕووخان، کۆتایی بۆ نییە، وەک ئەوەی شەرەنگێزی و خراپە لە تەفروتونابوون یاخی بووبێ. هەندێ لە فۆرمەکانی ئەشکەنجەدان لای میسرییەکان، خزاوەتە نێو خەیاڵدانە سەرەتاییەکانی دۆزەخی گاورییەوە، کە رووخساری هەتاهەتایی و نەمریی وەردەگرێ.

٣- دۆزەخی هیندۆسی:

تێڕوانینی هیندی بۆ دۆزەخ، پێشڤەچوونێکی بەخۆوە بینی، لە شوێنێ کە نشینگەی هەمووان بێ، گۆڕا بۆ سزادانێ لە جۆرێکی مۆراڵی. لە سەردەمی ڤیدی[٣٣]، لە هەزارەی دووەمی پێش زایین، مردووەکان بەبێ جیاکاری لە شوێنێکی ژێرزەمیندا بەناوی کارتا(Karta واتە کون) و ڤاڤرا(Vavraواتە زیندان) یان پارشانا(واتە هەڵدێر) نیشتەجێدەکران. بوونەوەرەکان خاوەن بوونێکی تارمایی ئاسای خەمبارن، هەستدارییان پێوە دیار نییە. جیاوازی یەکەم لە ریگ ڤیدا(Reg Veda) و ئەتارنا ڤیدا(Atharna Veda)دا زەق دەبێتەوە، کە هەموو ئەوانەی هەڵنابژێردرێن، بەرەو شانشینی یاما(Yama) سەرگەورەی دۆزەخ دەچن، کە ئیدی لەوێ دۆخیان ناهەموار دەبێ. کاتێکیش دەستەواژەی ناراکا(Naraka)واتە دۆزەخ سەری هەڵدا، بە مانای شوێنی ئەشکەنجەدان و سزادان هات.

لە تێکستەکانی برامانا(Bramana) و کارەکانی چاکەخواز شانکارا(Shankara) لە سەدەی هەشتەمی پێش زایین، وا هاتووە دۆزەخ لەگەڵ بەهەشتدا دژ بە یەکترین، بەشێوەیەک لەگەڵ ئەو جیاکارییەدا بگونجێ، کە لەنێوان هەڵبژێردراوەکان و تیاچووەکاندا هەیە. لێرەدا کرۆکی ئاڵۆزییەکە لەسەر سامسارایە(Samsara) یاخود گەشتی رۆح لە جەستەیەکەوە بۆ جەستەیەکیتر، ماتوڵ هێشتا نەگەیشتۆتە نێرڤانا کە دۆخی خۆشحاڵی کۆتاییە. لە باوەڕی هیندۆسی بەتایبەت لەهەمبەر دنیاکەیتر، نابێ چاوەڕوانی لۆژیکێکی توند بکرێ، هیندۆسی ئاییننێکە لە

---

٣٣ : کرۆکی عەقیدەی هیندۆسییە و چەندین دەقی پیرۆز لەخۆدەگرێت، لای میللەتانی ئاریایی بۆ ستایشکردنی خواوەند و لە نامیلکەگەلێکی دەستخەتیدا نووسراونەتەوە و گوزارشت لە قوربانیدان و تێرامانی فەلسەفی دەکەن.

زنجیــره ئەفســانەیەکی بەیەکەوە بەســتراو پێکهــاتووە، نە خــاوەنی دیکتــرینێکە[٣٤]، نە ئـاینزایەکی تـۆکمەش. بەوجـۆرە دۆزەخ و سامســارا، دوو دەستەواژەی جیاوازن، بەڵام یەک مانا دەبەخشن.

شــەڕەنگێز و خراپەکـار ئەو کەســەیە کە ئارەزوومەنـدە بە ژیـانێکی تـایبەت، تەنیـا بـۆ خـۆی و خـۆی بەســەریدا زاڵ دەبـێ، هەوڵـدەدا لەم دنیایەدا سامان و نەمری وەک دەستکەوتێکی تایبەتی بەدەست بێنێ. ئەو کەســەیە کە خۆپەرسـتی لەنێویـدا خـۆی پـێچ دەدا، لە(من)ـەکەیدا پەنـگ دەخـواتەوە، شـوێن خەیـاڵێ پـووچ دەکەوێ، تونـد دەسـتی لە ژیـان گیـر دەکـا، لە کاتێکـدا ژیـان فێـڵ و نەهــامەتییە. خراپەکـار دەچێـتە پێســتی بـوونەوەرێکی نزمتـر و مـاددیتـر و چـاوچنۆکتـر، یـاخود ڕەنـگە پـێش-ئەوەی بڕواتە پێستیەوە، بچێتە دۆزەخ، گەر خودی خۆشـی نەشـچێ ئەوا قەرینەکەی(کــۆپییەکەی) دەڕوات: ســێبەرە کڵــۆڵەکەی پریتــا(Preta)" جەســـتەی ئــازار" کە بەخێرایـــی ڕەشـــەبا بەرەو شانشـــینی یامـــا شـۆڕدەبێتەوە. سـەفەرە درێژەکە بڕینـی چەندین زۆنگـاو و چۆڵەوانی و ڕووبـاری ڤایتـارانە لەخـۆدەگرێ، کە ئـاوێتەیەکە لە خـوێن و کیم و میـز. لەوێــدا خواوەنــد ســیتراگۆپتا(Citragoupta) تۆمــاری کــارە بــاش و خراپەکـانی بـۆ دەخـوێنێتەوە، گەر کـارە خراپەکـان سـەنگینتر بـوون، ئەوا دەچێ بۆ نـاراکا، بۆ دۆزەخ.

لەوێ بۆ گوناهەکانی خۆی و بەپێی ڕادەی ترسناکییان، سزای شـیاو وەردەگرێ. سزای تـایبەت بۆ هەر کەسـێ، بێبەزەییەکی لەرادەبەدەری تێدا پەیڕەو دەکرێ، هونەرکـارییەکی سەرسـامکارانەیە: هەزارەکە پـارچە پــارچە دەکەن، دایــدەڕزێنن، دەیهــاڕن، دەیبــڕنەوە، کونــاودەری دەکەن، ونجڕ ونجڕی دەکەن، دەیبرژێنن، بەقـامچی لێیدەدرێ و دواتـر دەیـخەنە

٣٤ : عەقیدە.

پێستێکی‌ترەوە[٣٥]. دۆزەخ لە چەند خانەیەکی تایبەت پێکهاتووە بۆ دەیان ملیۆن کەس، هەروەک هەندێ تێکست دەیگێڕنەوە. بەپێی پۆرانا(Pourana) حەوت دۆزەخی سەرەکی هەیە، یەک بەدوای یەکدا قوولتر دەبن و دابەش‌دەبن بۆ چەند دۆزەخێکی لاوەکی، یەکێکیان پێی-دەگوترێ ئەسیپاتراڤانا(Asipattravana) واتە دارستانی گەلا شمشێریی، دارستانێکە پەلی گەلای درەختەکانی تیژە، بەر هەر تیاچوویەک دەکەوێ، برین و قلێشی زۆری تێدەکا، شەل‌وکوتی دەکا و خوار دەبێ و لەسەر خۆڵەمێشێکی گەرم دەکەوێ، ئەوجا سەگە دڕندەکان پارچە پارچەی دەکەن.

ئەم ئازار و ئەشکەنجانەی تیاچوو دەیچێژێ، سنوور و کۆتایی هەیە، چونکە هەمیشە پارچەیەک لە خواوەندی کارمان(Karman)ی تێدا دەمێنێتەوە، کە یاریدەی دەدا بۆ ژیانێکی نوێ، بەوەی خۆی رادەستی چڵێسییەکانی ژیان ناکا.

ئایینە گەورەکان لە رۆژهەڵاتی دوور لەگەڵ هەندێ دۆخی تایبەتدا، ئەم هێڵکارییە گشتییەیان گرتۆتەبەر. دۆزەخی بودایی هەژدە بەشی سەرما و گەرما لە خۆدەگرێ. ئایینەکانی چین باس لە نۆ دۆزەخ دەکەن، لە ژاپۆن ئەو کتێبە دەست‌دەکەوێ، کە ئاماری کارە خراپەکان و سەنگی رۆحەکانی تێدا دەنووسرێتەوە. تیاچووەکان یەکتری دەکوژن، دەهاڕن، ونجڕونجڕ و یەکتری نغرۆ دەکەن.

بێجگە لەو وردەکارییە فۆتۆگرافییە کە لەناوجەرگەی خەڵکەوە هاتووە، تەواوی ئەم دۆزەخانە یەک واتا و مەبەستی هەیە، ئەویش ئەوەیە، هەر کەسێ خراپە هەڵبژێرێ، سیستەمی گەردوونی خودایی دەڕووخێنێ و لەدواجاردا چارەنووسێکی پەشێوی پڕ ئازار بۆ خۆی

---

٣٥ : مەبەست لە(تقمص)ـە.

مسۆگەر دەكا. لەبەرئەوەی لە بنەڕەتدا خراپە ئاژاوەیە، ئاژاوەش ئازار و ئەشـــــكەنجەیە، هەر ئەمەیە لە دەوروبەری ســــــاڵی ٦٠٠ی پــــــێش زایین(لاوتسۆ)[٣٦] قسـەی لەبارەوە دەكا(ئەوەی بە چاكە بێتە پێشـەوە، چاكە پێشـوازیی لـێدەكـا، ئەویشـی بەخـراپە هەنگـاو بنـێ، خـراپە بەرەو رووی دەڕوات).

٤- دۆزەخی مەزدەكی:

ئایینە كۆنەكانی ئێران، خاوەن دنیـابینییەكی دوالیـزمین بـۆ جیهـان، كە تێیـــدا هێزەكـــانی چـــاكە و خـــراپە لە كێشمەكێشـــدان. بەپێـــی ئەو بیروبـاوەڕانەی كە دەكـرێ بیـانگێڕینەوە بـۆ سـەدەی حەوتـی پـێش ئەم سەردەمەمان، رۆح پاش مردن سەرقاڵی سەفەرە تەقلیدییەكەی خۆیەتی، كە تـا رادەیەك لەهەمـوو ئایینەكانـدا دووبـارەبۆتەوە، سـەفەر لەرێـگەی هەسارەكانی ئاسمان و مانگ و خۆرەوە، یاخود سـەفەرێكی زەمینی بە سەرپەرشتی كچێك و دوو سـەگ. رۆح لەوێدا دەگاتە پردێك كە لێیەوە دەچێتە شانشینی ئاهورامەزدا، واتە دنیای ئاسمانیی. ئەم پردە بریتییە لە شمشـێرێ، چاكەكـار بەسـەر رووە پانەكەیدا دەپەڕێـتەوە، خراپەكـاریش بەسەر رووە تیژەكەیدا، ئیدی بەپێی یەكێ لە تێكستە پیرۆزەكان" رێ لە رۆح دەگرێ، سەرەتا لەسەر پردەكە كەللەسەری دەكەوێتە خـوارەوە بـۆ دۆزەخ و سزای گونجاوی خۆی وەردەگرێ".

لێرەدا بەواتـایەكیتر جیـاكردنەوەی نێـوان چاكەكـاران و خراپەكـاران روویـدا، ئەم دیـمەنە بەشـێوەیەكی زەق، یەكـێ لە گەورەتـرین مـرۆڤە چـاكەخوازە ئایینیەكـان جەختـی لەسـەر دەكـاتەوە، كە كاهینێـك بـوو لە

:٣٦پیتۆڵ و فەیلەسووفێكی چینی بووە لە ساڵی ٣٢٠ی پێش زایین ژیاوە، دانەر و داڕێژەری بنەماكانی ئایینی تاوییە، كە بە مانای رێگە دێت و لەمیانی كتێبێكدا دایڕشتووە، هەتا ئێستاش لەباشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا شوێنكەوتەی ئەو ئایینە هەن.

سەدەی حەوتی پێش زایین، زۆرجار بە خراپ لێی حاڵی بوون، ئەویش زاراتۆسترا یان زەردەشت بووە. لە دەقەکانی(ئاڤێستا) باس لە ئاینزاکەی(مەزدەکی) کراوە. گەر نەشتوانرێ بە تەواوی هەموو شتێکی بدرێتە پاڵ، ئەوا بەدڵنیاییەوە هێڵە گەورەکانی بەسن بۆ شاهێدیدان لەسەر وردیی ئەم ئاینزایە. چارەنووسی مرۆڤ لەدوای مردن، بژاردەکانی نێو ژیانی بڕیاری لەسەر دەدا، گیان"پڕەنسیپی رۆحی" کە توانای هەستکردن و گواستنەوەی هەیە، لە جەستە جودا دەکرێتەوە، لە رۆژی چوارەم کەژاوەیەک لە رۆحە باشەکان و شەیتانەکان یاوەری دەکەن و دەگاتە شوێنی حەشرکردن، کە لەوێ سێ خواوەند" میهر و راشو و سروش" هەڵدەستن بە کێشانەی کارەکانی بە تەرازوویەک لە زێڕ، پاشان فەرمانی پێدەکەن بە"پردی چاکە"دا بپەڕێتەوە. بۆ رۆحی خراپە کە لەم ژیانەدا خواوەندی شەڕی ئەنگرا ماینیو(Angra Mainyu)ی بە باشتر زانیوە، پردەکە لەبەردەمیدا دەچێتەوە یەک و دەکەوێتە نێو دۆزەخەوە.

گاتا وەرینەییەکانی[٣٧] زەردەشتی، چ وردەکارییەک لەبارەی چارەنووسی رۆحەکانەوە نادات: " تاریکی زەمەنێکی زۆر بەردەوام دەبێ، خۆراکێکی گەنیو، هاوار و فیغانی کڵۆڵانە، ئەمە ئەو ژیانەیە، کە کارە تایبەتە دژ بە باوەڕبوونەکەتان بۆی بڕیونەتەوە". لە تێکستێکی کۆنتردا هەندێ وردەکاری جۆراوجۆر هەیە" بۆ هەندێ کەس دۆزەخ سێ بەشی تایبەتمەندە: یەکێکیان بۆ بیری خراپ، دووەمیان بۆ گوفتاری

---

٣٧ : گاتاکان کۆمەڵە سروودێکی ئاینی زەردەشتی بوون و بەشێوەی وێرد گوتراونەتەوە کە هەر خودی وشەی(ورد یان أوراد) واتە ئەو وشانەی لەژێر لێوەوە بە دەنگێکی هێواش دەگوترێنەوە و لەزمانی عەرەبیدا هەیە، لەبنەچەدا وشەیەکی ئاڤێستاییە(وەرینە) پەڕیوەتە نێو زمانی عەرەبییەوە.

خراپ، سێیەم بۆ کاری خراپ، لە خوارەوە تاریکییەکی بێ کۆتاییە بۆ ئەوانەی تەواو خراپ بوون. ئەم تاریکستانە بۆ کەسانیتر، چینی جۆراوجۆرن بەپێی گرانی گوناهەکان ڕێکخراون: لە چینی سەرەوە، لە(هامستاگانی چەوسێنەرەکان) تایبەتە بەوانەی لە خراپەکاری تێوەنەگلاون، سزاکە تەنیا ساردی و گەرمییە، کە شەپۆلی هەوایی هەڵی-دەگرێ. لە چینی خوارەوە گوناهبارەکان دەخزێنرێنە نێو تاریکییەوە، لە شەختەدا دەبن و خوێنی پڕ کێم و جەراعەتیان دەرخوارد دەدەن، گۆشتێکیان دەخەنە بەردەم کە کرم تێیداوە، ئەو گوناهانەی لە ژیانیاندا ئەنجامیانداوە، دەبنە شەیتانەکان و ئەشکەنجەیان دەدەن.

ئازارەکان کۆتاییان نییە، سێ ڕۆژ وەک نۆ هەزار ساڵ وایە، بەڵام کاتێ کۆتایی دێت، کە دڵسۆزی"زیندوو" دێت، پاش ئەوەی لە پاکیزەیەک لەدایک دەبێ و بە ئاگر جیهان لە خراپەکاری پاک دەکاتەوە[٣٨]. ئەم بیرۆکەیەی دوایی لە سەردەمی پارسەکاندا لە سەدەی دووەمی پێش زایین بڵاوبۆتەوە، ئەویش بەهاتنی(میترا) کە لە نێو ئەشکەوتێ لە ژنێکی پاکیزە لەدایک دەبێ لە ٢٥ی کانوونی یەکەم، ئیدی ئەو هەواڵە نەمرییەکی یەکلاکارانە و سەرکەوتنێ بۆ ئاهورامەزدا هەڵدەگرێ.

---

٣٨ : مەبەستەکە ئەوەیە کە ئافرەتێکی دامێن پاک، منداڵێکی دەبێت کە لەدنیادا وەک هەڵبژاردە(المختار) دەستنیشانکراوە، بۆ ئەوەی پەیامی کۆتایی بە مرۆڤایەتی بگەیەنێت و خەڵک بێنێتە سەر ڕێگەی ڕاست، ئەم بیرۆکەیە لە تەواوی ئاینەکاندا هەیە، کاتێ جەجاڵ دێت و خەڵک شوێنی دەکەوێت کە لە ئایینی کریستیانیدا بە مەسیحی درۆزن ناودەبرێت و لەنێو پەیڕەوکارانی ئایینی ئیسلامیشدا بەهەمانشێوە ئەم چیرۆکە هەیە، بەڵام لەبری ئەوەی باس لە هاتنی مەسیح بکرێت، باس لە ئیمامی مەهدی دەکرێت، کە لەدنیادا وەک هەڵبژاردە دەستنیشانکراوە بۆ ڕزگارکردنی مرۆڤایەتی لە ستەم و بێباوەڕیی، لەدوای بەرپابوونی ئەو دادوەرییە کە تەواوی سەرزەمین دەگرێتەوە، ئەوجا ژیان لەسەر زەمین کۆتایی دێت و قیامەت بەرپا دەبێت.

ئەم خەیاڵــدانە نــزیکە لەوەی کە لە هەمــان دەور و ســەردەم، لەناوجەرگەی ئاینی جولەکەدا سەری هەڵدا، هاوکات یەکیش دەگرێتەوە لەگەڵ رۆژهەلاتییەکی پێشـڤەچوو بـۆ هوشـیاریی مـۆراڵی، هەم لەگەڵ بەرۆحانیکردنی ئایینەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا. بەلام نەریتەکانیتر کە نەریتی جیهانی گریکی-رۆمانین، دوو نموونەی جیاوازی لە دۆزەخ بە خەیاڵدا هێنا، هەردوو نموونەکە لەگەڵ هەڵوێستە فکرییە تایبەتەکان بە بلیمەتی رۆژاوایی یەکدەگرنەوە، کە ئەوانیش دۆزەخێکە زادەی نەریتی شــیعری هۆمیرۆســییە، ئەوی دیکەشــیان زادەی ئەنجــامی تێڕامــانی فەلســەفی ئەبســتراکت و ئەقلانیــیە. لە بەیەکگەیشــتنی دۆزەخەکــانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست و گریک و رۆمان، دۆزەخی کریستیانی لەدایکبوو.

بەشی سێیەم

دۆزەخی بتپەرستیی کلاسیکیی

لە وڵاتی گریک، دایکی شارستانییەتی ڕۆژاوا، رووخسارە کلاسیکییەکانی دنیای دۆزەخیی دیاری کرا، ئەویش لەشێوەی شیعری خواستراودا(مەجازی)[39]. یەکەمجار لەگەڵ هسیۆد و هۆمیرۆس، دواتر لە ئەندێشە فەلسەفییەکانی پەیوەست بە خراپە و سزادانی نمایش کرا. دۆزەخی گریکی چ شیعریی بێ یان فەلسەفی، لە دواجاردا کەمتر خواناسی بووە. بەو پێیەی وەڵامێکی مرۆییە بۆ بابەتی خراپە، رووبەڕووی هەموو ئەگەرەکان دەبێتەوە، لە بنەڕەتدا سەرجەم چەمکە دۆزەخییەکانی دواتر لەخۆدەگرێ، لەنێویاندا تازەترینی ئەو چەمکانە، دۆزەخی بوونگەراییە(وجودیەت).

لە ئەنجامدا لەچەند گۆشەنیگایەکی مۆراڵی و دادوەریی و شیعری و فەلسەفییەوە تەماشای ئەم شیکارانە دەکرێ. ئەم دۆزەخانە زیاد لەوانەی پێشووی، پەیوەندیی پتەوی بە بوارە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانەوە هەیە. ئەمەش بەو مانایەیە کە زۆر مرۆییترە. گریکی-رۆمانی بەجۆرێکی تایبەتی و لەسەر شێوازی خۆیان دۆزەخەکانیان بونیادناوە، ئەوان کەسانی یاسادانەر و کۆمەڵناسن، بەشوێن کۆمەڵگەیەکی ئایدیالیدا وێڵ بوون، کەواتە ئەوان ناچار بوون چارەسەرێ بۆ ئاریشەی خراپە بدۆزنەوە.

١- دۆزەخی گریکی: شاعیران و فەیلەسوفان

٣٩ : مەبەست ناونانی شتێکە کە لە راستیدا بوونێکی راستەقینەی نییە، بۆ نموونە لێکچواندنی روومەتی شۆخێك بە مانگ لەلایەن شاعیرێکەوە، ئەوە بە گوزارەیەکی مەجازی دادەنرێت.

میتۆلۆژیای گریک لەسەر ئەم بابەتە، گەلێ دەوڵەمەندە. کۆنترین دانراو لەمبارەوە نووسینەکانی هسیۆد و هۆمیرۆسە، کە دەشێ لە دەوروبەری سەدەی هەشتی پێش زایین دایان بنێین. لەوێ قسەوباسەکان لەسەر دۆزەخ زۆرن، وەک شوێنێک کە تەنیا خواوەند و پاڵەوانەکان سەردانی دەکەن. تیزێ پادشا کە سزای دۆزەخی بەسەردا سەپێنرا، هیراکلیس رزگاری کرد. دیۆنیسۆس بۆ دۆزەخ رۆیشت تا سیتلێ-ی دایکی دەرباز بکات، ئورفیە خەریک بوو سەرکەوێ لە هێنانە دەرەوەی ئۆریدیس، ئەلسیست بەهۆی ئەدمیتەوە لە دۆزەخ هەڵدێ، هەریەکە لە تیریسیاس و ئاستیل و ئۆلیس گەشتیان بۆ دۆزەخ کردووە.

ئایا ئەم دۆزەخانە ئاسایین، وا بەو ئاسانییە سەرسوڕهێنە، خەڵک بتوانن هاتوچۆی بکەن، یان تەنیا پاڵەوانەکان و خواوەندەکان دەتوانن؟ تیۆگۆنیا و ئەلیازە و ئۆدیسە بە روونی باسی ئەوە ناکەن. یەکەمجار تیاچووەکان وەک قوربانیانی زیۆسی خواوەند دێنە پێشچاو، کە هەر کەسێ دژی ئارەزووەکانی بوەستێتەوە، رەوانەی دۆزەخی دەکا. لە ئۆدیسەدا هاتووە کە، ئۆلیس کاتێ سەردانی دۆزەخی کرد، دیمەنی ئەشکەنجەدانی هەندێ لە پاڵەوانە ناودارەکانی بینیوە:

" تیۆسی کوڕی زەمینی سەرفرازیم بینی، لەسەر خاک راکشابوو، رووبەری نۆ دۆنم خۆڵ جەستەی داپۆشیبوو، لەسەر رانەکانی دوو داڵ جەرگیان هەڵدەدڕی و دەنووکیان دەچەقاندە هەناوی، بێئەوەی بتوانێ بەدەستەکانی دووریان بخاتەوە، چونکە کاتێ لە رێی پانوپی-وە بەرەو پایتۆی شاری حەشاماتە جوانەکان چوو بوو، (لیتۆ)ی هاوسەری زیۆس و خاوەنی نەمریی و سەرفرازیی هەتک کردبوو. تانتالیشم لە دەریاچەکەدا بینی، ئازارێکی بێوادەی دەچەشت، ئاو گەیشتبووە لا چەناگەی، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر تینوو بوو، نەیدەتوانی بگاتە ئاوەکە، هەر

کـاتیّ ئەم پیرەمێـردە نەوی دەبـۆوە بـۆ ئەوەی گـرِی تینـوێتی خـۆی بشـکێنیّ، ئـاوەکە لەبەری هەڵـدەهات و زەوی لووشـی دەدا، بەر پێـی دەبووە خاکێکی رەش، یەکیّ لە خواوەندەکان وشکی دەکردەوە. درەختە بڵنـدە بەگەڵاکـان، بەروبوومەکانیـان بەسـەر سـەریدا شـۆڕ دەکـردەوە، هەرچەنـدیّ پیرەمێـردەکە دەسـتی بـۆ دەبـردن لێیـان بکـاتەوە، رەشـەبا بەرەو هەورە چڵکنەکانی فرِیّدەدان.

لەویّ سیزیف-م بینی بەدەم ئـازارێکی توندەوە، بە هەردوو بـازووی بەردێکـی زەبەلاحـی بـۆ سـەرگردەکە سەردەخسـت، بەڵام کە دەگەیشـتە سەر قوتەکە، تاشـە بەردەکە بە پشـتا دەکەوت و دووبـارە بەردی هـیچ و پووچ بەرەو پێدەشتەکە خلۆر دەبۆوە. سیزیف جارێتر بەهەموو هێزیەوە پاڵی دەنا و ئارەقە لە گیانی دەچۆڕا، تەپوتـۆز چەنـدین شـەبەنگی لەسـەر سەری دروست دەکرد".(سرودی XI).

پیّ دەچـیّ دۆزەخ چارەنووسـی هاوبەشـی هەمـوو خەڵـک بیّ. بەپێـی نووسـینەکانی ڤیکتـۆر بیـرار، رەنگە بـرِگەکەی پێشـوو، دواتـر دەسـتکاری کرابـیّ، لە کاتێکـدا تێکسـتی یەکەمـی هـۆمیرۆس، زۆر خـۆی لە قەرەی بـوونی ئەشـکەنجەدان نەداوە، بەڵام هەرچـۆنیّ بـیّ ئەم چەمکـی دنیـای مــردووانە، زیــاد لەرادە رەشــبین بــووە و ترســیّ روون و دیــار لای کـۆمەڵگەی گریکـی کـۆن ئاشـکرا دەکـا، کە ژیـانی زەمینـی بەر تیشـکی خۆریان سـەرفراز کردووە. لە ئەلیـازەدا دەبێژیّ:" تـاریکییە تەماوییەکـان پشکی هادیس[٤٠] بوو، پشـکی ئاسـمانی فـراوانیش بۆ زیـۆس". دەروازەی

---

٤٠ : یان هیدز برای زیۆس بووە، پادشای جیهانی ژێرەوە، دنیای مردن، لەبەرئەوەش ناونراوە هادیس، چونکە ماناکەی واتە شاراوە، بەهۆی ئەوەی کڵاوێکی لەسەردا بووە دەیشاردەوە، هاوکات هێمایەکیشە بۆ ژێر زەوی کە جێیەکە سامان دەبەخشێت، بەو پێیەی کە جیهانی ژێرەوەی زەوی پرِ لەکانزای بە بەهایە.

چوون بۆ ئەم جیهانە خەمۆکییەی ژێرزەمین، دەکەوێتە لای کۆتایی گۆی زەویــیەوە، وەختــی رۆژاوابــوون تــۆقێنەرە. ئــۆلیس دەڵــێ:" پــیس وەک دەرگاکانی هــادیس". لە کاتێکدا ئەخیل[٤١] رایدەگەیەنێ" وەک دەرگاکانی هــادیس رکــم لێیــان دەبێــتەوە". لەجێیەکــیتــردا دەڵــێ:" پێمخۆشــە بــبمە نــۆکەری گــاوانێ، نەک فەرمــانڕەوای کــۆمەڵێ ســێبەر بــم". بەڵام چارەنووســی ئەوانەی لە دنیــا گۆڕێکیشــیان بە نســیب نەبــوو وەک پــاترۆکلیس، لەگەڵ ئەوانەی لە دۆزەخــدا پێشــوازییان لــێنەکــرا، زۆر خراپتــرە:" ســەرگەردان و بــێ جــێ و رێ لەدەوری دەروازەکە دێــن و دەچن".

دۆزەخ دنیایەکی داخراوە، هسیۆد بە گۆزەیەکی زەبەللاحی دەچوێنێ، یان بە ئەشکەوتێ، رووبــار دەورەی داوە و لقەکــانی ســتیکس و کۆســیت و ئەکیــرۆن لە کەشــێکی تەڕ و تــووش و بــۆگەن، لە دنیــای زینــدووەکانی جــودا دەکــاتەوە. چاکەکــار و خراپەکــار یەک چــارەنووس دەناســن، دوو بەرەڤــان هەڵدەســتن بە جیاکردنەوەیــان، ئەوانــیش رادامۆنــت پــاڵەوانی قەریتشــی و مینــۆس-ی بــرای، هەردووکیــان بە دادوەریــی و پیتــۆڵی ناسراون. چاکەکاران بە باخێ لە گوڵەزەنبەق دەشۆردرێن یان لە"دەشتی فیــردەوس"، بەڵام نــازانرێ بە چ بــڕگەیەک حــوکمدراون، هەرچــۆنێ بــێ نیشــتەجێبوون لە(تەرتــار)[٤٢] مــاڵی تیتــان کە دەکەوێتە ژێــری هادیســەوە، ئەوە بۆ خۆی کۆتاییە. دوایەمین سیماکانی خۆپاراستن لەجیهــانەکەیتــر،

---

٤١ : ئەخیل یان ئەشیل، لە ئەفسانەکانی گریکدا یەکێکە لە پاڵەوانە ئەفسانەییەکان و ئەو کوڕی بیلیۆس-ی پادشای فتیا بووە، ئەخیل رۆڵێکی کاریگەریی لە جەنگی تەروادەدا هەبووە.

٤٢ : وەک دەستەواژەیەک بەکارهاتووە بەرانبەر بە شوێنێکی ترسناک و تۆقێنەر کە گیانەکان پاش مەرگ بۆ ئەوێ رەوانە دەکرێن، ئەم وشەیە زیاتر تورکییە و بەمانای قووڵایی دێت.

ئەوەیە کە گیانی مردووەکان هەڕەشەن لەسەر زیندووەکان، ئۆلیس لەمە ئاگادار کرابوو، بۆیە ناچار بوو هەڵبێ:

" گیانە مردووەکان لە قولایی ئیریب جەم دەبن: ژنە گەنجەکانن، لاوەکانن، پیرەمێردگەلێکن کە ژیان ژیری کردوون، پاکیزەگەلێ تەڕن، کە دڵی کاڵیان ئازاریتری نەنۆشیوە، چەندێ لە جەنگاوەرە تەنگەئەستوورەکانە، سیکاردی[٤٣] بە برۆنز زاخاودراو بریندارى کردوون و هەر بە چەکی خۆیان، کە خوێنی لێدەچۆڕا، بوونەتە قوربانی ئارس[٤٤]! دەستەبەدەستە لەهەموو لایەکەوە بەرەو هەڵدێر دێن، ژاوەژاوێکی سەیریان دروستدەکرد، بەڵام من ترسێکی زۆر گرتمی". (ئۆدیسە، سرودی XI).

لێرەدا تێکەڵەیەک لە بوونەوەران دەبینین، بە چارەنووسێکی زەمینیانەی زۆر جیاواز ئاشنا بوون، کۆبوونەتەوە و جیاوازییش لەنێوانیاندا نییە، دیمەنەکانیان نارەزایەتی دەردەخا، ئەوە چەمکێکە نزیکە لە چەمکی دۆزەخی میزۆپۆتامیا. ئەم دۆزەخە شیعری و تەماوییەی یەکەم، لە گریکی کۆندا دەبێتە سەرچاوەی هزرێ زۆر لە سەدەی شەش بۆ چوار(پێش زایین). دیمەنە شاکارەکە لانکەی سروش بووە بۆ شاعیران و شانۆنووس و زانایانی مۆراڵ، برەوی زیاتریان بە بیرۆکەی قیامەتی پاش مەرگ داوە. زیۆسی خواوەند لەسەر زمانی ئەسخیلۆسەوە" سزای مردووەکان لەسەر هەڵەکانیان دەدا، لەمەشدا هەریەکە لە پندار و سۆفۆکلیس و ئەریستۆڤان هاوڕان"[٤٥].

---

٤٣ : وشەیەکی کوردی پەتییە، بەمانای چەقۆی گەورە دێت و زیاتر لەنێو شێوەزاری هەورامیدا دووپات دەکرێتەوە.

٤٤: لە میتۆلۆژیای یۆنانیدا بە خواوەندی جەنگ دەگوترێت و کوڕی زیۆسە.

٤٥ : ئەریستۆڤانیس(٤٤٦ی پ.زایین- ٣٨٦ی پ. زایین) یەکێکە لە پێشڕەوانی شانۆی گاڵتەجاڕیی لە یۆنانی کۆندا و خاوەنی چەندین دەقی شانۆیی کۆمیدییە. سۆفۆکلیس(٤٩٦ی

فەیلەسوفەکان زیاتر رەخنەگر بوون، بۆ یەکەمجار پیاوانی هزر کەوتنە تێفکرین لە بابەتی شەڕەنگێزیی مۆراڵی، هەر لە رەگوڕیشەی دروستبوونیەوە و سزا چاوەڕوانکراوەکەی لە دنیاکەیتر. ئەنجامەکانیان زۆر خۆپارێزانە بوو. زۆرینەیان گومانی گەورەی خۆیان لەهەمبەر دۆزەخ دەربڕیبوو. خراپە بەلای هیراکلێت[٤٦]، فاکتەرێکە لە فاکتەرەکانی هەماهەنگیی گەردوونی. بەلای لۆسیپ و دیمۆکریتسەوە[٤٧] پەیوەستە بە رێکەوتەوە و مەسەلەی سزاش شایانی بەهەند وەرگرتن نەبوو، لای فیساگۆرس هەمان بۆچوون هەبوو. بەڵام سۆکرات خراپەی بە ئاکامی نەزانین دادەنا، کە نەزانین هەر بۆ خۆی سزایە. ئەرستۆ زیاتر قاڵ بۆوە: مردنی تاکەکەس بەو پێیەی گیان و جەستە دەگرێتەوە، کەواتە لە دنیاکەیتر دۆزەخ بوونی نییە. مرۆڤ لەم ژیانەدا کە پەیوەست دەبێ بە بەها پووچەکانەوە، هەر ئەوە بۆ خۆی تووشی نەهامەتیی دەکا. ئەبیکۆر وا دەبینێ کە خواوەند گوێ بە کارەکانی مرۆڤ نادات، کەواتە

پ.زایین- ٤٠٥ی پ.زایین) یەکێکە لە سێ نووسەرە مەزنەکەی گریک لە بواری شانۆی تراژیدیا، بەڵام تەنیا حەوت بەرهەمی بەزیندوویی ماونەتەوە کە یەکێکیان(ئۆدیب پادشا)یە و گەلێ بەناوبانگە. بندار یان پیندارۆس(٥٢٢ی پ.زایین- ٤٤٣ی پ. زایین) یەکێکە لە گەورەترین شاعیرەکانی یۆنان و شیعرەکانی زیاتر بە شیعری گۆرانی ناسراون.

٤٦ : فەیلەسووفێکی یۆنانییە و پێش سوکرات ژیاوە، لەخانەوادەی پادشایان بووە لە شاری ئەفسس، سەر بەهیچ قوتابخانەیەکی فیکری نییە، بەڵکو بەخۆی خاوەنی فەلسەفەیەکە کە کاریگەریی لەسەر ئەرستۆ و ئەفلاتۆن و نیچە و هایدگەر هەبووە. هیراکلێتۆس بە فەیلەسووفی گریان ناسراوە، لەبەرئەوە بۆ گەمژەیی مرۆڤ گریاوە، بە پێچەوانەی دیمۆکریتس کە پێکەنینی بە مرۆڤ دەهات لەبەرئەوەش بە فەیلەسووفی پێکەنین ناسراوە.

٤٧ : هەردووکیان فەیلەسووفن و هاوچەرخی هیراکلێتۆسن.

حەشـرکردن و قیـامەت بـوونی نیـیە. ڕەواقیەکـان[٤٨] هەروەک سـینیک[٤٩] پێیـانوایە، دۆخـی مردووەکـان، هەر بـۆ خـۆی وەک ئەوانەیە کە هێشـتا لەدایک نەبوون، واتە نەبوون(العدم). دۆزەخ لای شیشرۆن[٥٠] قسەی هیچ و پـووچی شـاعیرانەیە، تەنیـا بـژاردە ئەوەیە یـان هەرمـانییەکی(ئەزەلی) بەختیار، یان نەبوون.

هزرڤانەکـانی گریـک و ڕۆمـان، بـێ چەنـد و چـوون چەمکـی دۆزەخ ڕەتدەکەنەوە و، وای دادەنێن بیرۆکەی خواوەندێک کە دادگایی خەڵک بکا لەسەر کارەکانی، بیرۆکەیەکی نالۆژیکییە. خواوەند بۆ زۆرێ لەوانە گەر بـوونی هەبـێ، بـایەخ بە خەڵـک نـادات. دنیـای خواوەنـد تەواو لە دنیـای مرۆڤ نامۆیە. گەر دۆزەخ بوونی هەبێ، ئەوا پیاوەکان بەخۆیـان لەسـەر زەوی بونیاتیـان نـاوە، هەر خۆشـیان بە بەردەوامـی سـەرکۆنەی خۆیـان دەکەن، لەدەسـت دڵکوێرییـان و شـوێنکەوتنی خەیـاڵە بـێ بـێ بەهـا و پووچەکانیان. لە سـەدەی پێنجی پێش زایینەوە شـان بە شـانی یەکتری، سـێ چەمـک لەبـارەی دۆزەخەوە لە دنیـای گریـک و ڕۆمانـدا هەبـوون: دۆزەخـی بـوونگەرایی، کە لەسـەر زەوی دەیبینـین و ئەمەش دۆزەخـی لۆکریسـە، دۆزەخی فەیلەسوفەکان و ێنـاکردنێکی لۆژیکییـانەی پێویستە،

---

٤٨ : یەکێکە لە فەلسەفە نوێکانی شارستانییەتی هلنستی، ئەم فەلسەفەیە بڕوای وایە کە فەلسەفە تەنیا زانستێکی کاتبردنەسەر نییە، یان بە تەنیا زانستێکی ڕووت نییە، بەڵکو شێوازێکە لە ژیان و فەلسەفەش وەک مەشقکردن تەماشا دەکەن، زینۆن(٣٣٤ی پێش زایین– ٢٦٢ی پێش زایین) بە دامەزرێنەری فەلسەفەی ڕەواقی دادەنرێ.

٤٩ : فەیلەسووفێکی ڕێبازی ڕەواقییە و خەڵکی ڕۆمانیایە، کەسێکی سیاسی و نووسەری شانۆگەری بووە.

٥٠ : نووسەری ڕۆمانی و وتاربێژی ناوداری ڕۆما، لە بنەچەدا ناوی مارکۆس تولیۆس کیکرۆیە، لە ساڵی ١٠٦ی پێش زایین لەدایکبووە، خاوەنی زۆرترین بەرهەم بووە و بۆچوونی تایبەت بەخۆی هەبووە، بە باوکی فەلسەفەی سیاسی دادەنرێ و زیاتر بۆچوونەکانی لە ڕاکانی ئەرستۆوە نزیک بوو.

بۆ باشکردنی بەڕێوەچوونی کارەکان لە شار-دەوڵەت، هەم لە ئاکامی ئەوەش کە خواوەند لەهەمان کاتدا چاکەی ڕەها، بوونی هەیە، ئەمە دۆزەخی ئەفلاتوونە. دۆزەخی میللی وێنەیەکە لە ئارەزووی دادوەریی و تۆڵەسەندنەوە، شەڕەنگێز و خراپەکاران تێیدا دەبنە قوربانیی ئازارە زەقەکان: ئەمەش دۆزەخی ڤرجیلە.

٢-دۆزەخی بوونگەرایی لۆکریس

لۆکریس، شاعیر و فەیلەسوفە، لە دەوروبەری سالی ١٠٠ی پێش زایین لەدایکبووە و لە ٥٥ی پێش زایینددا مردووە. لەپاش خۆی قەسیدەیەکی فێرکاریی گەلێ ناوداری جێهێشتووە لە شەش بەشدا بەناوی(لەسروشتدا) کە ڕوونکردنەوەیەکە بۆ هزرەکانی ئەبیکۆر، لەنێویدا چەمکێکی زۆر نوێ لەبارەی دۆزەخەوە دەبینین، چەمکێکی تایبەت بە دەستەبژێری فیکری، کە هەتا ئێستاش نوێنەری ئەو دەستەبژێرە لە سەدەی بیستدا دەبینرێ.

ئەندێشەکانی لۆکریس هەڵگری ڕەهەندێکی قووڵی مرۆیی و ڕەشبینییەکە کە گوزارشتە لە مرۆڤی، دەرک بە تەنیاییەکی مەزن دەکا، کە بوونەوەری هزرڤان تێیدا دەژی، ئەویش ئەوەیە: چاوەڕێی هیچ شتێ لە دنیای دووەم مەکەن، ئەوە بەرهەمی خەیاڵدانی شاعیرەکانە، مەرگ تەنیا دەروازەیەکە بۆ دەرچوون لەم تەنیاییە، یەکلاکار و سەراپاگیر، ترس نییە لە هیچ دۆزەخێکی سەروو سروشتەوە: دەبێ ئەو ترسە تێک بشکێ و لە ئەکیرۆن وەدەربنرێ، کە بە هاتنی بۆ نێو قووڵایی مرۆڤ، پشێوییەک لە ژیانیدا بەرپا دەکا و سەراپای ڕەشپۆش دەبێ. ئەو ئەفسانانەی باس لە دۆزەخ دەکەن، دەستکردی ئایینەکانن و ئامانجیان برەودانە بە ترس، بەلام بێهوودەیە. هەرچەندە لەوێ دۆزەخی ڕاستەقینە هەیە، زۆر ڕاستەقینەیە، ئەویش دڵەڕاوکێیەکە پەیوەست بە خودی

خۆوە، کە ژیوایی[٥١] هەبێ(واتە کەسێ لە ژیاندا تەمەن بەڕێ بکات و بە گوزەرانیەوە سەرقاڵ بێت) مانای وایە دەترسێ، لەمردن دەترسێ، لە ئازار، لە نەخۆشی، لە سزا، لە خواوەند، لە ئازاری ویژدان، سەرچاوەی ئەم ترسە، شەڕەنگێزیی راستەقینە بێ یان خەیاڵدان، شتێکە لە ژیان جودا نابێتەوە. ئەم بارگرژییە هەمیشەییە لە نێوان جەختکردنەوە لە خود و مەترسییەکانی، بریتییە لە کەڵکەڵەی بوون، ئا ئەوە دۆزەخە:" هەموو مرۆڤێ هەوڵدەدا لە خودی خۆی هەڵبێ، بەڵام بێئەوەی بتوانێ دەرباز بێ، بەخۆیەوە دەبەسترێتەوە، گەرچی لە خودی خۆی بێزارە" کەواتە چارەسەر مردنە: لۆکریس لە تەمەنی چلوپێنجساڵیدا خۆی کوشت.

لە لاپەڕەیەکی پڕشنگداری کتێبی(لەسروشتدا)ی لۆکریس، ئەفسانەکانی دۆزەخ بۆ ژیانی سەرزەمینی دەگوازێتەوە، بەهایەکی سیمبولیانەی ئازاربەخشیان دەداتێ:" بەدڵنیاییەوە، هەموو ئازار و ئەشکەنجەکان کە بڕوا باوەکان لە ئەکیرۆندا ئامادەی دەکەن، سەراپایان هەرچی جۆرێ بن، لە ژیانی خۆماندا دەیاندۆزینەوە". هەروەک ئەفسانەکە دەڵێ چ ترسێک لە تانتالی کلۆڵ نییە و ترسەکەش چ بنەمایەکی نییە، کە بەردەوام لەو بەردە زەبەلاحە دەترسێ کە هەڵواسراوە بە راسەرییەوە، بەڵام بەمانایەکیتر ئەوە ترسێکی بێپەروایانەیە لە خواوەند کە ژیانی بە تەمەنەکان دەشێوێنێ، ترسێکە لەو بەڵایانەی کە هەڕەشە لە چارەنووسی هەریەکەیان دەکا. تەنانەت تیتیۆس-یش بە راکشاوی لە ئەکیرۆندا بوونی نییە، کە گوایە چۆلەکەکان پارچە پارچەی دەکەن، هەرچەندێ بۆی بگەڕێت و هەرچەندێکیش کات

٥١: وشەیەکە لە شێوەزاری هەورامیدا بەکاردەهێنرێت، بەرانبەر بە ژیانداری.

بەسەریدا درێژە بکێشێ، ئەو دیمەنە لەسەر سنگی پانی نابینرێ. چەندێ جەستەی زەبەللاحی راکشاوی، ترس بخاتە دڵەوە، ئەندامە لەتوپەتکراوەکانی جەستەی نەک نۆ دۆنم زەوی، بەڵکە هەموو زەویش داپۆشێ، ناتوانێ تا کۆتایی بەرگەی ئازارێکی هەتاهەتایی بگرێ، ناشتوانێ جەستەی وەک مێرگێ پێشکەش بکات، کە نەزانێ وشکبوون چییە.

"بەڵام تیتیۆس بەلای ئێمەوە هێشتا لەسەر زەوی دەژێ: ئەو لە ئەڤینداریدا کەسێکی قۆڵبڕە، هەڵۆکانی ئیرەیی پارچە پارچەی دەکەن و دڵەڕاوکێیەکی تەواو ونجڕ ونجڕی دەکا، ئەوەی دڵی دەگوشێ، ئازارە بەسوێکانی یەکێ لە ئەڤینیەکانیەتی. سیزیف خۆی لەم ژیانەدا بوو، بە چاوی خۆمان دیتمان، بۆ تەشی و تەورە تۆقێنەرەکان لە میللەت دەپاڕایەوە، دەگەڕایەوە و هەمیشە بە تێکشکاوی دەگەڕایەوە، دڵ پڕ لە ناسۆر و گرێ. چونکە هەوڵدان بۆ دەسەڵات، کە دەستکەوتنی تەنیا خەیاڵ و مەحاڵە، بۆ هەتا هەتایە هیلاکی بەخشە، بەڕاستی پاڵنانێکی لێبڕاوانەیە بە بەردێک لەسەر لێژایی چیایەک، ئەو بەردەی کە کەمێکی ماوە بگاتە لوتکە، بەڵام سەرلەنوێ بەرەو خوارەوە خلۆر دەبێتەوە، بۆ دەشت. هەر لەسەر ئەم نموونەیە برەودانی بێهودە بە ئارەزووە چاوچنۆکەکانمان و بارگرانکردنیان بێئەوەی تێر ببین، هەروەها شێوازی وەرزەکان، کە لە گەڕانەوەی ساڵانەیاندا، بەروبوومە جیاوازەکانمان بۆ بەرهەم دێنن، بێئەوەی حەزمان زاخاو بدەن، وا بزانم ئەمە ئەوەیە کە کیژانێک لە تەمەنی گوڵدا هێمای بۆ دەکەن، و سەرقاڵن بە ئاوگرتن لە دەفرێکی بێ بندا، کە هەرچەندێ هەوڵدەدەن ئاو عەمبار بکەن، بەڵام پڕ نابێ. دووبارە و دووبارە سیربیر و خواوەندە بێزارەکان

و نەمانی رۆشنایی لە تەرتار، کە دەمی گڕی لێوە دەردەچێ، لە هیچ شوێنێ نییە و ناشکرێ کە هەبێ.

بەڵام لەبەرامبەر خراپەکارییە زۆرەکانی ژیان، ترسێکی گەورە لە سزا هەیە، لە بەرامبەر گوناهە و تەکفیر: زیندان، کەوتنێکی تۆقێنەرانە لەسەر بەردێ، شمشێرلێدان، قامچیدار(جەلاد)، پلـپلە، زفت، نێزەی(رم) سوور، مەشخەڵ، تەنانەت لە نائامادەیی ئەم سزایانە، گیانی پڕ لە تاوان و تۆقیو لە تەکفیرکردنیان، هەوڵدەدا خۆی دەرزی ئاژن بکا، قامچی بارانی خۆی بکا بێ ئەوەی بزانێ کۆتایی ئەم ئازارانە دەشێ بە چی بگات و لەدواجاردا چارەڕەشی چۆن دەبێ؟ بە پێچەوانەوە دەترسێ لەدوای مردن، ئازار و نەگبەتییەکانی زیاتر بن.

لێرەدا، لەدواجاردا لەم جیهانە، ژیانی گەمژەکان دەبێتە دۆزەخێکی راستەقینە(لەسروشتدا-بەشی سێیەم لاپەڕە٩٧٨-١٠٢٤).

٣-دۆزەخی فەلسەفیی ئەفلاتونی:

ئەفلاتون بەواتا سیاسی و کۆمەلایەتییەکەی رووبەڕووی چەمکێکی سایکۆلۆژیی پەتیی وەک دۆزەخ دەبێتەوە. لە ئەنجامدا بایەخدانەکەی، زیاتر بەهەند وەرگرتنێکی یاساداڕێژەرانەیە، وەک لەوەی جێی بایەخی زانایەکی بواری مۆراڵ یان تیۆلۆژی بێ. تێڕوانینەکانی دادوەریی و یاسایین. زیاد لەوەش پێکەوەبەستراو نین، جیاوازییەکی ناوەکی لەنێوان نمایشی فیدۆن و نمایشی کۆمار و خستنەڕووی گۆرجیاسدا هەیە کە، سێ گفتوگۆن و بە روونی باس لە دۆزەخ دەکەن.

تەنیا شتێ دڵنیابەخش بێ، ئەوەیە کە پاش مردن، رۆژی حەشر چاکەکاران و خراپەکاران لەیەکدی جودا دەکاتەوە. لەم پێودانگەوە چارەنووسی شەڕەنگێزان دەگۆڕێ. لە گفتوگۆی فیدۆن باس لە دوو

دەستە دەکریّ، کە ئەوانیش: ئەوانەی بە تیاچوونی هەتاهەتایی سەرکۆنە کراون، لەگەڵ ئەوانیتر.

" ئەوانەی بارودۆخیان چ ئومێدی لەسەر بونیاد نانریّ، بەهۆی گەورەیی گوناهەکانیانەوە، بەرپرسن لە زۆریّ لە رووداوە مەترسیدارەکانی دزیی، کە دژ بە مالآن ئەنجامیانداوە، مرۆڤکوژەکان، ستەمکارانە و ریّ پێنەدراوانە کردوویانە، بکەری هەموو گوناهەکانیتری لەمجۆرە، ئەو چارەنووسەی شیاویانە، فڕێیاندەداتە نێو تەرتار، کە هەرگیز لێی نایەنە دەرەوە. بەڵام ئەوانەی گوناهەکانیان وا دادەنریّ، بیّ چارەسەر نین، بەزۆرەملیّ دەخزێنرێنە تەرتارەوە". دواتر پاش ئەوەی ماوەیەکی دوور و درێژ لەویّ دەمێننەوە، شەپۆلێک فڕێیان دەدا، پاش ئەوەی دەگەڕێنرێنەوە بۆ ئەویّ، بەدەنگێکی بڵند بانگ دەکرێن، هەندیّ لەوانە، ئەو کەسانە بانگێشت دەکەن، کە بوونەتە هۆکاری تیاچوونیان، هەندێکیتر ئەوانە گاز دەکەن کە بەخراپی مامەڵەیان لەگەڵدا کردوون. دوای بانگکردنەکە، دەپاڕێنەوە کە وازیان لیّبێنن لە رووبارەکە بێنە دەرەوە و بپەڕنەوە بۆ دەریاچەکە، تا لەویّ پێشوازییان لیّبکەن، گەر توانییان رازییان بکەن، ئەوا دەپەڕنەوە و بەوەش سنووریّ بۆ ئازارەکانیان دادەنێن، خۆ گەر نەیانتوانی ئەوا سەرلەنویّ دەبرێنەوە بەرەو تەرتار و لەوێشەوە بۆ رووبارەکە: ئەمە مامەڵەیەکە کۆتایی نایەت، تا قوربانییەکانیان رازیی دەبن، بەوەی ستەمیان بەرامبەر کردوون، چونکە ئەوە ئەو سزایەیە کە دادوەران بەسەریاندا سەپاندوون(١١٣-١١٤).

ئەم گفتوگۆیە رووبەڕووی ئەگەری سێیەم دەبێتەوە، حوکم بەسەر ئەو گیانانەدا دەسەپێنیّ، کە بەدرێژایی ژیانیان یەخسیری ئارەزووەکانی جەستە بوون، ئەویش بە ئاوارەبوونیان لە زەوی، کە توخمی ماددی

بەرەو خوارەوەیان کێش دەکا: کاری بەوە تەواو دەبێ کە بچێتە پێستی ئاژەڵێکەوە، بەرجەستەی ڕێبازە شەڕەنگێزییە بەسەردا زاڵبووەکەی بکا.

لەگفتوگۆی گۆرجیاس-دا تێبینیی جیاکارییەک دەکرێ لەنێوان ئەوانەی لێبووردن نایانگرێتەوە لەگەڵ ئەوانی‌تر. هەمووان دەخرێنە ژێر ئەشکەنجەیەکەوە کە ئامانجەکەی یەکێک نییە، بەڵکو ئەوە بۆ هەندێ پوختەیەکی خۆبەخشانە و پاکژکارانەیە، بەواتایەکیتر کاتییە، بۆ هەندێتر کە بەهای پەند و نموونەیە، لێبوردنیان بۆ مسۆگەر ناکات: ناتوانێ فریادرەسیان بێ، چونکە گوناهی زۆر گەورەیان کردووە، بەڵام ئەشکەنجەدانیان بە هۆشدارییەک بۆ تەواوی خەڵک دادەنرێ، کە گەر خراپە بکەن، چ شتێ چاوەڕێیان دەکا، ئەوانەش ئەمانەن:

" ئەوانەی بەرژەوەندییان وادەخوازێ سزایان بەسەردا بسەپێنرێ، کە خواوەند یان مرۆڤ بەسەریدا سەپاندوون، ئەوانەش کە گوناهەکانیان لێ-خۆشبوونی نییە. چ باشەیەکیان نایەتەڕێ کەمتر بێ لەو شێوازی ئازارەی لەم دنیایە و لە هادیسدا هەیە. چونکە بەم ڕێگەیە نەبێ، چ ڕێیەکی دیکە نییە لە دلڕەقیی خۆیان دەربازیان بکات."

" بەڵام ئەوانەی زۆردارییان گەیشتۆتە ئەوپەڕی و کارە ستەمکارەکانیشیان لە ڕادە بەدەرە، تیادەچن، ئەوانە دەبنە نموونە و پەندیان لێوەردەگیرێ، هەر ئەو خەڵکانە لەبەرئەوەی لەناوچوون، لە سزاکانیشیان هیچیان دەستناکەوێ، ئەوانە سوودمەند دەبن، کە تیاچووەکان دەبینن چۆن بەهۆی هەڵەکانیانەوە سزا دەدرێن، لە ئەزموونە هەتا هەتاییەکانیان، لە ترسناکترینیان و بەسوێترین و تۆقێنەرترینیان فێر دەبن: ئەوانە لەوێ لەهادیس بەڕاستی هەڵواسراون، لەزیندانێکن شایانی تێڕامان و بەهەندوەرگرتنە بۆ ستەمکارانێ کە تازە بەتازە دێن(گۆرجیاس ٤٨٦)".

ئامـانجه سیاسـییەکه لێـرەدا روونه، له راسـتیدا ئەم تیـاچووانه ئەوانەن که زێدەڕۆییان له ئازاردان و خراپەکاریدا کردووه، ئەوانیش پیـاوانی سیاسـەت و پادشا و دەسەڵات زەوتکەرەکانن. له گفتوگۆی فیدۆن-دا تیاچووەکـان ئەوانەن که بەرپرسـیارن له کێماسـی کـۆمەڵایەتی. گەورەتـرین گونـاهه وتـاوان بەپێـی کۆمـارەکەی ئەفلاتـۆن، گوناهەکـانی(ئەوانەن که بـوونه هـۆی مردنـی زۆرتـرین خەڵـک، یـان ئەوانەی ناپاکییـان لەهەمـبەر نیشـتمان و سـوپاکەی نوانـدووه، هاووڵاتیـانی خۆیانیـان کـۆیله کـردووه...). سـزای هەر کـارێکی سـتەمکارانه بـۆ ئەوانه، سـەد سـاڵ ئەشـکەنجەدانه. لەم گفتوگـۆیەدا ئەفلاتـۆن پەنـا دەبـاتەبەر ئەفسـانەی ئێـر(Er) که دابەزیـوەته دۆزەخ و له مـردن هەسـتاوەتەوه، ئەوەی گێڕاوەتەوه که بینیویەتی، بەسـوودوەرگرتن له ئەفسـانه میللییەکـان تـا وەسـفی شێوازی شەیتانەکان بکات له ئەشکەنجەدانی تیاچووەکان.

" هەردوو دەسـت و قـاچ و سـەریان دەبەسـتنەوه، لەسـەر زەوی درێژیـان دەکەن، جلەکانیان لەبەردا دادەکەنن، بەدرێژایی رێگەکه رایاندەکێشـن و لەسـەر لا بەسـەر دڕکـی پەرژینـەکەدا دەیـانبەن، ئەشـکەنجەدراو بەردەوام لەهۆکـاری ئەم مامەڵەیان لەو رێبوارانه دەپرسـێ که بەوێدا تـێدەپەڕین، ئەوانیش پێیـان-دەگوتن که دەبرێن بەرەو تەرتار تا لەوێ نغرۆیان بکەن"(کۆمار ٦١٦،x).

لەنێو(کۆمـار) ئەشـکەنجه هەتـا هەتاییەکـان بـوونی نییه، له کۆتـایی هەمـوو هەزار ساڵێکدا گیانەکان دەگەڕێنەوه و رۆڵ دەبیننەوه.

سەخته بڕیار بدەین تا چ ئاسـتێ ئەفلاتـۆن بڕوای به دۆزەخ هەبووه، تـا چ رادەیەکیش ئەفراندنی دۆزەخ بۆی هوشـیارانه بووه، تـا به یاسـاکانی سـەروو سروشـت، پشـتیوانی له خەیـاڵه داڕێژراوەکـانی بکـات. له گفتوگـۆی گـۆرجیـاس بەرێگەیەکی تەواو نارۆشن، نێوانی ئەفسـانه و مێژوو جیادەکاتەوه، سـۆکرات به رووی کەلیکیسـدا دەبێـژێ: کەواته وەک دەڵـێن گـوێبگـره بـۆ مێـژووی پرشنگدار، من بڕوام وایه تۆ ئەمه به هەڵبەستراو دادەنێیت، بەڵام بەبۆچوونی

من ئەمە مێژووە، وا بەخەیاڵیشمدا دێ، ئەوەی پێت دەڵێم راستییەکانە". پاش کەمێ سۆکرات هەستدەکات، گومان بۆ لای گوێگرەکەی هەڵکشاوە، پێی- دەڵێ: رەنگە هەموو ئەوانەی من لێرەدا گوتم وەک درۆودەلەسە وەریانگری، چەشنی ئەوەی پیرەمێردەکان دەیگێڕنەوە، چ سەنگێکی بۆ دانانێیت". دووبارە دەڵێ:" کەواتە بڕوا بێنە بەو مێژووەی دام بە گوێتدا".

ئەم گومانانە زۆر رەوایە، گومانی خودی ئەفلاتۆن بووبێ، لەمبارەدا دۆزەخەکەی کۆمەڵە ئەفسانەیەک تۆمار دەکات، کە لە ئامادەسازییەکی هوشیارانەوە رێکخراوە بۆ پشتیوانیکردنی هێڵکارییەکی کۆمەڵایەتی-سیاسی.

کاتێ لە گفتوگۆی فیدۆن دەچێتەسەر باسکردنێ بێسنووری تۆڕەکانی ئاوی دۆزەخ، لەسەر پشکنینی وردی ئەم شوێنە ژێرزەمینیانە دەوەستێ، لە دەورانێکدا کە زۆرترین رەوتی فەلسەفی، گرەوی لەسەر گەورەترین خۆپارێزی لەو مەسەلەیە کردووە، سەختە بڕوا بە دڵسۆزییەکەی بکەین. لەگەڵ ئەوەشدا شوێنکەوتەکانی ئەفلاتۆنی نوێ، دێن و شایەتی لەسەر ئەم جەختکردنەوانە دەدەن. لە سەدەی سێ ئەفلۆتین[٥٢] چەمکێکی رۆحانیتر ئامادە دەکا، کە چەمکی هیندۆسییەکانمان بۆ دۆزەخ وەبیردێنێتەوە. بەلای ئەوەوە دۆزەخ لەگەڵ دۆخی گیانێکی پەیوەست بە ماددەوە رێکدەکەوێ.

دۆزەخ" کاتێ گیان لە جەستەدا مەلەوانە، سیخناخە لە مادده و لەنێویدا نغرۆیە، پاشان کاتێ جەستە جێدێڵێ، سەرلەنوێ دەکەوێتە هەمان قوڕ و لیتەوە، هەتا دەگەڕێتەوە بۆ جیهانی روون و رەوان، رووی لەو شوێنە قوڕاوییە وەردەگێڕێ، ئەوە مەرگی راستەقینەیە. تا لەوێ بێت، دەڵێن بەرەو

:٥٢لەساڵی(٢٠٥- ٢٧٥)ژیاوە، فەیلەسووفێکی ناودارە و بە دامەزرێنەری ئەفلاتۆنی نوێ دادەنرێت، پتر نووسینەکانی لەسەر میتافیزیکە و کاریگەری زۆری لەسەر فەلسەفە و ئایینەکان هەبووە.

دۆزەخ شـــۆڕبۆتەوە و هەر لەوێ دەچێـــتە شـــیرین خەوەوە Enneades
.8,1,IV"

سەبارەت بە ئەفلۆتین لە راستیدا سێ نموونەی تەواوکار بۆ دۆزەخ هەیە: ئەوەی سزا بەردەوامەکان هێناویانەتە ئاراوە، کە لەسەر ئەم زەمینە کێشـەمان بـۆ دروسـتدەکەن، ئەوی‌دیـش لە ئەنجـامی چوونمـان بـۆ نێـو جەسـتەی بـوونەوەرانی نـزم بەرهەم دێـت، ئەوەشـی کە شـەیتانەکان بەهـۆی هەڵە کوشندەکانمانەوە، بەسەریاندا سەپاندووین.

٤-دۆزەخی ڤێرجیلی میللی و شیعری:

یەکەمـین دانراوێکـی گەشـتیاریی زەبەلـلاح، لەبـارەی دۆزەخەوە دوابـێ، ئەلیادەیە، بۆ چەندین سەدەی دیکەش وەک سەرچاوەیەک دەمێنێتەوە، تا ئەو رادەیەی دانتی لە سەفەرە درێژەکەیدا ڤێرجیللی وەک چاوساغی خۆی داناوە.

بـا قسـە لەسـەر پـوختەی چیـرۆکەکە بکەیـن: ئینـێ مـۆڵەتی لە سـیبیل وەرگرت، رێی بدات بۆ دۆزەخ دابەزێ، بەمەبەستی سـەردانی‌کردنی بـاوانی ئەنکیـز(Anckise)، رووخسـەت درا بەمەرجـێ هەنـدێ سـرووتی رازیکـارانە ئەنجام بدات. سەفەرەکە پڕ لە سەرکێشی بوو، سـەفەرێکی رەمزی و سیخناخ لە وێنەی هەستیی، کە وای‌کرد سـەرباری تایبەتمەندییە ئەدەبییەکەی، کتێبەکە ببێـتە نمـوونەیەک، لەدوای خـۆی زۆرێـک لەسـەر ئەو شـێوازە شـوێن پێـی هەڵگرن.

لەرووی جـوگرافییەوە، دەروازەی دۆزەخ دیـاریکراوە: لە زۆنگاوەکـانی ئەکیرۆنە، نزیک لە کان لە هەرێمی کامپانی، گرکان لەم ناوچەیە نائارامە و دیمەنێکی خەمۆکییانەی پێ‌بەخشیوە، زۆر ناسـراوە، تـا مـاوەیەکی زۆریـش کونە دەمەکانی دۆزەخ وا دیاریکرابوو کە لەنێوان ڤیزۆف و ئەتنا لە کامپانی یـان لە سـەقڵیەدا بـێ، چـوونە نێویشـی لە رێـی ئەشـکەوتەکانەوە دەبـێ، کە بـۆنێکی کاسـکەری لێـوە دەهـات. دوای بەرەوخـوارکەیەکی قـووڵ، رێبـواری

هاتوو دەگاتە نێو دالآنێک، کە بەڵا شوومەکان و مژدەدەری دۆزەخی تێدایە وەک: نەخۆشی و برسێتی و هەژاری و جەنگ و ئازار و ویژدان نائاسوودەیی و ترس و زیندان و پرسە و مەرگ و لێکدابڕان. پاشان سێبەری دڕندە و باڵداری ژنە باڵەفڕەکان و دەعەجان و مار و شێرۆن، پەلاماری دەدەن کە پاسەوانانی شوێنەکەن، وای لێدەکەن شەیتانەکان بەو شێوە دەرکەون کە لە خەیاڵدانی مەسیحیەتدا هەیە.

کاتێ ڕێبوارە هاتووەکە دەگاتە کەناری ئەکیرۆن، دەبێ ڕووی قسەی لە ئامادەکار بێ(ئامادەکار ئەو کەسەیە بە بەلەمەکەی یارمەتیی مردووەکان دەدات، تا لە ئەکیرۆن بپەڕنەوە) کە پیرەمێردێکە لە ئەسمال بەناوی کارۆن(Charon). ئەو گیانانەی حەز بە پەڕینەوە دەکەن، زۆرن، بەڵام گیانێک کە جەستەکەی نەخرابێتە گۆڕەوە، بۆ ماوەی سەد ساڵ سەرلێشێواو دەبێ، پێشئەوەی بتوانێ بچێتە بەلەمەکەوە. لەسەر کەنارەکەیتر دەبێ سیربیر ڕام-بکرێ، کە سەگێکی دەعەجانی سێ سەرە.

دادگە بۆ ئەو گیانە شیاوانەی خۆی، ڕادامانت و مینۆس دادەنێ، بەهاوکاری دادوەرگەلێ کە بەپێی نەریتی ڕۆمانی بەدەنگدان دەستنیشان-دەکرێن. هەروا پۆلێ لە مردووان هەن، تەواوی ئەوانە سەراسیمە دەکەن، کە دۆزەخێ دێننە ئەفراندن: ئەوانیش منداڵگەلێکن لە تەمەنی کۆرپەلەییدا مردوون، لەوێ هەنسک دەدەن، بە یاوەری خۆکوژانێ، کە ژیانێکی باش دەژیان و بەهەڵە سزای مەرگیان بەسەردا سەپێنرا. ئازار و ئەشکەنجە نادرێن، بەڵام بەختەوەریش نین، دانیشتوانی مەزرای فرمێسکەکانیش لەوان بەختەوەرتر نین، کە: عاشقە کلۆڵەکان و جەنگاوەرگەلێکن لە شەڕدا کوژراون، ئەوانەی بەهەموو شێوەیەک بێبەخت بوون، ئەوانەش کە بەبێزاری و ئیرەییەوە خەمەکانیان دەگێڕنەوە، هەروەک لە دۆزەخی سۆمەرییەکاندا باوە. بەشێوەیەکی قێزەون قوربانییەکانی ژیان، دوورخراوە و

تەریک دەمێننەوە: لەگەڵ بەختەوەرەکاندا دەرگای بەهەشتیان بۆ ناکرێتەوە، لەگەڵ تیاچووەکانیشدا لە تەرتار حەشر ناکرێن.

لەبەرئەوە دۆزەخ بە مانا راستەقینەکەی لێرەیە، لە قەڵایەکی زەبەللاحی ئاسنین، شورای سێگۆشە، پایریفلیجیتۆن-ی رووباری ئاگر دەورەی داوە، تیسیفۆن-ی پەری پاسەوانی دەروازەکەیەتی، لەم ئەشکەوتەوە هاوار و ناڵە و زرەی زنجیر و گرمە و شڵپەی لێدان بەرزدەبێتەوە. لێرە هیچ مرۆڤێکی پاک ناتوانێت بچێتە ژوورەوە، ئایندەبین ئەشکەنجەکان روون‌دەکاتەوە، کە کڵۆڵەکان رووبەڕووی دەبنەوە، تیتیۆس و تیزیێ و ئەکسیۆن و بیریتۆس چەند نموونەیەکی بەناوبانگی ئەو بارودۆخەن. کەواتە ئەو کارانە چین، بکەرەکانیان وا لێ‌دەکا، شایانی ئەم چارەنووسە بن؟

" ئەوانەن کە بەدرێژایی ژیانیان، براکانیان بوغزاندووە و فێڵیان لە باوکیان کردووە، باوەڕی گەورەکانی خۆیان شێواندووە، ئەوانەی(ژمارەشیان کەم نین) سامانیان جەمکردووە و بۆ خۆیانیان پاشەکەوتکردووە، بەشی خزمەکانیان نەداوە، ئەوانەی بەدەستی زیناکار کوژراون، ئەوانەش لە سوێندشکێنی نەترساون، کە لە بەردەم گەورەکانیاندا خواردوویانە، تەواوی ئەمانە لێرە یەخسیرن، چاوەڕێی سزا دەکەن، هەوڵمەدە بزانی ئەو سزایە چییە".

"سزا بێجگە لە شێوەی بەڵایەک یان بەختێک کە ئەو خەڵکەی فرێ‌داوەتە ئێرە، چیدیکە نییە. ئەوە کەسێکە بە زێر نیشتمانەکەی فرۆشتووە و گەورەیەکی بەهێزی بەسەردا سەپاندوون، ئەویتر بەبرێ پارە یاسای دارشتووە و هەڵیوەشاندۆتەوە، یەکێتر چۆتە سەر جێگەی کچەکەی و پەردە لێ‌حرامکراوەکەی دڕاندووە. هەموویان بوێربوون لە ئەنجامدانی گوناهی نالەباردا، ئەوەشی ویستوویانە کردوویانە..نا..ناتوانم تەنانەت گەر سەد زمان

و سەد دەم و دەنگم لە ئاسن هەبێ، ناتوانم هەموو جۆری تاوانەکان بژمێرم، ناتوانم هەموو جۆری ئازار و ئەشکەنجەکان بخەمە روو"(Eneide٥٦٠-٦٣٠).

لێکچوون لەنێوان خەتا و سزادانی لە دۆزەخدا، کە یاسای رۆمانی سزای بۆ داناوە، تا رادەیەک سەیرە، بەو جۆرە یاسای سەر دوازدە تابلۆکە بەشێوەیەکی روون ئەوەی قەدەغە کردووە، بڕوای راستەقینەی خوداپێداوەکان بشێوێنێ. یاسای سزای زیناکار کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧ی پێش زایین، رێ بە مێرد دەدات ژنەکەی و دەنکەکەی بکوژێ، گەر بێتوو بە زەقی لە زیناکردندا بیانبینێ: لەدۆزەخدا زیناکارە کوژراوەکان دەبینین، بەڵام مێردە بکوژەکان نابینین. دیمەنی کۆیلە یاخیبووەکان و یاسادانەرەکان کە یاسایان دادەڕشت و هەڵیاندەوەشاندەوە، ئەمە بەشێوەیەکی تایبەتی لە سەردەمی پشێوییەکان لە کۆتایی جەنگی ناوخۆیی، زۆر باو بوو، بۆیە سەیر نییە هەموو ئەوانە لە دۆزەخدا ببینین. دۆزەخێکی کاتیی هەیە: گیانە پاکەکان سەروەختێ لە بەهەشتدا دەبن، دوای هەزار ساڵ پاش ئەوەی شەربەتی بیرچوونەوەیان لە رووباری لیتێ نۆشی، دەگەڕێنەوە و دەچنە پێستی بوونەوەرێ ترەوە.

خەیاڵی ڤێرجیل بۆ دۆزەخ، گەلێ دڵنەوایی بۆ یاساکان لەخۆگرتووە و هاوکات سیخناخیشی کردوون بەروانگەیەکی شاعیریانە، بۆتە یەکێ لە سەرچاوەکانی دۆزەخی کریستیانی کلاسیکی، کە میراتێ دیکەشی وەرگرتووە، ئەویش شوێنکەوتنی جیهانی تەوراتییە.

بەشی چوارەم
دۆزەخی تەوراتی و دۆزەخی عیبرانی

ئەو گــرنگییەی لە ئــایینی کریســتیانی تەقلیدیــدا بە دۆزەخ دراوە، زۆرجار بیرکردنەوەیەک دێنێتە ئاراوە، دەبێ دۆزەخ شوێنێکی گرنگی لە جیهــانی تەوراتــی و لە پەڕاوی پیــرۆز داگیرکردبــێ، کە ســەرچاوەی سروش و تیۆلۆژیا و باوەڕە، بەڵام شتی وانییە. چەندە سەیرە دۆزەخ وەک شوێنێ بۆ سزادان لە جیهانەکەی تر، بەتەواوی لە"پەیمانی کۆن"دا بزرە، بەلانی کەمەوە تا سەدەی سێی پێش زایین، واتە تا سەردەمێ دواتر کە هەموو ئاینەکانی‌تر، تێگەیشتنێکی پتەویان لەبارەی دۆزەخەوە لا گەڵاڵە ببوو.

بیرکردنەوە لە ئەگەری هەبوونی سزا سەپێنراوەکانی خودا بەسەر خراپەکاراندا، لەپاش مەرگ، لە سەدەی سێی پێش زایینەوە سەری هەڵدا، ئەویش زیاتر بەهۆی کاریگەریی شارستانییەتەکانی‌ترەوە بوو، وەک لەوەی پێشڤەچوونێکی نێو هزری جولەکە بێت. ئەو کاتەی کریستیانی دەرکەوت، لەناوەنــدەکانی عیبرانیــدا نــاکۆکییەکی زۆر لەســەر ئەم مەسەلەیە هەبوو، کە"پەیمانی نوێ" بێدەنگییەکی زۆری لەبارەوە کردووە. لە ڕێــرەوی دەقێکــی زۆر تایبەتــدا، کە ئەدەبــی خەیاڵیــانەیە، وێــنە یەکەمینەکان لەبارەی شوێنی ئەشکەنجەدان لە ئاگر و ئازاری بێکۆتایی درووستبوون، ئەو وێنانەی کە بەخێرایی لەناوەندە میللییەکاندا، واتا ڕەمزییەکانی خۆیان لەدەست دا و بوونە جەرگەی واقیع.

١-چەمکە تەوراتییە کۆنەکان:

رەنگە لەنێو هەموو ئایینەکانی رۆژهەڵاتی نزیکدا و بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ، ئایینی عیبرانییەکان لەهەموویان زیاتر ماددی بووبێ. بەپێی کۆنترین سەفەرەکانی تەورات، وا پێدەچێ هەموو شتێ لەگەڵ مردندا کۆتایی بێت، چونکە گەر شیمانەی ئەوە بکرێ گیانەکان بەرەو شیول[٥٣] بچن، هەروەک لە مەزموری ٦٣دا هاتووە، کە ئەمە جێیەکە لە خواری خوارەوەی زەوییە، ئەوا جیاوازی نێوان ئەم شوێنە و نەبوون، یەکجار کەمە. لەم جێیە داخراوە بە دەرگایەکی قایم، گیانەکان لەنێو تەپ و گەردا راکشاون، بێ جوڵە و بێ هەست و ئاگا، ئومێدی هەستانەوەی تێدا نییە. بەمجۆرە دڵخۆشی بۆ زیندووەکانی تیا بەدی ناکرێت: چ چاکەکار و چ خراپەکار یەک چارەنووسیان هەیە. سەفەری کۆهێلت بەم ئەنجامە دەگات و لەو خەیاڵە خۆی دەرباز دەکات.

" پاش(...) بەچارەنووسی مردووەکان دەگەن.
لەراستیدا، پێشینە بۆ کێیە؟
تەنیا شتێک هەموو کەسێ لێی دڵنیابێت:
ئەوەیە کە سەگێکی زیندوو لە شێرێکی مردوو باشترە.
چونکە زیندووەکان دەزانن کە دەمرن
بەڵام مردووەکان هیچ شتێک نازانن
چ ئومێدێکیان بۆ پاداشتکردن نییە.
لەبەرئەوەی یادگارییەکانیان چوونەتە خانەی بیرچونەوەوە

---

٥٣ : وشەیەکی عیبرییە و بۆ وەسفکردنی مەملەکەتی مردووەکان بەکاردێت، ماناکەی شوێنی مردووان دەگەیەنێ یان ئەو شوێنەی کە رۆحەکانی تێدایە، لە ئینجیلدا ئەم وشەیە بەرانبەر بە وشەی(هەڵدێر) دێتەوە کە شوێنی کاتییە و تێیدا رۆحەکان چاوەڕێی رۆژی حەشر دەکەن.

ئەڤینداری و رکوکینە و ئیرەییان، هیچی نەما

چ پشــکێکیان لەوەدا نەمــاوە کە لەژێــر خــۆردا روودەدا" (٩,٣-٦)، لەســەر زەوی خــودا ســزای خراپەکــاران دەدات، یەکەم بەشــێوازی دەستەجەمعی، وەک داگیرکردنی بێگانە و سوکایەتی پێکردن و رشانەوە و برسێتی و پەلاماردان لەلایەن ئاژەڵی دڕندە، لە دەسپێکی سەردەمی پێغەمبەرانەوە لە سەدەی هەشتی پێش زایین، سزاکان دەگۆڕێن بۆ تاکەکەسی و بەزەمینیەکی پەتییش دەمێننەوە. بەڵام دادوەری بەدابڕاوی لە واقیــع مــایەوە، خراپەکــاران تووشــی جۆرەهــا کارەســات هــاتن، بەگرتنەبەری ڕێســای(چاو بەرانبەر بە چاو و ددان بەرانبەر بە ددان). ئەو گوناهانەی سزایان هەیە، گوناهی ئایینی و سرووتی و کۆمەڵایەتین وەکو پەرستنی بتەکان، پێشێلکردنی پیرۆزییەکان یان پێشێلکردنی دەقەکانی ئایینی موسایی.

هــێڵە یەکەمینەکــانی بیــرۆکەی دۆزەخ لەپــاش مــردن زۆر درەنــگ دەرکەوتن، لە سەفەری ئەشعیا دوو بڕگە هەیە کە هەمیشە ئەم درەنگ هاتنەی وا داناوە:

لەبەرئەوەی ئەو یاهووە[٥٤] دێت و ئاگری پێیە، خلۆکەی گالیسکەکەی وەک گەردەلولە، تا تووڕەیی و کڵپەی ئاگری هەڵڕێژێت، لەبەرئەوەی یاهوو بە ئاگر سەرکۆنەی هەموو خەڵک دەکات(٦٦، ١٦-١٥) " بەچوونە دەرەوەیان جەستەی خەڵکانێ دەبینن کە لەمن یاخیی بوون، چونکە کرمیان نامرێت و ئاگریان خامۆش نابێت، دەبنە ئەفەرۆز بۆ هەموو مرۆڤ(٦٦، ٢٤).

لێکدانەوەی هاوچەرخانە وای دادەنێت کە ئەم دێڕانە مانایەکی ماددی پەتــی و دنیاییــان هەیە: جەســتەی دوژمنەکــانی ئیســرائیل لەبەریەک

---

٥٤ : یەکێکە لە ناوەکانی خودا کە لە تەوراتدا هاتووە.

هەڵدەوەشــێت و کــرم دەیخــوات، ئەم خواستنە(ئیســتیعارە) بەمانــای تێکچــوون دێــت، یــان ئــاگر لە دۆڵــی هینــۆم لە دەرەوەی ئۆرشــەلیم هەڵیدەلوشێت. ئاگر ماددەیەکی رەمزییە و مانای تووڕەبونی خوداییە کە کافرەکان لەناودەبات: مەزموری ٨٩ پرسیار دەکات و دەڵێت" تاکەی ئەی یاهوو تووڕەبوونت وەک ئاگر جۆش دەدات؟". لە پەڕاوی پیرۆزدا ئاگر وەک ئامرازێک بۆ پاکژبوونەوە ٢٧١ جار بەکارهاتووە.

ئەو بیـرۆکەیە کە لە سـەردەمی پێغەمبەرەکانـدا پێشـکەوت، بەڕوونـی بیرۆکەی بەرپرسیارێتییەکی کەسییە. حەزقیال لە فەسڵی هەژدەدا دەڵێت" ئەوەی هەڵە دەکـات، هەر خـۆی دەمرێـت. کـوڕ بـاجی هەڵەی بـاوک و بـاوکیش بـاجی هەڵەی کـوڕ نـادات". لەگەڵ ئەوەشـدا دەبێـت چـاوەرێی سـەدەی پێـنجەم بکرێـت بـۆ ئەوەی ورووژانـدنی مەسـەلەی پڕەنسـیپی دادوەریــی جێگیــر بە کەمــێ شــەرمەوە ببینــین. ئایــا ئەمە لەئاکــامی داگیرکردنی فارسەکان و نزیکبوونەوەیان لە زەردەشتی و بیروباوەڕی رۆژی دوایییـانەوە بـووە؟ نـازانین: سـەفەری ئەیـوب لە کۆتـایی سـەدەی پێنجەم مەسەلەی چاکەکار وەڕوو دەخات کە تووشی کارەسات دەبێ و خراپەکـاریش کە سـەرکەوتن هـاودەمیەتی، لەکـاتی مردنـدا هەردووکیـان یەک چارەنووسـیان هەیە" پـێکەوە لەسـەر تەپوتـۆز رادەکشـێن و کـرم دایـاندەپۆشــێ". لەســەدەی دواتــردا لەمیــانی کودەتــا گەردوونییەکــان، پێغەمبەر یوئیل قسە لەسـەر ئەگەری قیـامەت لە کۆتـایی جیهانـدا دەکـات، کە ئەمە پــێش جیــاکردنەوەی چاکەکــاران لە خراپەکــاران و شــێوازی سـەفەرەکانی خەیـاڵ دەکەوێـت، بەڵام ئەو سـەفەرانە جگە لە خەیـاڵێکی تەمومژاوی چیدیکە نین.

نزیکبوونەوە لە دنیای هێلینستی[٥٥] بیرۆکەی ئاوێتەبوونی بە جیهانی پەتلەسی[٥٦] و سلۆکییەکانی[٥٧] دەبزواند، کە هاوکات بوو لەگەڵ سەرەتای هێرشەکانی ئەسکەندەر لە ساڵی ٣٣١ی پێش زایین، تێبینی دەکرێت لەو کەشەدا شیمانەکان زۆر دەبن، کە تۆقاندنی ئایینی و گەڕان بەشوێن رزگاربووندا، تایبەتمەندێتی رۆژهەڵات لەو سەردەمەدا شوناس دەکات: ئاینە خاوەن نهێنییەکانی وەک پەرستنی سیبیل یان ئورفی، رکابەریی ئایینە گەورەکانیان دەکرد، کە بەڵێنی بەختیارییەکی هەمیشەییان بە شوێنکەوتوانی خۆیان دەدا و مژدەی تۆقاندنیشیان بەوانیتر لە حەشرە چاوەڕوانکراوەکە دەبەخشییەوە. جیهانی جولەکە زۆر هەستیارانەتر بەرانبەر کاریگەرییە دەرەکییەکان کە بۆ ماوەیەکی

٥٥: سەردەمێکە لە مێژووی دێرین کە لەدوای مردنی ئەسکەندەری مەکدۆنییەوە لە ساڵی ٣٢٣ی پ.زایین دەست پێدەکات و نزیکەی دووسەد ساڵ دەخایەنێت. ئەو سەردەمە کلتووری یۆنانی زۆر رووی شارستانییەتی لەخۆگرتبوو. ئەم زاراوەیە بۆ جیاکردنەوە لە ماوەی هێلینی بەکاردێت، کە سەردەمی گریکە کۆنەکانە و بەوە ناسرابوو کە شەپۆلێکی فراوان لە خەڵکی یۆنان بەرەو دەرەوەی سنووری یۆنان بڵاوبوونەوە بەرەو ئاسیا و ئەفریقیا. ئەم زاراوەیە لەلایەن مێژوونوس(ج.ج. درویسین)ـەوە درووست کرا.

٥٦ : پەتلەسی خانەوادەیەکی لە بنەچەدا مەکدۆنین و لەمردنی ئەسکەندەری مەکدۆنییەوە بەرەو میسر بەڕێ کەوتوون، ئەو کاتەی پەتلیمۆسی یەکەم یەکێک بوو لە فەرماندە سەربازییەکانی سوپای ئەسکەندەر، دوایەمینیشیان خاتوو کلیۆپاترا بوو لەگەڵ کوڕەکەی پەتلیمۆسی پازدە، باڵادەستی ئەم خانەوادە فەرمانڕەوایە گەیشتە فەلەستین و قوبرس و رۆژهەڵاتی لیبیا.

٥٧ : بەشێکن لە وەچەی هلنستی و ناوەکەشیان دەگەڕێتەوە بۆ دامەزرێنەری دەوڵەتی سلۆکی(سلۆکسی یەکەم نیاکتۆر) کە یەکێ بوو لە فەرماندەکانی سوپای ئەسکەندەری مەکدۆنی، ئەم دەوڵەتە پاش مردنی ئەسکەندەر دامەزرا لە سەدەی دوو و سێی پێش زایین، توانی دەسەڵات بەسەر ناوچەکانی رۆژاوای ئاسیادا بکێشێ و درێژبێتەوە بۆ سوریا و تا هیندستان بڕوات. سلۆکییەکان هەمیشە لە مێژوودا بە دوژمنی رۆمانەکان ناوبراون.

زۆر بڕوایان پێی نەبوو، بەشدارییان کرد، بەشدارییان لەو وێناکردنانە کرد بەتایبەتی لە ناوەندە بیٚ شیرازەکانی وەک ئەسکەندەرییە، کە ئایینەکان شان بە شانی یەکتری دەژیان و لەنێو دۆخێکی زۆر ماددیشدا، وەک دۆخی تیۆدۆری بێباوەڕ، هاوکات ڕەوتێکی ئەپیکۆری بەهێز بەم ڕستەیە گوزارشتی لەخۆی دەکرد(من نەبووم، دواتر لەدایکبووم، پاشان ژیام، ئەوجا نەمام: ئەمە هەموو شتێکە. گەر هەر کەسێک پێچەوانەی ئەمە بڵێت، ئەوە درۆزنە).

٢- دڵەراوکێی عیبرانییەکان لەهەمبەر بیرۆکەی دۆزەخ(سەدەی سیٚ- سەدەی یەکی پێش زایین):

جیهانی عیبری لە وەرگرتنی بیرۆکەی دۆزەخدا، هێواش بوو... لەسەدەی سێی پێش زایین سەفەری گردکەرەوە کە لە ژێر کاریگەرییەکی زۆر توندی فەلسەفەی یۆنانیدا بوو، بەمشێوەیە گوزارشت لە ڕەشبینیی خۆی دەکات: هەموان تووشی بەڵا دەبن، یەک کارەسات ڕووبەڕووی هاوڕیٚ و دووڕوو دەبێتەوە، یەک کارەسات بۆ مرۆڤی باش و پاک و پیس، بۆ سەربڕاو و سەرنەبڕاو، بۆ مرۆڤی چاک وەک خەتاکارە، ئەوەشی سوێند دەخوات وەک ئەوەیە کە خۆی لە سوێند دەپارێزێت.(٩،٢). سەفەری ئیبن سیراخ[٥٨] لە سەدەی دوو-دا، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە تەنیا سزایەک بۆ خراپەکار لە ژیاندا دەبێت، ئەویش بە سەپاندنی دادوەرییەکی جێگیر، ئەگینا لە پاش مردن شتێک نییە لێی بترسین: (دە ساڵ بژیت یان سەد ساڵ یان هەزار ساڵ لە دۆزەخدا بژیت، لە دۆزەخدا چ حیسابێک بۆ تەمەن ناکرێت) (٤١، ٣-٤). بەڵام ڕووداوە سیاسییەکان بۆ ئەوە دێن بیرۆکەیەک بورووژێنن و

٥٨ : کارێکە لە سەدەی دووی پێش زایین بە زمانی عیبری نووسراوەتەوە و ناسراوە بە حیکمەتی یوشع بن سیراخ یان حیکمەتی ئیبن سیراخ.

گومان بخەنە سەر چەمکی تەقلیدی، لەگەڵ ستەمکاریی پادشای سلوقی ئەنتیۆخۆسی چوارەم(١٦٤- ١٧٥) کە ئاییني جولەکەی قەدەغە کرد و هەوڵیدەدا فەڵەستین بەزۆرەملێ بەرەو هێلینی بەرێت، شۆڕشێک بە سەرکردایەتیی خانەوادەی مەکابییەکان بەرپا دەبێ و جەنگی قارەمانانە ئەنجام دەدەن، بەڵام هیچ سەرکەوتنێک بەدەست ناهێنن بۆ رزگارکردنی میللەتی عیبرانی. ئایا ئەم دەردەسەرییە زەمینییە کە تایبەت بوو بە سەرکەوتنی دوژمنەکانی میللەتی ئیسرائیل، بەڵگەی ئەوە نییە کە خودا زەمەنی پاداشتدانەوە بۆ کۆتایی جیهان دوا دەخات؟ ئەمە ئەو بیرۆکەیە بوو کە لە ئەدەبێکدا بەناوی ئەدەبی روئیا کە لە وشەیەکەوە سەری هەڵدا مانای(سروش)ی دەبەخشی. ئەم ئیحایانە رووکەشانە لەسەر زاری کەسێک لە رابردوو دادەنرا و رووداوە مێژووییەکانی دەگێڕاوە، کە پێشتر روویانداوە و شاهێدی دێناوە بۆ راست و درووستیی قسەکانی. نامەیەکی نهێنی بە زمانێکی هێمادار لەبارەی سزاکانی دوایی مرۆڤ، پشت بەستوو بە سەراوژێربوونەوەی گەردوونی کە وێنەگەلێکن هەڵگری مانایەکی شاراوەن. ئەمجۆرە ئەدەبە، کە بەسەر سەردەمی بەڵا و ستەمگەرییدا دەچەسپێت، هەتا سەدەی دووەمی زایین بەردەوام دەبێت، خوێندنەوەی، پێویستی بە زانینی هێماکان و زاراوەکان بوو کە زۆرجار بەسەرماندا تێدەپەڕین، مانای تەمومژاوی هەندێ وشەی ئیستیعارەیی بە خێراییەکی بێئەندازە لێمان بزر دەبوو، وای لێدەکردین گەر تەنیا وێنە و هێما نەبوونایە، لێکدانەوەیەکی دەقاودەقمان بۆ دەکرد، ئەمە حاڵی هەموو ئەو وێنانە بوون کە بۆ نموونە مانای"ئاگر"یان دەدا.

سەفەری دانیاڵ دەکەوێتە ئەم رەوتەوە کە لە ساڵی ١٦٠ی پێش زاییندا نووسراوە، هەم بۆ جاری یەکەمیش بە روونی قسە لەسەر دۆزەخی هەتاهەتایی دەکات" ئەو کاتەی یەک میللەت بوون کات وا تەنگ

نەبوو، لەو سەردەمە میللەتەکەت، هەر کەسێکیش کە لە پەڕاوەکە ناوی نووسراوە، دەرباز دەبوو. زۆرێک لەوانەی لەژێر خاکدا راکشاون، هەندێکیان بۆ ژیانی هەتا هەتایی بێدار دەبنەوە و هەندێکیشیان بۆ شەرمەزاری و تۆقینی یەکجارەکی"(١٢، ١-٢).

بەڵام ئەم بیرۆکەیە زۆر لەوە دوورترە کە کۆدەنگییەکی لەسەر بێ: لەسەفەری مەکابییەکانی دووەم بۆ نموونە دەبینین، تەنیا سزایەک کە ئەنتیۆخۆسی چوارەم رایگەیاندووە سزای زەمینییە: کارەسات، مردنی جەرگبڕ، داتەپینی کڵۆڵانە. لەدوایەمین سەفەری مزگێنی کۆندا واتە سەفەری پیتۆڵیی، کە لەدەوروبەری ساڵی ٥٠ی پێش زایین نووسراوە. هێشتا لیستی درێژی ئەشکەنجەکان کە تووشی خراپەکاران دەبن، مانایەکی زەمینیان هەیە، لە سەردەمی مەسیحدا بەپێی گوتەی مێژوونوس فلاڤیۆس، سێ بۆچوونی جیاواز لای جولەکە جیادەکەینەوە:

یەکەم سدوقییەکان[٥٩] ئەوانەی سەر بەناوەندی ئەرستۆکرات و قەشەکانن، وادەبینن کە مردن هەموو تاکەکەسێک دەگرێتەوە، بەڵام دۆزەخ بوونی نییە. دووەم فەریسییەکان کە ناوەندێکی بڕوادار و خوداپەرستی جوێبۆوە لە چینەکانی ناوەڕاست پێکدێنن، بڕوایان وایە کە بەدڵنیاییەوە رۆژی دوایی و سزا لە جیهانەکەیتر بوونی هەیە،

٥٩ : بەشێکن لە ئایینی جولەکە، چینێکی ئەریستۆکراتی نێویانن، بەڵام خاوەن تێروانینی تایبەت بەخۆیانن، ئەمانە تەنیا باوەڕیان بە پێنج سەفەر(هاومانای سوورەتە لە قورئانی پیرۆز)ی تەورات هەبوو، کە راستەوخۆ لە حەزرەتی موسا وەرگیراون، بۆیە تەواوی ئەو سەفەرگەلەیان رەتکردبۆوە کە جولەکە بڕوایان پێیبوو. هاوکات ئەمانە بڕوایان بە هەستانەوەی مردوو و ژیانی هەتاهەتایی پاش مەرگ نەبوو، دانیان بە فریشتە و شەیتاندا نەدەنا، لەبەرئەوە ناویان لە پێنج سەفەری یەکەمدا نەهاتووە، بەڵکو زیاتر پابەندبوون بە لۆژیک، لەمەشدا لەگەڵ کۆمەڵەی فەریسییەکان رکابەری تەقلیدی یەکتری بوون، بەردەوام دوژمنایەتی و ململانێ و گەنگەشەیان بووە، کە لە لاپەڕەکانی دواتردا ناویان دێت.

سـزاکانیش له شـێوەی ئەشـکەنجەداندایە، بەڵام ئەم بـڕوایە ورد و رێک نییە، هەندێجار تێکەڵ بە بیرۆکەی دۆنادۆن دەبن. کەچی ئەسینییەکان کە لە سـەدەی دووەمـی پـێش زایـین سـەریان هەڵـدا، کـۆمەڵەیەکی پەرتوبڵاویـان پێکهێنـابوو، بەتـایبەتی لە سـارایەکی نزیـک لە دەریـای مردوو، بەڵام زیاتر میتۆدی بوون. مێژوونـوس یوسـیفۆس نووسـیویەتی و دەڵێـت: ئەسـینییەکان بەخۆیـان بڕوایـان وایە گیانەکـان بە نەمـری خوڵقاون تا هەوڵ بۆ چاکە بدەن و لە خراپە دووربکەونەوە، بارودۆخی چاکەکاران لەم ژیانەدا باش نەبوو، بەو ئومێدەی لەپاش مردن بەختەوەر بـن، ئەو خراپەکـارانەی وا تێـدەگەن کە توانایـان هەیە لەم جیهـانەدا خراپەکانیـان بشـارنەوە، لە دنیـاکەیتر بە ئەشـکەنجەیەکی هەتـا هەتـایی لەسـەر ئەو خراپانەیـان سـزا دەدرێـن. " ئایـا یۆحەننـای مەعـمەدان[٦٠] و یەسوعی مەسـیح لەنێو ئەم کۆمەڵانەدا پەیدابوون؟" گفتوگۆ لەسـەر ئەم مەسـەلەیە هێشتا بەردەوامە، بەڵام هەندێ بەڵگەی سەرسـامکار هەروەک هەندێ کۆپلە لە دەستنووسـەکانی دەریای مردوو، کە هەر جارە و شتێک لەناوەرۆکەکەی ئاشکرا دەبێت، بیرکردنەوە بەرەو ئەو مەسـەلەیە دەبات. بەڵام جیهانی جولەکەی ئەرتۆزکسـی لەسـەرخۆ تێڕوانینی خۆی لەسـەر دۆزەخ دادەڕێژێت.

---

٦٠ : یۆحەننا یان یەحیا کە بەپێی ئینجیل لەدایک و باوکێکی بڕوادار لەدایک بووە، ئەویش زەکەریای کاهین و ئەلیساباتی هاوسەری کە هەردووکیان دەچنەوە سەر ئەسباتەکان، زەکەریا بە پێغەمبەری ئایینی سابیئەی مەندانی دادەنرێ، یۆحەننا یەکەمین کەس بووە کە تەعمیدی حەزرەتی عیسای کردووە، واتە ئاوی لە سەری راداوە لەسەر ئەو بنەمایەی کە پاکی دەکاتەوە و ئامادەی دەکات بۆ وەرگرتنی رەزامەندی خودا لەسەر ئەم بوونەوەرە و بەو پێیەش کە ئاو سەرچاوەی بوونە و پاکژکەرەوەیە، بۆیە ئەو ئاو بەسەردا کردنە لەنێو ئایینی کریستیانیدا بە تەعمید ناودەبرێ و ئەوەشی بەو کارە هەڵدەستێ بە مەعمەدان ناودەبرێت.

٣- دۆزەخی خودایی و دۆزەخی تەلمودی:

ئەدەبی هەڵبەستراوی[٦١] جولەکە بوو بۆ یەکەمینجار لە سەفەری ئەخنۆخ، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی یەکەمی پێش زایین، بڕەوی بە بابەتی دۆزەخ دا. لەوێڕا پەتریارک ئەخنۆخ دەبینین، کە فریشتە بەرەو جیهانەکەیتری دەبا و رووباری ئاگر و چیای تاریکی دەبڕێت، دەگاتە دەروازەی دۆزەخ کە هەڵدێرێکە روو لە رۆژاوا و نزیک لە گڕی هەڵچووی ئاگری ئاسمان. لە ناوەوە لە شێوێکی تەسک، دوو جۆر مردوو چاوەڕێی ئەشکەنجەن: ئەو گوناهبارانەی بە کڵۆڵی ژیاون، ئەشکەنجەیەکی سووک دەدرێن، گوناهبارگەلێکیش کە بەختەوەرانە ژیاون، ئەشکەنجەکانیان بۆ هەتا هەتایە.

دوو سەفەریتر هەیە کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاست و کۆتایی سەدەی یەکەمی پێش زایین، لەسەر هەمان بیرۆکە چڕبوونەتەوە کە ئەوانیش: سروودەکانی سلێمان و بەتایبەتیش خەونەکانی باروخ، دەقە خواوەندییەکە، کە نوقلانە بۆ کۆتایی جیهان لێدەدات و دەشبێتە بینەری حەشری خراپەکاران لە ئاگردا:" ئەم هەمووە بە هیلاک دەچن،

٦١: یان نووسینی ساختە یان زاراوە ئینگلیزییەکەی(apocryphe) بەو نووسینانە دەگوترێت کە بە شێوەیەکی راست و ورد نەهاتوون و نەگەیشتوونەتە دەستمان، لەنێو کریستیانیدا هەر هەواڵ و بابەتێک لە رێگەی پەیامگەیەنەرەکانەوە نەگەیشتبێت بە راست و یاسایی دانانرێت و بە ساختە ناوبراوە، بۆیە لەمبارەوە(٢٢) ئینجیل بە هەڵبەستراو دادەنرێن، لەمبارەوە پێوەر هەیە بۆ ناسینەوەی ئەمجۆرە نووسینانە، لەوانە هەندێک نووسین باس لە کاروباری سەرسووڕهێنەر دەکەن کە لەگەڵ چوار ئینجیلەکەدا یەک-ناگرنەوە، بۆ نموونە کاتێک دەگێڕنەوە کە حەزرەتی مەسیح رفێنراوە، ئەمە بە نووسینی هەڵبەستراو و ساختە دادەنرێ، یان هەندێک نووسین دەخرێتە پاڵ یەکێک لە یاوەرەکانی حەزرەتی عیساوە بێ ئەوەی ئەو گوتبێتی، زۆرینەی ئەو جۆرە نووسینانە پاش چوار ئینجیلەکە نووسراون، وەک زیادەیەک بۆ ژیانی بڕواداران و باوەڕەکەیان و شێوازی گوزارشت لێکردن، بەڵام بەگشتی بە نووسینی هەڵبەستراو و ساختە دادەنرێن.

ئەوانەشی ئاگر هەڵیان‌دەلووشێ لە ژمارە نایەن". ئەم کتێبە هەوڵی کاریکی گران دەدا، ئەویش پێکهێنانەوە لەنێوان بەرپرسیاریتی دەستەکۆیی هەڵقولاو لە گوناهی بنەڕەتی، لەگەڵ بەرپرسیاریتی تاکەکەسی: " لەبەرئەوەی گەر راست بێت ئادەم یەکەمجار هەڵەی کرد و مەرگی بۆ هەموو ئەوانە هێنا، کە هێشتا لە رۆژگاری ئەودا لەدایک نەببوون، بەهەمان‌شێوە ئەوەش راستە کە هەریەکێک نەوەی ئادەم بێت، ئەشکەنجەیەکی بۆ داهاتووی خۆی ئامادە کردووە یان نەمرییەکی بۆ داهاتووی خۆی هەڵبژاردووە...چونکە ئادەم تەنیا لەخۆی بەرپرس بوو، هەریەکە لە ئێمەش ئادەمی خودی خۆیەتی"(LIV15-19).

لە حەفتاکانی پاش مەسیح سەفەری چوارەم ئیسدراس مژدە دەدات کە ئەوانەی لە شەریعەت یاخی دەبن، حەوت جۆری جیاواز لە بەلا و کارەساتیان تووش دەبێ، لەو شێوەیەی لەنێوان سالانی ٧٠ و ١٣٥دا بەسەر جولەکەدا هات و لەهەموو رزگاربوونێکی زەمینییانە ئومێدبڕاوی کردن. ئەمە بۆ خۆی بەشداریکردنێک بوو لە برەودان بە باوەڕهێنان بە دادوەریی داهاتوو. لە سەدەی دوودا هەستێکی وا باو بوو، کە لە کاتی مردندا گیان دەڕوات تا لە دۆزەخدا(شیول) ئارام بگرێت، لەوێ لەماڵە تایبەتەکانی چاکەکاران و خراپەکاران دەمێننەوە و چاوەڕوانی هاتنی رۆژی دوایی دەکەن. لەوکاتەدا یەکەمینەکان دەچنە بەهەشتی عەدەن و دوایەمینەکانیش بەرەو دۆزەخ، کە شوێنێکە دەکەوێتە رۆژاوا و لە تەلمودا وا هاتووە کە لە حەوت ماڵی یەک لەسەر یەک پێکهاتووە، لەهەموویاندا هێزی ئاگر زاڵە، گوڕ و تینی لە هەر خانەیەکدا لەچاو خانەکەی خوار خۆی، شەش ئەوەندەی‌تر زیاد دەکات: سەرەڕای ئاگر، مەینەتی جۆراوجۆر هەیە: هۆڵە تاریکەکان تەژین لە دووپشک و

هۆڵیشـی تێدایه کـه بەش مەیـنەت ناچـاره ئەنـدامەکانی جەسـتەی خـۆی قوت بدات.

بەشێوەیەکی گشتی ئەم ئازارانە کاتین و ئامانجیان پاکژبوونەوەیە لە گوناهەکان: گیان پاش بەسەربردنی ماوەی ئەشکەنجەدانەکەی، دەتوانێت بچێ بۆ بەهەشتی عەدەن، بێجگە لە گوناهبارە گەورەکان و لەنێویشیاندا گاورەکان، کە قوتابخانە خواوەندییەکان لەبارەیانەوە یەک راوبۆچوون نـین: قوتابخـانەی شـامەی کە زۆر تونـدە و بـڕوای بە" تۆقانـدنی هەتاهەتـایی" و ئەشـکەنجەدانی بێ کۆتـایی هەیە، لەکاتێکدا قوتابخـانەی هیلێل وای بـۆ دەچێت پـاش ئەشـکەنجەدانەکان کە تـا رۆژی دوایـی بەردەوامە، لێبـوردنی گشـتی دەدرێـت. هەنـدێکیش بڕوایـان وایە کریستانەکان تیاچووەکانن.

لە هزری جولەکەدا ئەم دوودڵییە بۆ ماوەیەکی زۆر بەردەوام دەبێت، کە بـایەخێکی زیـاتر لە هـزری کریسـتیانی بە ژیـانەکەیتـر دەدات. فەیلەسوفانی سەدەکانی ناوەڕاست نموونەی ئیبن مەیمون تەنیا بەوەندە دەیبڕنەوە، کە جەخت لەسەر تیاچوونی خراپەکاران بکەنەوە.

٤-دۆزەخ لە پەیمانی نوێ:

سەرسـامبوونی یەکەم لەخوێنـدنەوەی پەیمـانی نوێ(ئینجیـل)دا دێتەکـایەوە، زۆر بە دەگـمەن بـاس لە بـابەتی دۆزەخ دەکـات، کە لە رێنوێنییە سەرەکییەکانیدا تەنیا پێگەیەکی لاوەکی هەیە. گەر تێکستەکان بەپێی سەردەمی دانانیان وەربگرین، دەبێ لە نامەکانی پۆڵسەوە دەست پێبکەین، چونکە لەنێوان ساڵانی ٥٠ و ٦٣دا نووسراونەتەوە، لەکاتێکدا ئینجیلە یەکەمینەکان لەسەرەتای ساڵی ٧٠وە نووسراون. وشـەی دۆزەخ لە نووسینەکانی پۆڵسدا تەنیا یەک جار هاتووە، ئەویش بەمانای(جیهانی خـوارەوە): " بۆ ئەوەی بەنـاوی یەسـوع هەمـوو ئەژنۆیەک لە ئاسمان و

زەویدا بەچۆکدا بێت"(نامە بۆ خەڵکی فیلپی ٢,١٠). پۆڵس هەندێ ئاماژەی بە رۆژی دوایی داوە، کە رای‌بگەیەنێت هەموو مرۆڤێک بە ئەنجامی کارەکانی خۆی دەگا، بێ‌ئەوەی باس لە چارەنووسی خراپەکاران بکات. لە نامەکەیدا بۆ رۆمانییەکان(٢، ٥-١٢) بەتەواوەتی قسەکانی وا دەگەیەنێت، کە تیاچوونی رۆمانییەکان یەکلایی بۆتەوە. ئەم قڕوقپکردنە لای کەسێ کە بە یەکەمین پیاوی ئاییني کڵێسا دابنرێت و رێنماییەکانی سەبارەت بە مەسەلەکانی‌تر زۆر بەپێز نیشان بدرێت، شتێکی سەیرە.

هەمان بێدەنگی لای پەترۆسیش تێبینی دەکەین، لە نامەکەی یەکەمیدا کە لە ساڵی ٦٤دا نووسراوە، بە وردی باس لە جیهانی دووەم دەکات، بەڵام یەک وشە لەبارەی دۆزەخەوە ناڵێت. ئەو بڕگەیەی لە نامەی دووەمیدا باس لە تەرتار(٤,٢) دەکا، تەنیا زیادەخستنەسەرێکی ساختانەی سەدەی دووەمە. هەمان قڕوقەپکردنەکە لە کاری یاوەرانی مەسیحدا کە لە دەوروبەری ساڵی ٨٠ نووسراون، دووبارە دەبنەوە.

تەنیا خواپەرستییەک کە لای پۆڵس دەیبینین لە(رۆمانییەکان ٧,١٠ و خەڵکی ئەفسس ٤,١٠-٨)دایە، لای پەترۆسیش لە(٣,١، ١٩-٢٠) باس لە دابەزینێکی شیمانەکراو دەکەن، کە لەنێوان هەینیی مەزن و یەکشەممەی قوربانی، یەسوع پێی هەستاوە بۆ شانشینی مردووەکان. هەموو جارێکیش دەستەواژەکان بەشێوەیەکی تەمومژاوی دەگوترێن، کە تێیدا وشەی دۆزەخ ناوی نەهێنراوە، ئەمەش بەزۆری وا دەگەیەنێت کە یەسوع چووە، مردووە باشەکان کە پێش هاتنی ئەو مردوون، رزگاریان بکات. لەگەڵ ئەوەشدا دەستەواژەی(دابەزین بۆ دۆزەخ) کە بووە بەکارهێنانێکی فەرمی، بۆ یەکەمینجار لە ساڵی ٣٥٩دا دەرکەوت لە" داڕشتنی چوارەمی سیرمیۆم" دانانی مارک داریتۆز. "هێمای پەیامبەر"ی

لێوە پێچا کە کورتکراوەی باوەڕێ بوو لە سەدەی ٥ لە گالیا و ئیسپانیا هاتە کایەوە و لەسەدەی ١٠ش برایە رۆما.

لە بەرانبەردا ئینجیلەکان بە وردەکارییەکی زیاترەوە قسە لەسەر دۆزەخ دەکەن. جیاوازییەکە لەگەڵ رێنماییەکانی پۆڵس لەمڕووەوە جێی سەرسوڕمانە، ئەمە دووبارە مەسەلەیەک دەورووژێنێت کە هەندێ لە راڤەکاری دەستنووسەکانی دەریای مردوو، بەمدواییە بەزۆرێک لە وێکنەهاتنەوەی نێوان پۆڵس و مەسیح لەبارەیەوە دواون. دەبێت ئەوەشمان لەیاد بێت کە ئینجیلەکان بەرهەمی بیرکردنەوەیەکی دەستەکۆیین لەنێو کۆمەڵە یەکەمینەکانی مەسیحییەتدا، کە هەڵگری رۆحی ئەسینی بوون، لەدوای کارەساتی رووخانی ئۆرشەلیم لە ساڵی ٧٠ نووسراونەتەوە تا هزری خەیاڵدانیی پتەو بکات.

دۆزەخی ئینجیل تا رادەیەک هەمیشە جەهەنمە(Gehenne) کە شوێنێ هەستپێکراوە. "دۆڵی گریان" یان" Gi-Hinnom" شوێنە نەفرەتلێکراوەکە، شوێنی یەکێ لە پەرستگە دێرینەکانی کەنعانییەکانە، کە پێشتر بۆ بتە خواوەندەکان، ئاسکێک رەنگە لەگەڵ هەندێ مرۆڤیش بکرانایە قوربانی. ئیتر ئەم شوێنە پاش گەڕانەوە لە دوورخرانەوە، ببووە کوورەیەکی فراوان، بەردەوام پاشماوە و پاشەڕۆی ئاژەڵی تێدا دەسووتێنرا، کە ئاگر و سکڵ لووشی دەدان. لێرەدا مەرقس وا گوزارشت دەکات" گەر چاوەکانت گومانیان کرد، دەریان بێنە، باشترە بۆت بەکوێری بچیتە نێو مەلەکوتی خوداوە نەک چاوت بە دۆزەخ بکەوێ، سکڵ نامرێ و ئاگریش خامۆش نابێت(٤، ٤٧-٤٨) ژیلەمۆ و ئاگر بەخێرایی دەبنە دوو توخمی سەرەکی لە دۆزەخدا".

مەتا لەهەموان زیاتر لەسەر ئەم بابەتە فرەوێژی کردووە: لەوێ گریان و چیرەی ددانەکان دێت.(٨،١٢) ئەم رستەیە شەش جار دووبارە

دەبێتەوە، سێ جار باس لە"تاریکی چین لەسەر چین" سێجاری دیکەش لەسەر ئاگری هەتاهەتایی. هەروەها باسی(دەرگاکانی دۆزەخ) و (دۆزەخی ئاگر)یش دەکا، لۆقا لەلایەن خۆیەوە چیرۆکی ئەلیعازەر و دەوڵەمەندە شەڕانییەکە دەگێڕێتەوە(١٦، ١٩-٣١) کە بریتییە لە گفتوگۆیەکی فێرکارییانە هەروەک لە میتۆلۆژیای میسریدا دەیبینین: دەوڵەمەندە شەڕانییەکە پاش مردن، دەچێ بۆ شوێنی ئەشکەنجەدان، بەهۆی ئاگرەوە ئازار دەچێژێت، داوای دڵۆپێک ئاو لە ئیبراهیم دەکات، بەڵام نایداتێ. لۆقا چەند تێبینییەک لەبارەی ژمارە کەمە رزگاربووەکان دەخاتە سەر ئەم چیرۆکە ئامادەکراوە بەمەبەستی کێشکردن بەرەو ئایینە نوێکە: کۆشش بکەن تا لە دەرگا تەسکەکەوە بچنە ژووری، چونکە زۆرێک هەوڵدەدەن و ناتوانن.

بەڵام نووسینەکانی یۆحەننا لەوانەش خەونەکانی کە لە دەوروبەری ساڵی ٩٥ نووسراونەتەوە، بە کۆتاییەکی مێژوویی بۆ کارەکانی پەیمانی نوێ دادەنرێت، ئەم ئەدەبە تایبەتە وا پۆلێن دەکرێت، کە ئیستیعارەیەکی بەتینی لەخۆگرتووە. "خراپەکاران لەبەردەم فریشتە پیرۆزەکاندا لە ئاگر و گۆگرددا ئەشکەنجە دەدرێن. دووکەڵی ئازارەکانیان بۆ ساڵەهای ساڵ بەرز دەبێتەوە، نە رۆژ و نە شەو پشوو نادەن"(١٤، ١٠-١١). لەوێ" دەریاچەی ئاگر گۆگردی تێدا دەسووتێ". دیداری نێوان رزگاربووان و تیاچووان، رووخساری نەگۆڕی نموونەی ئەسینییە:

ڕێنماییەکانی پەیمانی نوێ کە بە گشتی باس لە دۆزەخ دەکەن، زۆر تەمومژاوی و سەرلێشێوێنەرن، پەیمانی نوێ هەندێ لە رەگەزەکانی لە ڕێبازی خەیاڵی و ئەسینییەکان و دۆزەخی زەمینی و ئەو شڵەژانەی دوای کەوتنی ئۆرشەلیم هات، وەرگرتووە. ئەمەش وێنەیەکی نمونەییە لە ئەقڵیەتی دەستەیەکی کەم، کە رووبەڕووی ئەوانە دەبنەوە لە هەر

چــوارلاوه دوژمنكــارانه لێیــان دەڕوانــن، هەروەک چــۆن بەگــژ دۆخە نســكۆییەكاندا دەچــنەوە، ئەم دەســتە بچــووكە لە"هەڵبژێردراوەكــان" پەرۆشن بۆ پاداشتێكی گەورەی یەكلاكارانە.

هەرچۆنێ بێت دۆزەخ تەنیا بۆشاییەكی بچووكی گرتووە، لەدۆخێكدا دەمێنێــتەوە كە هەســتێكی تەمومــژاوی و هەڕەشــەیەكی شــیمانەكراو بەســەریدا زاڵە. ئینجیلیــیەک نیــیە دڵنیــابێ كە یەهــودای سەردەســتەی ناپاكەكــان لە تیاچووەكــانە، ئەو لە نەریتــی هەنــدێ كەســدا خــۆی خنكانــدووە. بــۆ خەڵكێكــی دیــكەش قوربــانییەكی بێچــارەی كەوتــووە، هەرچۆنێ بێ چارەنووسی بە نادیاری ماوەتەوە.

لەم بنەمــا فشــۆڵانەوە نەریتــی كریســتیانی-میللی لەلایەک و تیۆلــۆژی لەلایەكەیترەوە، ئەم كۆتەڵە دۆزەخییە زەبەلــلاحە بونیــات دەنێت لەیەک كاتــدا پــێكەوە بــۆ مەبەســتێكی مــۆراڵی و هەم سەرپەرشــتیاریی و ئایدیۆلۆژیی.

بەشی پێنجەم
سەرهەڵدانی دۆزەخی کریستیانی

چەمکی دۆزەخ لای کریستیانی سەرەتا لەسەر ئاستی میللی پێشڤەچوونی بەخۆوە بینی. خەیاڵ و نوسینگەلێکی هەڵبەستراو بوون، کە تێڕوانینێکی سەرەتایانەیان بە گەردوونی دۆزەخاوی فرە رەنگ دابوو. کاری فیکر سەری هەڵنەدا، تا قۆناغی دواتر هات، کە باوانی کڵێسا کاریان لەسەر داتای جیاواز و دژبەیەک کرد، بەو جۆرە لەنێو ئەدیبە گەورەکاندا لێکنەچوویی پەیدابوو، هەروەک دەکرا دەقەکانی پەڕاوی پیرۆز بەکار بهێنرێت وەک پاساوێک بۆ بۆچوونە ناکۆکەکان.

لەسەرەتاکانی چاخی ناوەڕاست، ئەوە رەبەنەکان بوون ئاسەواری تێگەیشتنە توندەکانی خۆیان بەسەر دۆزەخەوە جێهێشت، ئەویش بەنووسینی سەرگوزەشتەی گەشتە زۆر و زەبەندەکانی خۆیان بۆ ئەوێ، کە هەندێکیان مۆرکێکی ئیحائیان وەردەگرت. لیستێک لە گوناهەکانیان نوسیبۆوە، کە پێویستە تیاچووان، ئازاری شیاوی خۆیان بۆ دابنرێ.

تیۆلۆژیستانی میتۆدی لە سەدەی ١١ تا سەدەی ١٣، هەوڵی بە ئەقڵانیکردنی هەموو ئەو زانیارییانەیان دەدا و پێکناکۆکەکانیان شرۆڤە دەکرد، کە بە مۆلەقی(هەڵواسراوی) مابوونەوە. وێناکردنەکانیان کورت و پوخت بوو، گەر بەتێڕوانینەکانی پێشوو تەماشا و پەسەندکرابان، تا رادەیەک سەرسوڕمانی دەخستەوە. بەڵام تیۆلۆژیستەکەیان راگەیاندنێکی درێژ بوو بۆ بۆ راستییەکانی باوەڕهێنان، کە تەنیا پرەنسیپی دۆزەخی لەخۆگرتبوو، بێئەوەی باس لە وردەکارییەکانیتر بکات.

١- دۆزەخ لە نەریتە میللییەکان:

لەنـاوجەرگەی گـروپە درووسـتبووەکانی کریسـتیانیدا، پەرۆشـییەکی زۆر بۆ زانینی ئایندەی خەڵک پەیدابوو، لەنێو بەشێکی گەورەیاندا ئەمە سـەریهەڵدا، لە نـاو خەڵکە سـادە و سـاکارەکەیەوە، لای ئەو پـاکژبووە نوێیانەی تینووی رزگـاری بـوون، لای ئەوانەش کە ژیـانێکی زەمینیی پڕ دەردەسـەریی بەڕێدەکەن و داوایـان لـێدەکرێـت بە ئومێـدی هەتاهەتاییەکی بەختەوەرانە، ژیانیان بکەنە قوربانی، لای ئەوانە پێدەچێت پەرۆشـبوون بـۆ زانینـی ئەوەی لە جیهـانەکەیتـر چ دەگوزەرێـت، مەسـەلەیەکی رەوا بێـت. هەروەهـا بەلای زۆریشـیانەوە گـرنگە چارەنووسـی تیاچووەکـان بـزانن، واتە هەمـوو ئەوانەی بـڕوای راسـت و درووسـتیان نەناسـی و بەژیـانی ئەم دنیـایە خۆشـنود بـوون. حەز بە تۆڵەسـەندنەوە شـتێکی نـامۆ نیـیە بەم خۆهەڵقورتانـدنە: دەبـێ ئەو بـڕوادارانەی لەم ژیـانەدا قوربانیـدانی پێویسـتیان داوە، بە ئاینـدەیەکی بەختیار لە رۆژی دواییدا پاداشت بکرێن، ئەوانەشی لەم دنیایەدا بەختیـار بوون، سزا بدرێن. بەختیـاری هەڵبژێردراوەکـان لای زۆرێک لە دانەرانـی وەک ترتلیـانۆس[٦٢] کە گوزارشـت لە هەسـتی مـیللەت دەکەن، بە بینینـی نەهامەتی تیاچووەکان زیاد دەکات.

---

٦٢ : ناوی تەواوی کوینتس سبتیمۆس فلۆرنس ترتلیانۆسە لە قرتاجنەی ئەفریقیا لەدایکبووە لە دەوروبەری ساڵی ١٦٠ی زایینی لە کۆمەڵگەیەکی بتپەرستی و بێباوەڕیدا، باوکی فەرماندەی تیپێکی سەربازیی رۆمانی بوو لە ئەفریقیا، بەڵام ترتلیانۆس ئاستێکی باشی لەخوێندن تەواوکرد و ژیانی خۆی بۆ خوێندنی یاسا تەرخانکرد و دواتر بووە مامۆستای رەوانبێژی لە وڵاتی خۆی. لە تەمەنی ٣٠ ساڵیدا چووە سەر ئایینی مەسیحی، لە دەوروبەری ساڵی ٢٠٢ بۆ ٢٠٥ی زایینی کەوتە نێو بیدعەی مۆنتانییەکانەوە(کەسێ بەناوی مۆنتانیۆس بانگەشەی ئەوەی دەکرد، کەوا بارکلیتە واتە ئەو کەسەی کە لە ئینجیلدا ناوی هاتووە بەوەی دەگەڕێتەوە بۆ سەر زەوی) و بەتەواوی نەزانراوە ئایا گەڕاوەتەوە

بەڵام پەڕاوە پیرۆزەکـان لەبـارەی ئەم ئـازارانەوە زۆر تەمومـژاوین. گەلـێ لە کتێـبە هەڵبەسـتراوەکان و شـێوازە خەیاڵبەنـدییەکان، ئەم بۆشاییەیان پڕ دەکردەوە. ئەم"نووسراوە شاراوانە" کە لە نێوان سەدەی دوو و چـوار تۆمـارکراون، بە کـۆمەڵە ئیحائێـک دەچـن کە تـا ئەم مێـژووەش بە نهێنـی مـاونەتەوە، پەرەیـان پێـدراوە و ئەو خاڵانەشـیان دەستنیشـانکـردووە، کە ئینجیلەکـان بە نادیـاری بەجێیـانهێشـتووە. ئەو نووسـراوانە بە هزرێکـی لێزانـانەوە، سـوور بـوون لەسـەر ڕووبەڕووبـوونەوەی ڕاسـتەوخۆی نێـوان مەسـیح و شـەیتان، لەمیـانی بەیەکگەیشتنەکەیان لە دۆزەخ. ئا بەمجۆرە لە(پەیامی نێردراوەکان)دا کە لەنێـوان هەردوو سـاڵی ١٤٠ و ١٦٠ لە میسـر یـان لە ئاسـیا دانـراوە، یەسـوع دەبینـین بەرەو ئـۆلیمپس شـۆڕدەبێتەوە تـا پیاوچاکـان و پێغەمـبەران پـاکژ بکـاتەوە. ئینجیلـی یەعقـوب کە لە دەوروبەری سـاڵی ١٥٠ی زاینـی نووسـراوەتەوە لەگەڵ ئینجیلـی نیکۆدیمـۆس و ئینجیلـی برتلماوس[٦٣] لەسەر هەمان بابەت قاڵ بوونەتەوە.

سەر مەسیحییەت یان نا. ترتلیانۆس بە باوکی زانستی لاهوت یان تیۆلۆژی لە کڵێسای لاتینی دادەنرێت و یەکێکە لە بەرگریکارە سەختەکان لە مەسیحیەت.

٦٣ : لەگەڵ نەوەی یەکەمی کریستیانیدا، ژمارەیەکی زۆر لە ئینجیل پەیدابوون، بەپێی هەندێ سەرچاوەی مێژوویی ژمارەیان گەیشتۆتە ٧٤ ئینجیل، لەوانە ئینجیلی پەترۆس و ئەندریا و یەعقوب و مەتا و بەرنابا و حەوارییەکان و برتولماوس و نیکۆدیمۆس و مریەمی مەجدەلی و تۆما و یەهودا و مەنا و عیبرانی.. ئەم ئینجیلانە تا سەدەی چواری زایینی دەستاودەستیان پێدەکرا و بەکاردەهێنران، بەڵام لە ساڵی ٣٢٥ی زایینی کۆڕبەندی نیکیێ گەیشتە بڕیارێک کەوا پێویستە تەنیا پشت بە چەند ئینجیلێکی کەم ببەسترێت، لەبەرئەوە کڵێسا فەرمانی دا کە کریستانەکان دەبێت پەنا بۆ چوار ئینجیل بەرن، ئەوانیش ئینجیلەکانی مرقس و یۆحەننا و لۆقا و مەتان. لەبەرئەوە سەرلەبەری ئینجیلەکانی دیکە سووتێنرا و سزاش بڕایەوە بۆ ئەو کەسانەی کە بەکاری دێنن.

له سـەدەی چـوار" کارەکـانی بـیلاتس" بە وردی دابەزینـی مەسـیح بـۆ دۆزەخ دەگێـڕێتەوە، بەشـێوەیەکی سـەیر ڕەگەزە گریکییەکـانی تـێکەڵ بە ڕەگەزە کریستیانییەکان کردووە. شەیتان وەک گەورەی شوێنەکە نیشان دەدرێت، بەڵام هادیس بایەخ بەمردووەکان دەدا(پەیمـانی کۆن)- شـەیتان داوا لە هـادیس دەکـات گیـانی مەسـیح بکێشـێت، بەڵام هـادیس دەکەوێتە دوودڵییەوە، چونکە توانای مەسیح گەلێ لە توانای ئەو مەزنترە، چەنـدین جـار گیـانی کێشـاوە و زینـدوو بـۆتەوە. کـاتێ مەسـیح دەگـات، هـادیس فەرمـــــان بەداخســــــتنی دەروازە مســــــییەکانی دۆزەخ دەدا، بەڵام مانـدووبوونەکەی بەهەدەر دەچێت، لەبەرئەوەی مەسـیح دێتە ژوورێ و چاکەکـاران ڕزگـار دەکـات و شــەیتانیش کۆتوبەنـد دەکـا و ڕادەسـتی هادیسی دەدا.

نووسینە هەڵبەستراوەکان، لەبارەی سـەفەری ڕۆحەکانەوە، چیرۆکە گریکـی و ڕۆژهەڵاتییەکـانی هێنـایەوە نێـو باسـان. لە چیرۆکی(یوسـفی دارتـاش)[٦٤] ڕۆحـی لەپـاش مـردن ناچـارە بە یـاوەری شـەیتانەکان گەلـێ بەربەسـت ببڕێـت، کە ناتوانێـت تێیپەڕێنێـت گەر ژیـانێکی پـاک و بـێگەرد نەژیابێت. بەڵام ئەو سەرگوزەشتانەی نموونەیەکی خەیاڵاوین بەجۆرێکی تـایبەت، قسـە لەسـەر نـاوەڕۆکی ئـازاردان و ئەشـکەنجەکانی دۆزەخ

٦٤ : یەکێکە لە کەسایەتییەکانی ئینجیل، لە بەیت لەحم لەدایکبووە و دەچێتەوە سەر خانەوادەیەکی پادشایی(حەزرەتی داود). بەپێی بیروباوەڕی کریستیانی، خودا حەزرەتی جوبرائیلی نارد بۆ شاری ناسرە تا مژدەی منداڵێک بە مریەم بدات، کە ئەوکات دەزگیرانی یوسفی دارتاش بوو، یوسف بیری لەوە کردەوە دەزگیرانییەکە هەڵوەشێنێتەوە، بەڵام لەپاش لەدایکبوونی حەزرەتی عیسا، یوسف خانەوادەکەی بردە میسر لەترسی پادشای جولەکە و سامرە(هیردۆس) کە دەیویست کۆرپە لەدایکبووەکە بکوژێت، دوای ئەوەی لێکۆڵینەوەی لەگەڵ سێ کەسی سەر بە ئایینی زەردەشتی کردبوو، کە هاتبوون و سوجدەیان بۆ کۆرپەکە بردبوو، دیارییان پێشکەش کردبوو. بەو جۆرە یوسف بەخێوکردنی حەزرەتی عیسای لەئەستۆ گرتبوو، بۆیە لای کڵێسا بە کەسێکی پیرۆز دادەنرێ.

دەکەن. یەکەمین گێڕانەوەیەکی ورد لە(خەونەکانی پترۆس)دا بینراوە، کە لەنێوان سالانی ١٢٥ و ١٥٠دا زیاتر پێدەچێت لە ئەسکەندەرییە نووسرابێتەوە. نمایشکردنی ئەشکەنجەدانەکان، نموونەیەکی بەرایبە کە هونەرمەندەکان هەتا کۆتایی سەدەی ناوەند، چەندبارەیان کردۆتەوە. " هەروا شوێنیترم بەو ئاراستەیە بینی، لەوپەڕی کلۆلی، جێیەک بوو بۆ سزادان، ئازاردەر و فریشتەکان ئەشکەنجەیان دەدان، جلکی رەشیان پۆشیبوو، رەنگی کەشی ئەوێیان گرتبوو".

"هەندێ لەوێ بە زمان هەڵواسرابوون: ئەوە ئەوانە بوون کە لە پەیڕەوی دادوەری لایاندابوو، لەژێریانەوە ئاگر کڵپەی دەسەند و شوێنی حەوانەوەیان دەشێوا". " دەریاچەیەکی گەورەی پڕ لە لیتەی گەرم، خەڵکێکی تێدا نغرۆ دەکرا، کە لە راستەڕێی دادوەریی لایان دابوو، فریشتەکانیش بەسەریانەوە دەوەستان و ئەشکەنجەیان بەڕوودا دەکردنەوە". " بێجگە لەوان ژن لەسەر ئەم لیتە رەشە سوتێنەرە بەقژ هەڵواسرابوون، ئەمە ئەوانە بوون کە خۆیان لەپێناو زیناکاریدا رازاندبۆوە". " ئەو پیاوانەش لەکاری زینا بەشداربووبن بە قاچ هەڵواسرابوون، سەریان لەنێو لیتەدا نغرۆ بووە و دەڵێن- بڕوامان وا نەبوو کە دێینە ئەم شوێنە-". بکوژ و شەریکەکانیانم دەبینی، فڕێدرابوونە شوێنی تەسکەوە، پڕ لە ماری دڕندە، مارەکان پێوەیان دەدان و لەناو ئازاردا دەتلانەوە، کرمەکان بەسەر سەریاندا دێن و دەچن هەروەک هەورە رەشەکان، قوربانییەکانی دەستی ئەوانە لەوێوە دەڕوانەنە سزادانەکانیان و دەڵێن" چەند دەسەڵاتت دادوەرانەیە ئەی خودا". " زۆر نزیک لەوێ شوێنیترم بینی، تەسک و کێم و بۆگەنی پێدا دەڕۆیشت، هی ئەوانە بوون کە ئەشکەنجە دەدران، ئەوجا کۆدەبۆوە و نیمچە دەریایەکی دروستدەکرد. لەوێ ژن تا بینەقاقای لەنێو کێمدا نوقم بووە،

لەبەردەمیاندا ژمارەیەکی زۆر منداڵ هەیە، کە پێش وادەی لەدایکبوونیان، لەدایک بوون و دەگرین، تێیاندا هەبوو فوارەی گڕاوی لێوەدەردەچوو بۆ چاوی ژنەکان، ئەم ژنانە ئەوانەبوون کە ناشەرعییانە دوو گیان ببوون و منداڵەکانیان کوشتبوو". ئەم دیمەنە لەنێوان ساڵانی ٢٤٠ و ٢٥٠ دا لە دەقێکی دیکەی میسریدا بە ناوی(خەونەکانی پۆڵس) دووبارە بۆتەوە و پێشخراوە و دانتی پشتی پێدەبەستێت. پۆڵس بە یاوەری فریشتە دەگاتە رووباری ئاگر و ئەم ئەشکەنجەدانانە دەبینێت. فریشتەکە لەویَ دڵنیای دەکاتەوە کە بە گشتی(١٤٤٠٠٠) دۆخی جۆراوجۆر هەیە. زۆریَ لەو دۆخانە لە میتۆلۆژیای رۆژهەڵاتی وەرگیراون، لەوانە مەسەلەی پردەکەی هێناوەتە ناوەوە کە گوناهباری لێدەکەوێتە خوارەوە.

پیس و پۆخڵەکان هەتا ناوکیان لە ئاوی رەشدا نوقمبووە، ئەمە ئەوانەن کە چێژیان لەناخۆشییەکانی خەڵک دەبینی، ئەوانەشی کە خراپەکارییان بەرانبەر بە هەتیو کردووە، بە بەستەڵەکێک لە ئاگر دەسووتێن. گڕ سووخۆرەکان لووش دەدا، هەزار گیان بە خلۆکەیەکی ئاگردا هەڵواسراون و بەرۆژدا هەزار جار سوورِ دەخوات، ئیدی ئاوا بەردەوام دووبارە دەبێتەوە. لە هەفتەیەکیشدا بۆ یەک جار ئەم ئەشکەنجەدانانە رادەگیرێت. لە خەون و خەیاڵەکانی حەسدراس بۆ یەکەمینجار ناوی یەکیَ لە تیاچووەکان دەهێنرێت، کە ئەویش "هیرۆدس"ە.

لە سەدەی دووەمەوە، دۆزەخ وەک گۆچانیَ لەلایەن بەرگریکاران لە ئایینی کریستیانی بەکارهاتووە، ئەوانە لە بەکارهێنانی چەکی ترسێنەردا کارامە بوون. یەکەمین بەڵگەش لەو سەدەیە لای سەینت(قەدیس) یوستنیانس[٦٥] دەبینین.

---

٦٥ : سیفەتێکە دەدرێتە پاڵ ئەو کەسانەی لە ژیانیاندا بەرپرسیارێتیەک دەگرنە ئەستۆ کە جیهادی رۆحییە بەمەبەستی گەیشتن بە باڵای مەسیح، بۆیە پیرۆز دەکرێن بۆ ئامانجێکی

" رەنگە فەلسەفاندنانە بڵێن، ئەوەی ئێمە دەیڵێین لەبارەی سزادانی گوناهباران لە ئاگری هەتاهەتایی، تەنیا هەر قسەیە یان شێوازێکە لە تۆقاندن، ئێمە دەمانەوێ بە ترساندن خەڵک بێنینە سەر رێی چاکە نەک بە خۆشەویستیی. بە چەند وشەیەکی کەم وەڵامی ئەمە دەدەمەوە، گەر ئەمە بوونی نەبێت ئەوا خوداش بوونی نییە، یان گەر هەبێت و گوێ نەداتە بوونی مرۆڤ، ئەوا چاکە و خراپەش شتێ نین، یاسادانەران نارەوایانە سزای ئەوانە دەدەن، کە رێنماییە باشەکان پێشێل دەکەن".

".... زۆر زیاتر لەئێمەدا دەیبینن وەک ئەوەی لە کەسانیتردا دەیبینن، لەپێناو ئاشتیدا یاوەر و یاریدەدەرین، چونکە دەزانین کەس ناتوانێت لەبەردەم خودادا هەڵبێت: شەڕەنگێز، رژد، ناپاک تەنانەت مرۆڤی پاکیش. هەریەکە بەپێی کارەکانی سزا یان رزگاربوونی هەتا هەتایی مسۆگەر دەکا. گەر هەموو خەڵک ئەمەی بزانیبا، بۆ ساتێکیش تاوانیان ئەنجام نەدەدا، چونکە دەیانزانی ئەوە دەبێ ئەشکەنجەیەکی هەتاهەتایی لە ئاگردا بەدوادا بێت، ئیتر ئەو کات هەرچۆنێ بووە خۆی دەپاراست و چاکەکانی سەنگینتر دەکرد، تا ئەو بەخششانەی بەرکەوێ کە خودا بەڵێنی داوە و رووبەڕووی ئەشکەنجەکان نەبێتەوە".(بەرگریی نۆیەم).

مینۆسیۆس فیلیکس[٦٦] لە کتێبەکەی(ئۆکتاڤیۆس) هەوڵدەدا بیسەلمێنێ کە لەنێوان سالانی ٢٠٠ و ٢٤٥ بەردەوامییەک لەنێوان دۆزەخی بتپەرستی نێو ئەلیادە و دۆزەخی کریستیانیدا هەیە، وای وێنا دەکا کە یەکەمیان وەک ئەوە وایە لە تەورات وەرگیرابێت. قسەی خودانی کڵێسا

دیاریکراو لەلایەن کاهینێکەوە بەناوی سیانەی پیرۆزەوە. لەزمانی عەرەبیدا بە قەدیس(القدیس) ناودەبرێن.

٦٦ : نووسەرێکی لاتینی و مەسیحییە، هەوڵیداوە بە شێوازی شیشرۆنی مەسیحییەت بە رۆشنبیران بناسێنێت.

لەسەر ترس لە دەوروبەری ساڵی ١٩٠-٢٠٠ لە (نامەیەک بۆ دیۆنیت)دا بۆی گەڕاونەتەوە، هەروەک چۆن بەتایبەتی لە ترتلیانۆس-یشدا باسی دەکات کە لە روانگەی ئەوەوە گیانی مردووان لە هادیس چاوەڕێی پاداشتن، بەڵام خراپەکاران دەسووتێنرێن و چاوەڕێی ئەشکەنجە ئامادەکراوەکەن کە لە کۆتاییهاتنی جیهاندا دەست پێدەکات. ترتلیانۆس پێشوەختە چێژ لەوە دەبینێ، کە دەڵێ" من پێدەکەنم کاتێ ئەو هەموو فەیلەسوفە دەبینم لەگەڵ قوتابیەکانیاندا دەبرژێنرێن، ئەوانە وایان گۆشکردبوون کە خودا بایەخ بەم دنیایە نادات".

ئەم ترسە لە ئاگری هەتاهەتایی، یارمەتیی شەهیدانی داوە بەرگەی سوکایەتی پێکردنەکان بگرن، هەروەک(کارەکانی پەیامهێن سەینت پۆلیکاریۆس) کە لە ساڵی ١٥٦ کوژرا، شایەتی بۆ دەدا، ئەو رایدەگەیەنێ کە وا پێدەچوو کوورەی ئاگر بۆ ئەوان سارد بێت، چونکە لە ئاگرێکی گەلێ بەتینتری دوور دەخستنەوە.

دۆزەخی میللی بەشێوەیێ خۆبەخۆ پێشدەکەوێ و بەهۆی وەرگرتنی لە ئایینەکانی دیکەوە، بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییگەلێ کە سروش بەجێی-هێشتووە، بەزوویی دەوڵەمەند دەبێ و تۆڵەیەکیش لەهێزدار و دەوڵەمەند و خۆشبژێیکان، بۆ باوەڕداران فەراهەم دەکا، بەتایبەت لەوانەی چاوچنۆک و دەستداخراو و زیناکار و زۆرخۆر و تەمبەڵ و لووتبەرزن، کە لە دۆزەخدا دەیانبینین. بەڵام ئەوەی جێی مەترسییە، لەنێو ئەم خەیاڵە باڵدارانەدا بە لێشاو بیروباوەڕ هەن، لەبەرئەوە هزرڤانە گاورەکانی سەرەتا و باوانی کڵێسا، دەستیاندایە رێکخستنی بابەتەکە و بە ئەقڵانیکردنی و وێناکردنی دۆزەخێک کە لەگەڵ دراوەکانی(معطیات) پەڕاوەکەدا بگونجێت. توانایەکی زۆریان وەگەڕخست بێئەوەی بگەنە چارەسەرێ بۆ سەرجەم مەسەلەکان.

٢- بنەماکانی باوەڕ: باوانی کڵێسا:

زۆر لێکـدانەوە لە هەگبەمانـدا هەیە، یەکـێ لەوانە کە پێشـڤەچوونی بەخۆوە دیوە بەتایبەت لە ئەسکەندەرییە، سەنتەری سیڤیلی مەزنە، ئەم سـەنتەرە دۆزەخ وا دەبینـێ کە مانایەکی رەمـزی و راگوزەری هەیە. بۆ ئەم تیمەی یەکەمـی هزرڤانـان، بـوونی شـوێنێ بۆ ئـازار و ئەشـکەنجەی هەتاهەتـــایی، لەگەڵ بەزەیـــی و میهرەبـــانی خوداییـــدا یەکنـــاگرنەوە. لەسـەرەتای سـەدەی سێیەمەوە(کلیمنسی ئەسکەندەری) ئاگری دۆزەخ وا پەســـن دەکـــا کە خواستنێکە(ئیســـتیعارە) و لای تیاچووەکـــان مانـــای نائاسودەیی ویژدان دەگەیەنێ، ئەوە ئاگرێکی رۆحییە لەگیان بەردەبێ. قوتابیەکەشی بەناوی ئۆریگانۆس هەمـان شـوێن پێی ئەوی هەڵگرتەوە، کە وا دەبینـێ ئـازار و ئەشـکەنجەی گوناهبـار لەوێـوە دەسـت پێدەکات، خـــۆی دەخـــاتە دەرەوەی هەمـــاهەنگیی گەردوونەوە، کە خـــودا ئەفرانـدوویەتی، واتە ئەو مەسـەلەیەی کە تووشـی ئەم لێکهەڵوەشـانەی دەکـات. لە کۆتـایی سـەردەمەکاندا و لە رزگـاربوونێکی سەرتاسـەریدا، تەواوی درووسـتکراوەکان بـۆ ئـامێزی خـودا دەگەڕێـنەوە. ئەمە بـڕوای ئەپۆکاتســـتازە(apocatastase) کە پێیـــوایە خـــودی شـــەیتان لەبەردەم ئەگەری ئەوەدایە رزگـار بێت، هەروا مەزنترین گوناهبـاریش" تـۆش ئەی خوێنەر، بۆت هەیە بڕیار بدەیت کە ئاخۆ ئەم بەشـەی درووسـتکراوان لە تەنیـــایی و هەمـــاهەنگیی کۆتاییـــدا لە ســـەردەمێکی کـــات دیـــاریکراودا دەمێنـنەوە یـان، لە دەورانێکـدا دەمێنـنەوە کە بـۆ هەتـا هەتـایە بەردەوام دەبێ".

لەسەدەی چوارەمدا دیدیمۆسی نابینا و سـەنیت ئەمبرۆسـیۆس بەجیا ئەم هەڵوێســـتە میهرەبانییەیـــان وەرگـــرت. ســـەبارەت بە ســـەنیت ئەمبرۆســـیۆس، تەنیـــا کـــافر و بێباوەڕەکـــان لە دۆزەخـــدا بە نەمـــری

دەمێنـــنەوە. گاورەکـــانیش لەرێـــگەی بـــاوەڕ و نهێنـــی پـــاکژبوونەوەوە ڕزگاریان دەبێ.

گریگۆریۆسی نەیسی بڕوای ئەپۆکاتستازی هەڵگرت، دۆزەخ بۆ ئەو تەنیا شـوێنی پاکبوونەوەیە و کـاتێ هەمـوو خراپەکـاران لە خراپەکانیـان پـاکژ دەبـنەوە، چ پێویسـت بە مـانەوەی ناکـات. لە یەکـێ لە وتـاردانە ئایینیەکانیـدا، رسـتەیەک هـاتووە کە مانـای ڕزگـاربوونی یەکجـارەکی شـەیتان-یـش لەخۆدەگرێـت: "خـودای بەرجەسـتە سـەرچاوەی هەمـوو قسـەیەکە کە گـوتراوە، ڕزگارکـاری مـرۆڤە لە نـابووتی و شـەفابەخشـە، لەهەمان کاتدا درووستکاری نابووتیشە" .

سەینت جیرۆم لە سەرەتای سـەدەی پێنجەم دوودڵ بوو، پشتیوانیی لە هەڵوێستە پێکناکۆکەکان دەکرد، کە نیازە شاراوە و پراکتیکەکانیان بێ خەوش نەبـــوون، بەڵام لە روونکردنەوەکـــانی لەســـەر نـــامەگەلێکی ئاراسـتەکراو بـۆ خەڵکـی ئەفسـس، جەخـت لەسـەر بـوونی دۆزەخێـک دەکاتەوە، کە هەستپێکراوە و ئاگر و پشکۆی ڕاستەقینەی هەیە. پێدەچێ لە لێکدانەوەکانی بۆ(ئەشـعیا) لەسـاڵی ٤١٠-دا مەیلـی بەلای چەمـکەکەی ئۆریگانۆسدا چووبێ، لەگەڵ خستنەڕووی ئەو قسـەیەش کە ئەم ڕاستییە باش نییە لەنێو میللەتدا بڵاوبکرێتەوە، چونکە پێویستیان بە هەڕەشـەی دۆزەخێکـی هەتـا هەتـایی هەیە تـا ژیـانێکی بـاش بژین: " دەڵـێن پێویسـتە لەبـارەی ئەم مەسـەلەیەوە بێدەنگ بـین تـا تـرس هەر باڵادەست بێ"، بۆ ئەوانەی کە تـرس بەلایـانەوە شـێوازێکە بـۆ هەڵاتـن لە گوناهکـاری. بەڵام ئێمە دەبێ ئەرکـی ئەوە بـۆ خـودا بەجێ بێڵـین، تـا سـنوورەکانی خـودا لە سـەپاندنی میهرەبـانی و سـزادا ببینـرێن، ئـارەزووی خـۆیەتی کـێ دیـاری دەکات بۆ سزادان و چ کەسێ و چۆن"(لە لێکدانەوەکانی ئەشعیا،XVIII).

قازانجی پراکتیکییانەی دۆزەخ وەک هەڕەشەیەک بە گەورەترین سزا، تا باوەڕداران ڕێی ڕاست بەرنەدەن، ماددی و هەتاهەتاییە، ڕەنگە ئەمە هۆکاری سەرەکیی تێشکانی ڕەوتی ئۆریگینۆس بێت. ترسان لە دۆزەخ هەتا سەدەی بیستیش، بەڵگەی کۆتاییە بەدەست دەسەڵاتی کڵێساوە. لەلایەکی دیکەوە ڕەنگە ئەمە هۆکاری سەرکەوتنی لایەنگرانی بۆچوونی توندی نێو ئیمپراتۆریای پاش کۆستەنتین بێ، کە لەژێر کاریگەریی یاسای سزاداندا بوون، ئەو یاسایە تا ڕادەیەکی زۆر توند بوو. لەم سەردەمە باوانی کڵێسا سەریان هەڵدا و پێکهاتن، کە ملکەچی چەمکە دادوەرییە دیوانییەکان(بیرۆکراتی) و شێوەییەکانی دەوروبەریان بوون. مێژووی ڕۆژی دوایی و ئازارەکانی ئەودنیا، بەرادەیەکی سەیر شان بە شانی مێژووی دادوەریی مرۆیی دەڕوات.

لە سەدەی سێیەم سەینت کبریانۆس کە لەنێو چەوساندنەوەکاندا بۆچوونەکانی خۆی نووسیوە(لەساڵی ٢٥٨ سەریان بڕی)بەهەندێ خۆشییەوە هەڵوەستە لەسەر بیرۆکەی دۆزەخ دەکا، وەک تۆڵەسەندنێکی مەزن لە بتپەرستە ستەمکارەکان، کە هەرچەندێ هەڵبژێردراوەکان دڵخۆش بن، ئەوان ئازاریان زیاتر دەبێ. " ڕۆژی دوایی چەندە مەزنە! ئەو کاتە خودا میللەتەکەی تاقیدەکاتەوە، بە زانینە وردە ئیلاهییەکەی هەریەکە بەمافی خۆی دەگا، تاوانبارەکان ڕەوانەی دۆزەخ دەکرێن و چەوسێنەرەکانیشمان بە گەرمای هەمیشەیی ئاگرێکی هەڵچوو، پاداشت دەکرێن، ئێمەش لەبەر بڕوا و خوداپەرستیمان پاداشت دەکرێین. کاتێ وەختی ئەم ئاشکرابوونە دێت، نەمریی خودا بەسەر سەرمانەوە پرشنگ دەداتەوە، بەختیار و دڵخۆش دەبین کە خودا بە بەزەیی خۆی گەورەمان دەکات، ئەوانەش دەستبەرداری خودا بوون یان لێی یاخی بوون، لە باری تۆمەتباری و کڵۆڵیدا دەبن، ئەوانەی ویستی شەیتانیان جێبەجێ کردووە،

بێگومان لەگەڵ شەیتاندا دەبن و بە ئاگرێک دەسووتێن، کە خامۆشبوونی نییە"(نامەی ١٠،٥٨).

دۆزەخ لای هیپۆلیتی رۆمی و ئەناستاز و کیریلۆسی ئۆرشەلیمی و کیریلۆسی ئەسکەندەری لە رۆژی دواییەوە دەست پێدەکات، بەڵام دەکرێ تیاچووەکان لە چاوەڕوانیدا لەلایەک بهێڵرێنەوە و ئەو ئەشکەنجانەیان نیشان بدەن کە رووبەڕوویان دەبێتەوە، ئەوانە(واتە بیرمەندەکان) لەسەر سروشتی ئاگری دۆزەخ وتووێژێکی زۆر دەکەن: ئاگرێکی ماددییە کار لە جەستە و گیان دەکا، پێویستی بە سوتەمەنی نییە، چەندێ جەستە هەڵلوشێت، ئەوەندەش دەتوانێ درووستی بکاتەوە. گریگۆریۆس وا دەبینێ کە دوو جۆر ئاگر هەیە، یەکێکیان پاکژکارە و ئەویتریان سزادەر. یۆحەننای دەمزێڕ لە سەدەی چوارەم پێشنیاری چەمکێکی توندتر دەکا و دەڵێ: دۆزەخ ماددی و هەتاهەتاییە، هەموو بتپەرستەکان بێ چەندوچوون چارەنووسیان ئاگرە، لەبەرئەوەی بە ئاو پاکژنەکراونەتەوە، بێجگە لە خراپە، کاری دیکەیان نەکردووە. بەڵام ئەوانە گەر کاری چاکەیان کردبێت، بە شێوەیەکی سرووشتی بووە، بەواتایەکیتر هیچ پاداشتێکی نییە یاخود چاکەیان کردووە تا بەهایەک بەخودی خۆیان بدەن، کە ئەمەش لە لوتبەرزییەوە سەرچاوەی گرتووە:" چونکە گەر بەڵێنی ئاسمان و هەڕەشەی دۆزەخ بەس نەبێ بۆ ئەوەی خەڵک بخەنەسەر رێی راست، ئەوا ئەوانەی بڕوایان بەهیچ شتێک نییە، چاکەکردنەکانیان هێندە زۆر نییە، گەر هەشبێت لە پێناوی ناوبانگیدا دەیکەن، دۆخەکەش هەروایە ئەوەی هەموو کاتێ چاکە دەکات لە پێناوی ناو و شۆرەتدا، دواجار خۆی لێ-دەگۆڕێت و کوێرانە دەکەوێتە شوێن ئارەزووە خراپەکانی" (ئامۆژگاری یەکەم لە سەینت یۆحەننا، XXVIII،٢).

بەڵام کرۆکی سزای تاهەتایی لەسەر هەڵە راگوزەرەکان لەبابەتێکی زۆر ئاسایی، چیدیکە نییە: ئایا دادوەریی مرۆڤ لەسەر هەڵەیەکی ساتەوەختی، سزایەکی هەمیشەیی دەرناکات؟ لەکاتێکدا هەمیشەیی لەدنیاکەیتر هەتا هەتاییە.

ساینت ئەگستینۆس لەسەرەتای سەدەی پێنجەمدا، شێوەیەکی نیمچە کۆتایی بەخشییە هێڵە گەورەکانی دۆزەخی کریستیانی. ئەو شەبەنگەش کە ببووە فۆڕمێکی هەمیشەیی دۆزەخ لە مێژووی کڵێسا، بایەخێکی تایبەتی بە هزرەکانی ئەگستینۆس دا. لە راستیدا لێکۆڵینەوەکانی ئەگستینۆس کاری دیالیکتیکین، تا رادەیەکی زۆر رووخسارێکی کۆنکرێتی بەخشیوەتە دۆزەخ، چەمکێکی تووڕە دێنێتە ئاراوە، وەک کاردانەوەیەک لەبەرانبەر هێرشگەلی بتپەرستان و رەوتگەلی لێبووردەیی.

بەو پێیە هەموو بتپەرستان و قوربانییانی گوناهی بنچینەیی، تەواوی ئەو منداڵانەی مردن و لە نهێنی پاکژبوونەوە بێ بەهرە بوون، هەموو ئەو گاورانەی بیر لە گوناهکاری دەکەنەوە، دەکەونە بەر ئەشکەنجەی هەتا هەتایی دۆزەخ. بەدرووستی دۆزەخ لە رۆژی حەشرەوە دەست پێدەکات، لەئێستاشەوە هەتا ئەو کاتە، تیاچووەکان ئازار دەچێژن، هەروەک لە نموونەکەی ئەلیعازر و دەوڵەمەندە شەڕەنگێزەکەدا دەردەکەوێت. لەگەڵ یەکەم ساتی کۆتاهاتنی جیهان، ئازارەکانیان زیاد دەکا، توخمی سەرەکیی ئەشکەنجەدانیش ئاگر دەبێت، کە ئاگرێ ماددییە و جەستە و گیان دەسووتێنێ بێئەوەی لەناویان بەرێ. ساینت ئەگستینۆس وا دەبینێ ئاگری پاکژکار هەیە و کاتییە، ئەمجۆرە ئاگرە بۆ ئەوانەیە کە زۆر خراپ نین، ئاگری هەتاهەتایش، تینی کەمترە و بۆ ئەوانەیە کە زۆر باش نین.

لەکۆتایی سەردەمی باوانی کڵێسا، دوو چەمکی تەواوکار لەبارەی دۆزەخەوە درووست بوون، چەمکێکی میللی لەخەیاڵ و نووسینە

هەڵبەستراوەکانەوە لق و پۆپی لێبۆوە، لە چاخی ناوەڕاستدا خەیاڵدانی ڕەبەنیانە پێشیخست و دەوڵەمەندی کردبوو، ئەوی دیکەشیان چەمکێکی فیکــری بـــوو، کە زۆرێ پرســـیاری لەئـــامێز دەگـــرت و ئـــایینپەروەرە کلاسیکییەکان شییانکردەوە و خۆشخوانییان پێدا.

٣- دۆزەخی خەیاڵدانی ڕەبەنیی:

دۆزەخـــی کریســـتیانی بەچەمـــکە تەقلیـــدییەکەی، زۆر قەرزاری ئەو ناوەنـدە ڕەبەنییـانەیە، بەشـێوازێکی گەلـێ سـنووردار لەسـەر ڕزگـاربوون دەدوێـــن، کە تێیـــدا ئاســـمانی بـــۆ دەســـتەبژێرێکی چـــاکەخواز دانـــاوە و تیـاچوونیش بـۆ ژمـارەیەکی زۆری خەڵـک. هەر لە سـەرەتاکانی یەکەمەوە ژیـانی ڕەبەنیـی گەشـە دەکـات، ئەو شـێوازە ژیـانە پشتبەسـتووە لەسـەر زاهیـدێتی و خۆبرسـیکـردن، بە بەردەوام هێزەکـانی خـراپە هاموشـۆی دەکەن، قاڵبوونەوەش لە دۆزەخدا پەرەدەسێنێت. زۆرجار ڕەبەنەکان کە لە کـــۆمەڵە عەقڵێکـــی ســـەرەتایی پێکـــدێن، لە نـــاوجەرگەی بیروبـــاوەڕە میللییەکانەوە سەرهەڵدەدەن و لەنێو ژینگەیەکی داخراودا دەژین، بەزۆری ڕادەستی چیرۆک و گێڕانەوە سەیر و سەمەرە و خەیاڵییەکان دەبن، کە کەسی تاقیکراوە و شەیتان ڕۆڵی سەرەکی تێدا دەبینن.

لەســـــــەدەی شەشـــــــەمەوە ســـــــیزیر دارلا-ی کەشـــــــیش لە مۆنەسـتێری(الدیر)[٦٧] لێـرینس، کە دواتـر بـووە بیشوبی(اسـقف)[٦٨] ئـارڵ،

٦٧ : لەنێو کریستیانەکاندا کڵێسا بەگشتی شوێنی پەرستنە، بەڵام ئەم وشەیە پۆلێنبەندیی بۆ کراوە لەنێوان کڵێسا و کاتدرائیە و ئەبرەشیە و مۆنەستێر، کە هەریەکەیان تایبەتمەندیی خۆی هەیە، کڵێسا لە بنەچەدا وشەیەکی یۆنانییە(ئەکلیسیا) کە مانای (بانگەوازکردن یان گردبوونەوە) دەدات یان کۆبوونەوەی کۆمەڵێک مرۆڤ. مۆنەستێر شوێنی پەرستن و تێرامانە و ڕەبەنی تێدا دەژی کە خۆیان لە چێژەکانی ژیان بێبەش دەکەن و ژیانی ئاسایی دەژین، لە بنەچەدا وشەکە ئارامییە و واتای مەزرا یان ماڵی جوتیار دەگەیەنێت، بەهۆی شێوازی گوزەران و ژیانی ڕەبەنە سەرەتاییەکانی جولەکە و کریستیانەکان. کاتدرائیە

لەسەر ئاستێکی فراوان لە وتارەکانیدا، بەدۆزەخ خەڵکی دەترساند، وای-کرد هەندێ کەس بە زێدپێوەنان تۆمەتباری بکەن. لە یەکێک لە وتارەکانیدا بیرکردنەوەکانی روون‌دەکاتەوە و دەڵێ:

برا و ئازیزانم داواتان لێ‌دەکەم، بەلەخۆبردوویەکی مەزنەوە ئامۆژگاریتان دەدەمێ، کەستان لەمن تووڕە نەبێ، ئەو دۆخەی بۆی دەکۆشم بۆ ئەوەیە واتان لێ‌بکەم، تا بۆ چەندین جار گوێی لێ‌بگرن، وای دامەنێن کە لەوانەیە لەجێی خۆی نەبێت یان هەر بۆ گوتنە، ئەو دۆخەش رۆژی کۆتاییە، کە دەبێت مەسەلەی ترس و بابەتی سەختی رزگاربوونمان بێت(...) رەنگە بە خەیاڵی یەکێکتاندا بێت و بڵێت: بۆچی هەمیشە ئامۆژگاریمان لەبارەی شتگەلێ دەدەنێ، کە بەو رادەیە سەخت و دژوارن؟ ئەمە لەبەرئەوەیە کە بۆ مرۆڤ باشترە لەم ژیانەدا، شتێ لەتاڵی بنۆشێ بۆ ئەوەی بگاتە بەختیاری هەمیشەیی، لەبری ئەوەی لێرە شادییەکی ساختەی دەستبکەوێ و لەوێش بکەوێتە ژێر ئەشکەنجەیەک کە کۆتایی نایەت.

بارەگای مەترانە، ئەم وشەیە لە کڵێسای ئەرتۆزۆکسی رۆژهەڵاتی بەکار نایەت. ئەبرەشیە بچووکترین یەکەیە لە سیستەمی کڵێسا کە قەشەیەک سەرۆکاری دەکات.

٦٨ : چەند زاراوە و ناوێک هەن کە لەنێو قەشەکانی کریستیانیدا بەکاردێن، ئەسقوف پلەیەکی گەورەیە و بەرپرسە لە ژمارەیەک کڵێسا لەنێو هەرێمێکی دیاریکراودا، قەشە سەرۆکاری کڵێسا دەکات، وا باوە ئەسقوف لە کڵێسای گەورەی هەرێمەکەدا دادەنیشێت و دەیکاتە بارەگای خۆی، کە بەم بارەگایە دەگوترێت کاتدرائی. ئەو ناوچانەی دەکەونە سنووری چالاکی ئەسقوفەوە پێیان دەگوترێت ئەبرەشیە. لەدوای قەشە لەرووی پلەوە شەماس دێت کە پلەی خوارترە لە قەشە. مەتران ئەسقوفێکی گەورەیە، دەبێتە بەرپرس لەسەر ئەبرەشیە و مەترانیە، ئەم وشەیە بەناوی خاوەنی شاری گەورە دێت. بەڵام سەرۆکی هەموو ئەسقوف و مەترانەکان پێی دەگوترێت پەتریارک.

کەواتە لە مۆنەستێرییەکاندا نەریتی چیرۆکەکانی سەفەر بەرەو دۆزەخ، بەردەوام بووە، ئەوەش لەشێوەی خەیاڵی ئاویتە بە رووداوە مێژووییەکانەوە داڕێژراون تا زیاتر لە راستییەوە نزیک بن. لەسەدەی هەشتەم کتێبی" مێژووی کڵێسای ئینگلتەرا" لە دانانی(بید)ی پیاوخاس کە کەشیشێکی ئەنگلۆسەکسۆنی بوو لە مۆنەستێری جارۆ، چوار دیمەنی خەیاڵی دۆزەخییانە لەخۆدەگرێ: خەیاڵی رەبەنێکی ئێرلەندی بەناوی فۆرسی، کە گیانی لە جەستەی جودا دەبێتەوە و فریشتە بۆ سەردانی دۆزەخی دەبا و لەوێ دریکتەلم دەبینێ، کە پیاوێکە لە نۆرتەمبەرلاند، ئێوارەیەک گیانی لەدەستدا و بۆ رۆژی دواتر هەستایەوە. فەرماندەی سوپا پادشا میرسیا دەبینێ، رەبەنێک دەبینێ رێز لە ژیانی رەبەنایەتی ناگرێت. هەر چیرۆکێک بێگومان پەیامێکی مۆراڵی هەیە. دریکتەلم دەگاتە لێواری چاڵێ، گڕی ئاگرێکی گەورە و پریشکگەلێکی لێوە دەردەچێ، کە بریتین لە گیانی مردووەکان و بە حەوادا فڕێدەدرێن. " بە تۆقیوی بۆ ماوەیەکی زۆر لەوێدا وەستام، نازانم چی بکەم و چیم بەسەر دێت، لەناکاو لەدوامەوە گوێم لەدەنگی نرکە و ناڵەیەکی زۆر بەسوێ بوو، لەگەڵیشیدا قاقایەکی ترسناک، هەروەک ئەوەی حەشاماتێک بێت و بەدوژمنە پێوەندکراوەکانیان پێ‌بکەنن. هاوارەکە بڵند و نزیک دەبۆوە، کۆمەڵێ خراپەکارم بینی، پێنج گیانی مرۆڤیان رادەکێشا و دەیانقیڕاند، دەیاننالاند و بەرەو هەڵدێرە تاریکەکانیان دەبردن، لەکاتێکدا شەیتانەکان قاقا پێ‌دەکەنین و قریوەیان لێ‌دەدا. لەنێویاندا پیاوێکی سەر تاشراوم بینی هەروەک عادەتی پیاوانی ئایینی، لەگەڵ عیلمانییەک و ژنێکدا، رۆحە شەڕەنگێزەکان بەرەو چاڵێکی گڕگرتوویان بردن، کاتێ لەوێ نغرۆ دەکران، ئیدی نەمتوانی گریانی پیاوەکان و قاقای ئیبلیسەکان لێکجودا

بکەمەوە، بەڵام تەنیا ژاوە ژاوێکم دەبیست".(مێژووی کڵێسا و میللەتی ئینگلیزی v، 12).

با خەیاڵەکانی دیکەی هەمان سەردەم لەبیرنەکەین، خەیاڵی رەبەنێک لە وێنلۆچ، کە رەبەنێکی‌تر دەیگێڕێتەوە، ئەویش ساینت بۆنیفاسە. خەیاڵی رەبەن سینیۆڵف، کە گریگۆریۆسی تۆری دەیگوازێتەوە. لەهەموو جارێکدا باسی پردێک دەکرێ کە بەسەر ئاگرەکەدا درێژبۆتەوە، ئەوی زۆر خۆشە خەیاڵی رەبەنە ئێرلەندییەکانە، کە بابەتەکانیان پەیوەستە بە کاسۆلیکبوونێکەوە، دەمێکە لە رۆما جیابۆتەوە.

یەکێ لە ناودارترین گێڕانەوەکان" سەفەری ساینت براندان"ـە، کە بێگومان مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆیەم، دەگێڕێتەوە چۆن ئەم رەبەنە دوای دەریا بڕینێکی زۆر، دەگاتە کەناری دوورگەیەکی نەگبەت، کە لە بەردی کلسی پێکهاتووە، دەنگی فووکەری ئاسنگەر و چەکوشەکانی لێدێ. لەسەر یەکێ لە دوورگە بچووکەکان یەهوودای ئەسخەریوتی پشووی هەفتانەی بەسەر دەبا، کە لە ئێوارەی شەممەوە دەست پێدەکات بۆ دوای نوێژی عەسری یەکشەممە کۆتایی دێ، ئەو بە وردی و لەسەرخۆ ئازارەکانی دەگێڕێتەوە:

" لەوێ لەگەڵ هیرۆدس و بیلاتیس و حنە[٦٩] و کیافا ئازارم چەشت. رۆژی دووشەممە لەسەر خلۆکەیەک لە مێخ درام و وەک رەشەبا گێژم دەخوارد. رۆژی سێشەممە لەسەر تەختەیەکی بزماراوی درێژکرام و بەردەکان خرانە سەر جەستەم: تەماشای جەستەی کون کونم کەن. رۆژی چوارشەممە لە زفتدا کوڵێنرام، ئاوهام لێ‌هات کە دەبینن. دواتر لاشەم کرا بە سیخدا و هەروەک پلە گۆشت برژێنرا. رۆژی پێنجشەممە لە

---

٦٩ : هاوسەری عەمران و دایکی حەزرەتی مریەم.

چاڵێکدا نوقمکرام و جەستەم بەستی، چ ئەشکەنجەیەک نییە لە تەزاندن ناخۆشتر. رۆژی هەینی پێستیان گوروم، خوێی پێداکرا، ئیبلیسەکان مس و قورقوشمی تواوەیان کرد بە گەروومدا. رۆژی شەممە فرێدرامە زیندانێکی رزیوەوە کە گەنیوییەکەی هێندە بەتین بوو، خەریک بوو دڵم دەهاتە دەرێ. ئەمە بێجگە لەو مسەی دەرخواردم درا. رۆژی یەکشەممەش لێرە دەمبینی، بە ساردواو خۆم دەشۆم". بیرۆکەی پشووی هەفتانە لە ئیتالیاش هەیە، هەروەک لە سەدەی یازدەدا لە بۆزۆلیس دەیبینین، هەموو شەمموانێک چۆلەکە رەشەکان دەفڕن، ئەوانە گیانی تیاچووەکانە دەچن بحەوێنەوە.

لەسەرەتای سەدەی حەوتەم، لای گریگۆریۆسی گەورە، کە رەبەن بوو بووە پاپا، چەند دیمەنێ دەبینین دووبارە پردەکە دێنێتەوە سەر شانۆ، بەڵام بەسەر رووبارێکی رەشی بۆگەندا راکێشراوە، ئیبلیسەکان لەسەری مۆڵیان خواردووە. تێیدا چیرۆکی پیاوێک دەخوێنینەوە بەناوی ئەستەفان، کە بەهەڵە نێردراوەتە دۆزەخ، شەیتان دەیگێڕێتەوە بۆ زەوی پاش ئەوەی تێدەگا کە بەدحاڵیبوونێ لە مەسەلەکەدا هەیە.

لەسەدەی دوازدە دنیابینی و خەیاڵی رەبەنەکان زیادیکرد، گرنگترینی ئەوانە لە دەوروبەری ساڵی ١١٣٠ بوو، خەیاڵی بەندێکتی ئەلبریک دی ستەفراتی، دوای ئەوەی لەهۆش خۆی چوو، کۆترێک دەیڕفێنێ و ساینت پەترۆس و دوو فریشتە بەرەو دۆزەخی دەبەن، لەوێ بەپێی هەڵە و گوناهەکان ئازار و ئەشکەنجەیەکی یەکجار زۆر دەبینێ: ئەو ئافرەتانەی کۆرپەکانیان بەخێو نەکردووە بە مەمک هەڵدەواسرێن و شیر بە مارەکان دەدەن. لەکاتی بوورانەوە پیاوەخاسەیەکی ئێرلەندی بەناوی تونگدال بەهەمانشێوە سەردانی دۆزەخ دەکا و فریشتە پاسەوانەکەی یاوەری دەبێ. ئەم دیمەنە فۆتۆگرافییە نایابە، کە لە دەوروبەری ساڵی ١١٥٠دا

رەبەنێکی ئێرلەندی نووسیبووی، بووە سەرچاوەیەکی بەپێز و ئیلهام-بەخش بۆ هونەرمەندان، بەتایبەت بۆ برایانی لیمبۆرگ، کە بەوردی وێنە سەرەکییەکەیان لە(ساتە هونەرییەکانی دۆق بێری)دا کێشاوە و بەزیندوویی هێشتوویانەتەوە: لە قوولایی دۆزەخ، شەیتانی زەبەلاح و توکن بەستراوەتەوە بە ئامێرەکانی ئەشکەنجەدان و ژیلەمۆوە، لەتاو ئازار پێچ دەخوات. جارێ بەبێ وادە هەزار لەکۆمەڵە تیاچووەکان بەدەستەکانی دەهارێ و جارێکیش کۆمەڵگەلێتر بەجۆشێکی تاعونیانەی سوتێنەرەوە، بەرەو بەرزاییە زۆر بڵندەکان فڕێیان دەدا. خەونەکانی تونگدال خەیاڵیش تێدەپەڕێنێ: دۆڵێکی دۆزەخی بەژیلەمۆ ڕێژکراو، لەسەرووییەوە بنمیچێکی سووتێنەر ئەوی دەکەوێتە خوارەوە، ئەوانەن کە باوک و دایک و برای خۆیانیان کوشتووە، دەتوێنەوە و زەنگۆڵ زەنگۆڵ هەروەک چەوری دەکەونە قەراغەکانەوە، دواتر دەبنەوە بە هەڵم و سەرلەنوێ شێوەی تەواو وەردەگرنەوە و دووبارە دەکەونەوە خوارەوە. بێڕەوشتەکانیش لە دەریاچەیەکی بەستوودا دەعەجانێک بەدەنووکەکانی قوتیان دەدا و هەرسیان دەکا، پاشان وەک پاشەڕۆ تورِیان دەداتە دەرەوە، مارەکان لەهەناویان دەترووکێن و پێستیان دەدڕن و دێنە دەرێ، لە شوێنێتر تیاچووەکان لەسەر ئاگرێکی سپی گەرم دەکرێنەوە و دەیانهاڕن، پاشان بە چەکوش پێکەوەیان دەلکێننەوە.

لەنێوان سالانی ١١٩٠ و ١٢١٠ یەکێ لە رەبەنەکانی ئینگلیز بەناوی ە. دی سالتری، وەسفی" پاکژکاری ساینت پاتریک"ی کردووە، کونێک ببووە دەروازەی و لەو سەردەمەوە نەریتە میللییەکان وایان داناوە کە دەبێ لە دورگەیەکدا بێت لەنزیک دەریاچەی دێرگ. ئەوە ئەو شوێنە بوو کە هەتا ئەمرۆش زیارەتکاران بۆی دەچن، سەرباری تێبینی و خۆپارێزی کڵێسا لەسەر ئەو بابەتە. خەیاڵی دۆزەخییانە هێندە بەربلاو و زۆر بوو، لە سالی

١٠٦٠دا ئۆتلۆی رەبەن کتێبێکی لەسەر کۆکردەوە ناوی نا" کتێبی بینینەکان". لەساڵی ١٢٠٦ رۆجیەی رەبەن لە وندۆڤەر لە مۆنستێری سان ئەلبانس، خەونی لادێیەکی خەڵکی لەندەن دەگێڕێتەوە بەناوی تۆرچلا. زۆرینەی ئەم چیرۆکانەی بۆ سەرکۆنەکردنی کێماسییە تایبەتییەکان هۆنیبۆوە. هەندێ‌تری رۆڵی سیاسی دەبینن، خەڵکێ بۆ دۆزەخ دەنێرێ کە دژی بۆچوونەکانی دانەر دەوەستنەوە. بۆ نموونە لەخەیاڵی سەدەی نۆیەمدا، بڕیاری لەسەر شارلا مارتڵ داوە کە تیاچووە، لەبەرئەوە سامانی کڵێسای زەوتکردووە.

٤- دۆزەخی لاهوتییەکان(تیۆلۆژستەکان):

دۆزەخی لاهوتییەکان سەنگین‌تر و ئارام‌ترە، بونیادێکی عەقلانییە و لەسەر پەڕاوی پیرۆز خۆی راگرتووە، بەڵام دەکەوێتە بەر کارلێکەکانی یاسا و فەلسەفە. لەهەردوو سەدەی دوازدە و سیانزە چەمکەکانی دۆزەخی لاهوتی جێ پێی خۆیان قایمکرد، جەدەلیەتیش پەرۆشی جیاکاری و بەرچاوڕوونی بۆ زیاد دەکات. مافی یاسایی لەگەڵ گراتیان و پیار لۆمبارد تاوتوێی دۆخەکانی تاکەکەسیی ساناتر دەکەن. مافی مەدەنی کە یاسادانەران لەسەر مۆدێلی مافی رۆمانی پێشی‌دەخەن، زیاتر ورد و روونتر دەبێ. بەڕاستی تیۆلۆژستەکان کە چەمکی دۆزەخ دێننە بوون، زۆرجار بەخۆیان پلەگەلێکیان لە مافی مەدەنی و مافی یاسایی دەست-دەکەوێ. لە دەوروبەری ساڵی ١١٤٠گراتیان لەراگەیاندنەکەیدا خەڵک بەسەر چوار دەستەدا دابەش دەکات: پیاوچاکان، خراپەکاران، خەڵکێ بەتەواوی پیاوچاک نین، خەڵکێ بەتەواوی خراپەکار نین. پیار لۆمپارد لە دەوروبەری ساڵی ١١٥٥ لە کتێبەکەیدا" چوار کتێب لەسەر پەند" پلەکانی خراپەکاریی جیادەکاتەوە و پێشنیاری سزای دۆزەخیی جۆراوجۆر دەخاتەروو.

خودا لەسەر شێوەی پادشا، پێش هەموو شتێک دادوەرە، لەسەرەتای سەدەی دوازدەوە، ئەم پیشەیە پێگەی یەکەم دەگرێ، هەروەک لە نەخش و نیگاری سەر دەرگای کاتدرایە و کڵێساکاندا دیارە: مەسیحی دادوەر لە کاتدرایەی شاری کۆنک لە نێوان ساڵی ١١٣٠ و ساڵی ١١٥٠، دواتر لە ئۆتۆن و لە سان دنیس. دیمەنەکە لە سەدەی سیانزە فراوانترە، تا رۆژی دوایی دەبێتە دادگە بەپێی رێنوێنییە ترسناکەکان: پەیامبەر و فریشتەکان ئامادە دەبن، ساینت میکائیل کارەکان لە تەرازوو دەدا، یۆحەننا و مریەم نێوەندگیری و داوای بەزەیی دەکەن. جولیانی ڤازلیانی لە ڤازلەی لە وتارەکانیدا، رووخسارێکی یاسایی لەگەڵ شاهێد و بەرگریکار و بڕیارەکان دەداتە رۆژی دوایی، سزاکانیش سیمایەکی بێبەزەییانەیان هەیە، هەروەک ئەو بڕیارانەی کە لە دادگەکانی فیوداڵی دەردەچن. چەشنی ئەو دادگایانە خودا حاکم و سکاڵاکارە، چونکە گوناهەکان ئەو سووکایەتی پێکردنانە بوون، کە دژ بەو دەکران.

لەسەدەی سیانزەدا سزاکان بوونە تاکەکەسی و جیاکاری لەنێوان گوناهە سەرپێیەکان و گوناهە کوشندەکان خەستتر کرایەوە. تەنیا گوناهە کوشندەکان دەبنە هۆی تیاچوونی هەتاهەتایی. لە ئاکامی ئەوەدا رۆڵی کڵێسا لە شەفاعەتکردندا پشتیوانی بۆ پەیدابوو، چونکە دانپێدانانی ساڵانە کە لە ساڵی ١٢١٥وە بووە زۆرەملێ(ئیجباری) لەگەڵ تۆبە و پەشیمانی دەربڕین لە خەتاکان، کڵێسای والێکرد کلیلی دۆزەخ و بەهەشتی بەدەست بێت.

هەرچەندە خشتەیەکی تایبەت بە گوناهە کوشندەکان، بوونی نییە، بەڵام هەندێکیان وا ناسراون کە ترسناکن بەهۆی پێشڤەچوونی رۆشنبیرییەوە. لە سەدەکانی یەکەم، لە سەردەمی چەوساندنەوە، یاخیبوون یان هەڵگەڕانەوە گوناهێ بوو شایانی سەرکۆنەکردن بوو. لە

سـەردەمەكانی میرۆڤنجی كـاتێ كڵێسـا هەوڵـی دامەزرانـدنی سیسـتەمێكی كـۆمەڵایەتی دەدا، سـزای بەگژداچـوونەوەی ئەم سیسـتەمە، تیـاچوونی هەتاهەتایی بوو: سیزەری ئارلی وای دانا كە گوناهە ترسناكەكان كوشتن و دزی و مەسـتی و تـووڕەیی و شـایەتیدانی درۆ و پێشـێلكردنی پیرۆزییەكانە. لەگەڵ هەڵكشانی رۆڵی سوارچاكی لە سیستەمی فیوداڵی و پێشكەوتنی بازرگانی، لوتبەرزیی و چڵێسی هـاتنە پلەی یەكەم، بەهـۆی كـاریگەری مۆنسـتێرەكان، خەیـاڵی دۆزەخیـی پڕبـوون لە لـوتبەرزی و چاوچنۆكی و چەپەڵی، واتە دژی سێ نەزرە رەبەنییەكە كە لەخۆبردوویی و هەژاری و پاكییە.

لەو پرسیارە كلاسیكییانەی تیۆلۆژستەكان تاوتوێی دەكەن، پرسیارێكی دڵەڕاوكـێ بەخـش هەیە، كە پەیوەسـتە بە ژمـارەی تیاچووەكـانەوە. تـا رادەیەک ئاراسـتەیەكی رەشـبینانەی هەیە، تۆمـا ئەكـوینی دەڵـێ" رزگاربووەكان كەمن"، هاوچەرخەكەشـی ساینت بۆنـاڤنتۆرا(١٢١٧-١٢٧٤) بە پشت بەستن بە شێوازێكی وەرگیراو لە یاسای مەدەنی، بڕوای وایە ژمـارەی تیاچووەكـان لە رزگاربووەكـان زیـاترە، تـا روون ببێـتەوە كە رزگاربوون بەخششێكی تایبەتییە، لەكاتێكدا تیاچوون زادەی دادوەرییەكی ئاساییە".

شـوێنی دۆزەخـیش كێشـە دەورووژێنـێ، گەر لە سـەرەتای سـەدەی دوازدەوە، هۆنۆریـۆس دوتـۆن وایزانیبـێ كە بێگومـان دۆزەخ دۆخێكـی فیكرییە و ناكرێت شوێنێكی ماددی هەبێ، ئەمجۆرە بۆچوونەی لە جان سكۆت ئەریجین-ی هاووڵاتییە ئێرلەندییە ناودارەكەی سەدەی نۆیەمەوە وەرگرت، ئەوانەشـی كە ئەم بۆچوونەیان هەبوو، هەر بە كەمینە مـانەوە: زۆریـنەی دانەرەكـان رایـانوایە دۆزەخ لە قـوڵایی زەویـدایە و بە شـوێن دەروازەكەیدا دەگەڕێن، كە یان لە ئێرلەندەیە یاخود□روونتر لە سـەقلیە یا

لەباشـووری ئیتاڵیـا بەپێـی نەریتـێ کە پشـتی بە دەسـەڵاتی گریگۆریۆسـی گەورە بەسـتووە. جولیـان دی فیـزلای لە ناوەڕاسـتی سـەدەی دوازدەیەم رایدەگەیەنـێ، ئەوانەی ئـازاری دۆزەخیـان بـۆ بـڕاوەتەوە، پێیـان دەڵـێن" ئیتنییەکـان" بەهـۆی چیـای ئیتنـا(etna)وە. بەڵام عەقڵـی تۆمـا ئەکـوینی بەتونـدی بەر ئەم مەسـەلەیە دەکەوێ و لە پرسـیارکردن وریـایی دەدا، لە کۆمەڵەی تیۆلۆژسـتیدا دەنووسـێ، کە "بـوونەوەری نامـاددی بە شـێوازی ئاسـایی و گوزارشـتکار لەخـۆ لە شـوێندا نـین، کە بەهۆیـانەوە بڵێـین تایبەتمەنـدی جەسـتەکان لەوەدایە لەوێ بـن، بەڵام هەر لەوێشـن بە شێوازێکی تایبەت، کە مەحاڵە ئێمە بە تەواوی بزانین چۆن چۆنییە".

بەڵام سەبارەت بە ئازارەکان کە تیاچووەکان تووشـی دەبن، هاندەرێ بـووە بـۆ سـەرهەڵدانی تیـۆرگەلێ لە ژمـارە نـایەت و سـەختە تێیانـدا تیۆلۆژستەکان بتوانن جڵەوی خەیاڵدانی خۆیان بکەن. ناودارترین پۆلێنێک بۆ ئەم ئازار و ئەشکەنجانە، ئەوەیە کە لە روونکردنەوەکەی هۆنۆریـۆس دوتۆندا هاتووە، کە نۆ دانەیان بەخەیاڵدا دێنێ: ئاگر، سەرما، مارە زلەکان، بۆگەنی، ژاوە ژاوێک گوێ کەڕ دەکات، تاریکییەک کە هێندە چڕە دەکرێت دەستی لێبدرێ، شەرم، بینینی سەری قێزەونی شەیتانەکان، زنجیری ئاگر کە ئازارچێژەکان دەبەستێتەوە. دەبێ لەپشت ئەم چەندانەوە، دڵەڕاوکێی ورووژانـدنی ئـازارێ بخـوێنینەوە کە تووشـی ویـژدان و پێـنج هەسـتەکە دەبێت.

ئەوپەڕی هەوڵـدانێ کە بـۆ بەعەقڵانیکردنـی دۆزەخ درابـێ، بێگومـان هەوڵەکەی تۆما ئەکوینی بووە، لەگەڵ ئەوەشـدا سەراسیمەیی ئەم رەبەنە دۆمینیکـانیە لە زۆر خاڵـدا سـەری هەڵـدا، وەک پرسـی شـوێنی دۆزەخ کە پێشـتر باسـمانکرد. لە چەنـدین شـوێنی جیاجیـادا چۆتە سـەر مەسـەلەی دۆزەخ، لە" کـۆمەڵ دژ بە نەتەوەکـان" (١٢٦٣-١٢٦٤) لە چارەسـەری

مەسـەلەی خـراپەدا(١٢٦٦-١٢٦٧) لە کـۆمەڵەی تیۆلۆژسـتی(تەواو نەکـراوە ١٢٧٤).

تۆمـا ئەکـوینی رق لێبـوونەوەی خـۆی بـۆ خەیـاڵ و گێڕانەوەکـان رادەگەیەنـێ و تەنیـا پشـت بە پەڕاوی پیـرۆز دەبەسـتێ، ئەو دەتـوانێ بە سروشـتی ئەو شـوێنانەمان بناسـێنێ، ئەم تیۆلۆژسـتە هەوڵدەدا وەڵامـی هەموو پرسیارە گەورەکان بداتەوە کە: کەی؟ لەکوێ؟ چۆن؟ بۆ کێ؟ تا کەی؟ دواجاریش پرسیارە ئازاربەخشەکە، بۆچی؟ دەیورووژێنێ.

کەی؟ هەر لەدەسـپێکی سـاتەوەختی مەرگەوە، وەک ئەنجـامێکی قیـامەتیی تـایبەت، قیـامەتی کۆتـایی بـۆ سـاتی ئاهەنـگ گێڕانـی فەرمـی دوادەخرێـت، کە تیایـدا ئەنجامەکـان رادەگەیەنـرێ. لەکـوێ؟ هەروەک لە شـوێنێک. چۆن؟ تیاچووەکان دوو جۆر ئـازار دەچێژن: ئـازاری دۆزەخ و ئازاری هەستەکان. یەکەمیان تەواو فیکرییە، وێنا ناکرێت بەڵام تۆقێنەرە: هەسـتێکە کە تێیـدا ئـازارچێژ بـۆ هەتـا هەتـایە لە خـودا جیـادەبێتەوە، دووەمیش ئـامرازەکەی ئـاگرە، ئاگرێک کە خودا بەتایبەتی ئەفراندوویەتی بۆ سووتانی گیـان و جەسـتە پێکەوە. ئـازارە جۆراوجۆرەکـان کە دەقەکـان لەبارەیانەوە دەدوێن، دەبێ واتا رۆحییەکەی وەربگرین. بۆ کێ؟ بۆ هەمـوو ئەوانەی لە دۆخی گوناهێکی کوشندەدا دەمـرن، ئەوانەی دەمـرن بێئەوەی بەئاو پاکژ بکرێن، منداڵەکان و بتپەرستەکان، تەنیا ئەوانەن کە گیرۆدەن بە گونـاهە بنچینەییەکەوە، ئەمـانە بەرەو ئۆلیمپۆس دەچـن، کە تەنیـا ئـازاری دۆزەخ دەچێژن. تا چەندێ؟ بۆ هەتـا هەتایە، ئەو مەسـەلەیەی کە بێگومـان پرسـیاری کۆتـایی بەدوادا دێـت: بـۆچی؟ یـان راسـتتر: چـۆن دەکرێـت بـۆ خـودایەک کە لەوپەڕی بەزەییـدایە، ئەشـکەنجەی هەمیشـەیی بەسـەر درووستکراوی تایبەتی خۆیدا بدات؟ تۆمـا ئەکوینی دەستدەکات بە پاسـاو هێنانەوە و هەر خودی ئەم پاسـاوە زۆرانە، سـەرچاوەی سەرلێشـێواوی و

سەراسیمەبوونیەتی. ئەو هۆکارانەی دەیخاتەڕوو، خاوەن سروشتێکی لۆژیکی تەواون، لۆژیکێکی ئەبستراکتی سارد و سڕ. دەستەوسانە لە وەڵامدانەوەی پرسیارێک کە سۆزداری بێت و عەقڵانی نەبێت. ئەڤینێک کۆتایی نایەت لەلایەکەوە و لۆژیکێکی وێنەییش لە لایەکیترەوە: پرسیارگەل و وەڵامگەلێ کە لە یەک ئاستدا نین و وەڵامە ئەکادیمییەکانی تۆما ئەکوینیش ناتوانێت نەیارەکانی دۆزەخ رازیی بکات. ئەوە گەلێ زۆرە، گوناهی کوشندە تەنانەت پڕەنسیپی سیستەمی گەردوونیش سەراوژێر دەکا، هەڵەیەک کە راست نەکرێتەوە، سزاکەی هەر دەکرێت هەتا هەتایی بێت. کاتێ مرۆڤ لە دۆخی گوناهی بنچینەییدا بێت، مانای وایە بەوپەڕی خواستی خۆی هەڵوێستێکی هەڵبژاردووە، کە بە هێزە تایبەتییەکانی خۆی ناتوانێ لێی دەرچێ. گەر درووستکراو بۆ هەتا هەتایە بژی، مانای وایە درووستکراو لە سەرووی درووستکار دانراوە، کاری رەها و بژاردەی یەکلاکارانە بۆ بێپایان یەک بەدوای یەکدا دێن. ئەمەش هەروەها واتای وایە کە پێویستە سەرکۆنەی قیامەتی هەتا هەتایی بکرێت. ئازار و ئەشکەنجە لەگەڵ شکۆی کەسی سوکایەتی پێکراودا راستەوانە دەگونجێ: خراپەکاری بەرانبەر بە خودای هەتاهەتایی، شایانی ئەشکەنجە و ئازارێکی هەتاهەتاییە. درووستکراوی هەڵوەریویش ناکرێ بە بێبەزەییەکی بێسنور ئازار بچێژێت. کەواتە پێویستە ئەمە بەوە قەرەبوو بکرێتەوە، کە ئەشکەنجەدان بەردەوام بێت.

بیروباوەڕ واتە نمایشکاری فەرمی بۆ باوەڕ(ئیمان) تەنیا شتێکیی بنەڕەتیی لەم هزرانە وەرگرتووە، ئەویش بەلەسەرەخۆیی و وریاییەوە. ئەوە یاسای باوەڕی سەدەی چوارەم بوو. بۆ یەکەمجار لە یاسای باوەڕی سەدەی چوارەمدا باس لە" ئەشکەنجەدانە هەتاهەتاییەکان" کراوە. لە ساڵی ٥٤٣ کۆڕی کۆستەنیتینە بیروباوەڕی ئەپۆکستازی قەدەغە کرد.

دەبێت چاوەڕێی ساڵی١٢٠١ بین تا پاپا ئینۆقنتیۆسی سێیەم جەخت لە بوونی ئازاری دۆزەخ و ئازاری هەستەکان دەکاتەوە، لەکاتێکدا کۆڕی لاتران لە ساڵی ١٢١٥ و کۆڕی لیۆن لە ساڵی ١٢٧٤ جەختیان لەسەر هەتاهەتایی بوونی ئازارەکان دەکردەوە.

دواجار کۆڕی فلۆرەنسا لە ساڵی ١٤٣٩ بە فەرمی ئەوەی ڕاگەیاند، کە ماوەیەکی زۆر بوو تیۆلۆژستەکان خەڵکیانی پێ فێردەکرد" کڵێسای ڕۆمای پیرۆز بە بڕوایەکی پتەوەوە ڕایدەگەیەنێ و پەسەندی دەکات، کە نە بتپەرستەکان و نە جولەکە و نە بێباوەڕان و نە هیچ کەسێ کە بڕوای بە یەکتاپەرستی نییە، بە ژیانی هەتاهەتایی بەهرەمەند نابن، بەڵکو بە پێچەوانەوە، ئەوانە لەناو ئاگری هەتا هەتاییدا بە نەمری دەمێننەوە، کە سازدراوە بۆ شەیتان و فریشتەکانی، گەر پێش مەرگیان لەسەری یەک-نەگرن".

کەواتە دۆزەخی کریستیانی شوێنی خۆی گرت، ئیتر دەرەنجام و جیاوازی ورووژاند و جۆش و خرۆشی شوێنکەوتوانی وەئاگا هێنایەوە.

بەشی شەشەم
لقەکانی دۆزەخی کریستیانی

دۆزەخـــی کریســـتیانی کە باشــیش ئامـــادەکراوە، بەڵام بەتەواوەتـــی دیاریی نەکراوە، لەگەڵ ئەوەشدا لە چاخی ناوەڕاست بووە نموونەیەک کە ناکرێـت لە پـێگەی کەمبکـرێتەوە، چـونکە خـۆی بەســەر هەسـتی تـاکەکەس و بانگەشـەکارانی ئایینیدا دەسـەپێنێت. لە سـەرەتای سـەدەی حەوتەم، ترادیسـیۆنی ئیسـلامی لەسـەر ئاسـتێکی فـراوان سـوودی لـێ-وەرگـرت، بەڵام لە رووکەشــە میللیـیەکەدا خـۆی لـێدەپاراسـت، ئەوەی پەیوەسـتە بە کێشــەی سـەرەکیی (نەمـری)یەوە، پێدەچێت لە بەرانبەریـدا دوودڵ بێت. لەنێو جەرگەی کریستیانیدا بەشێوەیێ ریشەیی لە سەرەتای ســەدەی دوازدە، هەنـدێ بزاڤــی بــێبــاوەڕیی کەوتــنە رەخنەگــرتن لە دۆزەخـی فەرمـی، کە فـراوان دەبـوو، لقێکـی کاتیشــی لێبـۆوە، ئەویـش پاکژکارە.

١- دۆزەخی ئیسلام: رۆژی دوایی

قورئانی پیرۆز روانینێکی بۆ دۆزەخ هەیە، کە بەڕوونـی رێکخـراوە و لەگەڵ توخمەکانی میتۆلۆژیای رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت و بیروباوەڕەکـانی جـولەکە و گـاور لێکچـوونێ لەنێوانیانـدا هەیە. لەکاتێکـدا پەیمـانی نـوێ لەســـەر ئەم مەســـەلەیە زۆر تەمـــومژاوییە و گەلــێ وتووێژیشـــی لە بیروباوەڕی کریستیانیدا ورووژاند، رێنماییەکانی قورئـان بە سـاکاری و

کاریگەرییەکی وردەوە هات، کە هانی باوەڕێکی دەستەکۆیی پتەو دەدا. بەڵام رستە مەجازییەکان، دواتر بوونە سەرچاوەی سەراسیمەیی، لەکاتێکدا وا پێویستی دەکرد زانایانی ئاینی لێکدانەوەیەکی مەجازی بۆ بکەن. وێنە رەمزییەکان هەمیشە بە تەمومژاوی هاتوون، وەک لە زۆرینەی ئایینەکاندا وایە: وا دانراون تا خەیاڵ بەرەو شتێ بڕوات، گوزارشت لێکردنی ئاسان نەبێت و ببێتە پەردەیەک بۆ لێکدانەوەی وشە بە وشەی. هەروەختێ قورئانی پیرۆز وێنەی ورد بەکاردێنێ، لێکدانەوە رەمزییەکەی لەلایەن فتوادەرانەوە ئاریشەی زۆر ورد دەورووژێنێ، بەتایبەتی کاتێ زنجیرەیەکی درێژ لە فەرموودە و چیرۆکی ئایینی و شرۆڤە و کتێبە هەڵبەستراوەکانی بۆ زیاد دەکرێت.

هێڵە گشتییەکانی چارەنوسی تاکەکەس، دیار و نەگۆڕە: پاش مردن گیانی کەسە مردووەکە، لەبەردەم دوو فریشتەی مونکیر و نەکیر دەوەستێت، لەسەر بیروباوەڕی پرسیاری لێ‌دەکەن، گەر نەیتوانی وەڵامبداتەوە و شایەتومان بێنێت، تووشی مامەڵەیەکی خراپ دەبێت و شوێنی ئایندەی لە دۆزەخدا نیشان دەدەن، جێگەشی لە گۆڕدا، دیوارە تەسکەکانی خنکێنەر دەبن، تەنانەت خەریکە دەیهاڕێ، ئەوە ئەشکەنجەی گۆڕە. لە کۆتایی دنیا، قیامەت هەڵدەستێ و ئیسرافیل فوو بە شەیپوورەکەدا دەکات، هەموو خەڵک لە گۆڕەپانێکی فراواندا حەشر دەکرێن، گەرماییەک بەسەریدا زاڵە تاقەت پڕوکێن، دوای چاوەڕوانییەک کە رەنگە ٤٠ ساڵ بخایەنێ، خودا بە ئاشکرا دادگایی هەموو مرۆڤێ دەکات، دوای ئەوەی تەماشای تۆماری کەسیی دەکرێ، کە هەموو شتێکی تێدا نووسراوە، لەو کارانەی کەسە مردووەکە لە ژیاندا کردوویەتی. بەدوای ئەودا تاقیکردنەوەی ترازوو دێت: هەموو تۆماری گوناهەکانی دەخرێتەسەر تایەک و تایەکەی دیکەش پارچە کاغەزێکی

لەسەر دانراوە، کە شایەتی لەسەر نووسراوە، ئەم پرۆسەیە بڕیار لە ئەنجامەکە دەدات. ئەوجا کەسی بڕوادار لەنێو بەخششدا نغرۆ دەبێت، بە رادەیەک لە باسکردن نایەت. بۆ مردووش هەیە تەنانەت گەر حوکمی تیاچوونیشی بەسەردا درابێت، ئومێدی بە بەزەیی خودا هەبێ، ئەمە گەر بێتو لە خراپەکاران بێت، کە کەسانێکن هێشتا بە وردی شوناس نەکراون، قورئان دەیانخاتە سەر لوتکەی چیایەکی نێوان بەهەشت و دۆزەخ. هەندێ دەق باس لەوە دەکەن کە پردێکی باریک وەک موو، تیژ وەک شمشێر، ئەویش پردی(سیرات)ـە کە خراپەکاران ناتوانن بیبڕن، ئیبلیسەکان خۆیان بەدامێنی ئەوانەوە دەگرنەوە.

٢- دۆزەخی ئیسلام: ئەشکەنجە:

تیاچووەکان بەهۆی شەیتانەکانەوە بەرەو دۆزەخ دەبرێن، ئەم شوێنە کە خودان(مەبەستی نووسەر خاوەنی زەمین و ئاسمانەکانە) دەسەڵاتی بەسەریدا هەیە، پێکهاتەیەکی تراديسیۆنی ئاساییە، ژمارە(٧) و چەندجارەکانی رۆڵی سەرەکی تێدا دەبینن: حەوت دەرگا و حەوت قات، گەرما تێیدا حەفتا ئەوەندە لە قاتێکەوە بۆ قاتێ خوارتر زیاد دەکا. کۆمەڵەی تیاچووەکان ٧٠٠٠٠ فریشتە رایاندەکێشن. لەبەردەم دەروازەکەدا، خودان ٧٠ جار بانگ دەکا. دۆزەخ ناوی جۆراوجۆری هەیە، بەڵام بڵاوترینیان ئاگر و گڕ و جەهەنمە(لە وشەی-Ge□□ □ Hinnom وەرگیراوە).

ئەشکەنجەی سەرەکی ئاگرە و مەزنترین گوناهیش لە چینەکانی خوارەوە سزا وەردەگرێت. ئەشکەنجەکان چەندبارە زیاد دەکەن، هەروەک لە کریستیانیشدا هەیە: ملوانکەی ئاگریی، قەڵغان لە زفتی گڕگرتوو، پۆشاکێ لە ئاسنی تاوگرتوو، دارەمەیت لەکانزای گەرم تا پلەی سپیبوونەوە، لاقای(مەبەستی نووسەرئەو ئاگرەیە کە لە گڕکانەوە

قولّپ دەدا و دێتە دەرەوە وەک رووبار رێ دەبڕێت) بە قەقنەس بوو لەژێر پێدا کە ناو مێشک دەکولێنێ، ئەژدیهای چنگ بەگڕ، ئوقیانوسی سیخناخ لە دووپشکی زەبەللاح پێوەدانەکانیان هێندە بەسوێن، ئازارەکەی دە ساڵ درێژە دەکێشێ.

دۆزەخ ماوەی یەکجار دووری هەیە: گەر بەردێ لە قاتی یەکەمەوە فڕێ بدرێتە خوارەوە، تا دەگاتە بنی حەفتا ساڵ دەخایەنێ. هەموو شتێ تێیدا لە کات و لە شوێن بێسنوورە: جەستەی بەفەلاکەتچووەکان دەکشێن بۆ ئەوەی هێندە فراوان بێ بەشی هەموو جۆرە ئەشکەنجەیەک بکات. هەموو کارێ چەند سەدەیەک درێژە دەکێشێ، لەکاتێکدا کات لە بەهەشتدا دەچێتەوە یەک. دانیشتووانی دۆزەخ دەتوانن، دانیشتوانی بەهەشت ببینن و ئیرەیی بە بەختەوەرییان ببەن، بەڵام ئەوان ئەشکەنجەی دۆزەخ نابینن.

مەسەلەی کات بەوردی دیاری نەکراوە، قورئانی پیرۆز(هەتاهەتایی) بە وشەی ماوەکان دیاری دەکات، کە گەر بە تاک بەکاربهێنرێ هەر(ماوە)یەک بە(٧٠) ساڵ هەژمار دەکرێ، گەر بە کۆش بەکاربهێنرێ(ماوەکان) ئەوا مانای هەتا هەتاییە. لەلایەکی ترەوە ئایەتی(١١ و ١٠٧) لە سورەتی(هود) تروسکاییەک لە ئومێد دەردەخات" **خالدين فيها (النار) ما دامت السماوات و الارض الا ما شاء ربك فعال لما يريد**".

ئایندە دیارنەکراوە بە پێچەوانەی ئەوەی لە ئاینی گاوراندا هاتووە، بێگومان هەریەکەیان لە کۆتاییدا بۆچوونێکی هەیە، ڕێبازی ئیبن سەفوان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە رۆژێ لە رۆژان دۆزەخ نامێنێ، وەک هەموو راستییەکی دروستکراو، خودا یەکتای رەهایی خۆی دەگەڕێنێتەوە(مەبەستی نووسەر ئەوەیە کە کۆتایی دێت بەو

بیروباوەر◌ِانەی هاوەڵیان بۆ خودای گەورە دادەنا، چیدیکە قسەیەک نامێنێت بێجگە لە تاک و تەنیایی خودا)، لەکاتێکدا ڕێبازەکانیتر ئارەزوویان وایە کە بڵێن ئەشکەنجەدان بۆ هەتا هەتاییە و کۆتایی نایەت.

٣- بێباوەڕی و دۆزەخ:

بڕواهێنان بە دۆزەخ لای گاورانی سەدەکانی ناوەڕاست، ڕووبەڕووی بەرگرییەکی بەردەوام بۆوە لەنێو ناوەندی بێباوەڕاندا، بەتایبەتی لای مانەوی و شوێنکەوتوانیان لە ئەوروپا. ئەم ڕەوتە لە خانەوادەی نۆستیسزم[٧٠] لقی لێبۆوە، کە بەتەنیا لقێک نین لە کریستیانی، بەڵکو ڕەگوڕیشەی لەسەر ئەملا و ئەولای هزری گریکی و فارسی و پەرستشە نهێنییەکان موتربە بووە و گەشەی کردووە، کە لە سەدەکانی یەکەمینی کریستیانی ئامادەییان هەبووە. چەمکی نۆستیسزم لەسەر دوالیزمی گیان-جەستە، چاکە-خراپە خۆی ڕاگرتووە، ئەم دوو دەستەیە، دوو خواوەندی یەکسان لە هێز جڵەویان دەکا. خواوەندی چاکە جیهانی ڕۆحانی ئەفراندووە، خواوەندی خراپەش جیهانی ماددی درووستکردووە، کە گیانە یەخسیرەکەی تێدا دەژی. لێرەوە دۆزەخ بریتییە لە ژیانی ئێستا، خودی گیانیش زیندانییەکە لەم جیهانەدا، کەوای بۆ دانراوە بەجەستەوە ببەسترێتەوە لەگەڵ خواستیشی بۆ ڕۆڵ بینینی

٧٠: نۆستیزم یان عیرفانی، کە قوتابخانەیەکی بیروباوەڕیی یان فەلسەفی چارەسەرداره، لە دەوروبەری سەدەی یەکی زایینی هاتۆتە ئاراوە، بەڵام هەندێک سەرچاوە وای بۆ دەچن، کە ڕەگوڕیشە و سەرەتاکانی دەگەڕێتەوە بۆ سێ سەدەی پێشتری زایینی، بە تایبەتی لە کۆمەڵگەی ئەسکەندەریی(ئەو شوێنانەی لەژێر چنگی ئەسکەندەری مەکدۆنیدا بوون) وەک پاساوێک بۆ بڵاوبوونەوەی ئایینی کۆنی میسرییەکان لە ئیمپراتۆریای ڕۆمانیدا شان بە شانی ئایینەکانی لۆکاڵی. عیرفانی چ دژبەیەکییەکی لەگەڵ ئایینەکانی یەکتاپەرستیدا نەبووە، بەڵام لەلایەن کڵێساوە هەر لە سەرەتایەوە دژایەتی کراوە و هەوڵی خامۆشکردنی دراوە.

زیـاتر(التقمص). ئەم چەمـکە لە کۆتاییـدا لەگەڵ چەمـکەکەی لـۆکریس و قەلەقیـیە وجـودییەکەی یەکدەگـرێتەوە. ئەم جیهـانە شـوێنی جـووڵەیەکی بـــێپەروایە، ملـــکەچە بـــۆ کـــۆمەڵێ یاســـای نـــادادوەرانە، کە هەر ساتەوەختێکی لە رەوتی بێچەندوچوونـدا(حەتمیەت) بەرەو مەرگ، ئەوی پێشووی دەڕمێنێ.

مانەوییەکـان کە لقێکـی جیـابۆوەن لە بزاڤـی ستیسـزم لە سـەدەی سێیەم، ئەم جیهانە دۆزەخییە وا وەسف دەکەن، کە جیهانی تاریکییەکانە، هێــزە شـــەڕەنگێزەکان بەڕێــوەی دەبەن و قەلەقێکــی دۆزەخــی تێــدا دەورووژێـنن. بەمجـۆرە یەکـێ لە سـروودەکانیان بـۆ خواوەنـدی رۆح بەردەوام دەبێ:

لە قوڵایی ئەم عەدەمە، رزگارمکە
لە هەڵدێرە تاریکەکان کە هەموو شتێکی ئاوابوونە
بێجگە لە ئەشکەنجە و برینی بەسۆ، چ شتێ نییە
بۆ تکا، هاوەڵێ.. فریادڕەسێ نییە
هەزار جار هەرگیزا و هەرگیز، نییە رزگاربوون
هەموو شتێ لە تاریکیدا نغرۆن
هەموو هاتوویەک لێی دەدرێ
تا لەنێو بریندا نغرۆ دەبێ
بێوارێکە بەهۆی وشکانی، سوتاوێکە بەهەوای گەرم
هەرگیز سەوزایی تێدا نییە
کێ لەم شوێنە رزگارم دەکا،
لەهەموو شتێکی کە بریندارم دەکا
کێ دەربازم دەکا لەم قەلەقە دۆزەخییە؟

بەلای نۆستیسـزمەکانەوە، دەربـازبوون خـۆی لە شـارەزابوونی مەعریفەی راستیدا دەبینێتەوە، کە بۆ هەموو مرۆڤێ رێکدەکەوێ بەپێی سروشتە پاکەکەی. بەپێی رێنماییەکانی مانی، هەموو رەگەزێکی ماددی بۆ هەتا هەتایە زیندانی دەکرێ لەنێو تۆپێکدا لەگەڵ گیانەکاندا کە هێشتا پاکژنەبوونەتەوە. ئیبیونیت کە گرووپێکی دیکەی نۆستیسزمین، بڕوایان وایە چارەنووسی خراپەکاران، بێجگە لە تیاچوون و فەوتان هیچی دیکە نییە.

کاتارییەکـان[71] و ئەلبێجییەکـان[72]، کە میراتگرانـی ئەم ناوەنـدانەن، تێگەیشتنێ روونیان لەهەمبەر دۆزەخ نەبوو. لە ئاکامی لێکۆڵینەوەیەکی فراوان، کە جاک فۆرنێ-ی لێکۆڵەر لە دادگەی پشکنین لە سەرەتای سەدەی چواردەیەم لە مۆنتایۆ کردوویەتی، دەرکەوتووە کە خەڵک لە کەرتی باشووری رۆژاوای فەرەنسا، بڕوایان وایە گیانەکان پاش ساتەوەختی مردن، سەرلێشێواو دەبن، ئەوجا دەچن بۆ بارەگای حەوانەوە. لەکۆتایی جیهان هەموو کەسێ رزگاری دەبێ، دۆزەخیش

٧١: بزووتنەوەیەکی ئایینی بوون کە رەگوڕیشەی عیرفانییان هەیە، لە نیوەی سەدەی دوازدەوە سەریان هەڵدا، کڵێسای رۆمانیی کاتۆلیکی ئەم گرووپەی بە لادەر لە ئایینی کریستیانی ناوبردووە. شوێنی ئەم بزاڤە باشووری فەرەنسا و زۆرینەی ناوچەکانی رۆژاوای ئەورووپا بووە.

٧٢: لە کۆتایی سەدەی دوازدە لە باشووری فەرەنسا. گرووپێک بەناوی ئەلبیجییەکان پەیدابوون، بەناوی ئەو شارۆچکەیەی تێیدا پێکهات کە شارۆچکەی ئەلبی-یە لە هەرێمی تۆلۆز. ئەم گرووپە مەسیحییە کەوتبوونە ژێر کاریگەری(مانی)ی شازادەی فارس، کە خۆی بە پێغەمبەر دەزانی و لە سەدەی سێی زایینییەوە دەستی کردبوو بە بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕەکەی کە بریتی بوو لە ئاوێتەیەک لە ئایینەکانی(زەردەشتی- کریستیانی- بودایی)، واتە هەڵگری بیروباوەڕی مانەوی بوون و لەگەڵ کریستیانیدا گرێیاندابوو، بۆیە پاپای رۆما لە ساڵی ١٢٠٠ی زایینی ئەمانەی بە لادەر لە ئایینی کریستیانی ناوبرد و هەڵمەتی تەفروتوناکردنیان دەستی پێکرد، کە لەناوچوونی ئەم گرووپە سەدەیەکی خایاند.

تەنیا بۆ ئیبلیسەکانە، بۆ یەهودای ئەسخەریۆتی و لای هەندێکیش بۆ جولەکەیە. بەڵام بۆ بڕواداران، مانەوەی ڕۆح لەزیندانی جەستەدا، ئەوە دۆزەخە. لە کۆتایی جیهان رزگاربوونی تەواو دێتەکایەوە، بەهۆی گڕگرتنی هەر چوار توخمەکەوە، ئاگرێکی سەرتاسەری کڵپە دەسێنێ و خراپەکاری تێدا سەرنگوم دەبێ.

بە پشتبەستن بە کتێبێکی سەرچاوە نەزانراو، کاتارییەکانی ئیتالیا هەموو دۆزەخێکی ئاسایی رەتدەکەنەوە، لەبەر هۆکارێکی سادە، ئەویش ئەوەیە کە جیهان درووستکراوی لۆسیڤەرە، کە شوێنێکی بۆ ئەشکەنجەدان تێدا دانەناوە بۆ خۆی و شوێنکەوتەکانی. هەر دەمە و بانگەشەکارێ سەرهەڵدەدا کە لە رێنماییەکاندا قاڵ دەبنەوە و گومان دێننە ئاراوە. جولیانی ڤازلیانی لە سەدەی سیازدەیەم دەڵێ: هەندێ لە گاورەکان نکوڵی لە بوونی دۆزەخ دەکەن. ئەمە تێبینییەکە خەڵوەتکارێکی ئینگلیزی بەناوی ریچارد رۆلا کە لە سەدەی چوادەیەمدا ژیاوە، جەختی لەسەر دەکاتەوە. پاکژکار لە دۆزەخ زیاتر، رەخنەی جۆراوجۆری لەسەر وروووژێنراوە.

٤- لەدایکبوونی پاکژکار:

جاک لۆگۆف لە کتێبێکی ناوداریدا، بنەماکانی چەمکی پاکژکار-ی دانا، کە لە سەردەمی باوانی کڵێسادا گەرایەکی بچووک بوو. پێدەچێ دابەشبوونی دوالیزمی دۆزەخ- بەهەشت، بۆ هەندێ وەک ئەوە وابوو کە لە سەرەتا و رەگوڕیشەوە بیری لێکرابێتەوە.

زۆرێ لە بڕواداران، هەرچەندە شایانی دۆزەخیش نین، بەڵام لەکاتی مردنیاندا لەدۆخێکدا نابن، راستەوخۆ بەو بەختەوەرییە بەهرەمەند بن، کە دانیشتوانی بەهەشت چێژی لێدەبینن و پاکژییەکی رەها دەخوازن. ئیدی لێرەوە بیرۆکەی پاکژبوونەوە هاتۆتەئاراوە. بیرۆکەی

"پاكژبوونەوە" بۆ پاككردنەوەی گوناهە سەرپێیەكانە بەهۆی" ئاگری پاكژكار"ەوە كە لە ئاگری دۆزەخ جیاوازە، هەروەک پاكژكارەكەی ساینت پاتریک.

بۆ هەندێ كەس پاكژكار، بریتییە لە چینی سەرەوەی دۆزەخ كە زۆرجار لە چەمكی بتپەرستیدا، بۆ دنیاكانی دۆزەخی چین لەسەر چین بەدی دەكەین. هەندێكی تر وا دەبینن كە پاكژكار لەگەڵ دەستەواژەیەكی تەوراتیدا كۆكە كە ئەویش(ئامێزی ئیبراهیم)ـە، شوێنی حەوانەوە و چاوەڕوانی، كە چاكەكاران پێش هاتنی مەسیح لەوێ نیشتەجێ دەبن. ئەوانە ئێستا لە بەهەشتن، شوێنەكانیان چۆڵ بووە تا سەرلەنوێ جێیان پڕ بكرێنەوە.

بیرۆكەكە وردە وردە خۆی دەسەپاند، لەگەڵ پێشڤەچوونی یاساشدا پشتیوانییەكی بەهێز دەكرا، كە پێشتر ئاماژەی پێدرا، هەر لە سەرەتای سەدەی یازدەوە، لەگەڵ بوونی تێكڕاگەلێكی ڕێژەیی لەنێوان تاوان و سزادا و هەڵكشانی ناوەندەكانی بۆرژوای بازرگانی: بەرە بەرە لێكچوونی نێوان تۆماری كارە خراپ و چاكەكانمان و دەفتەرەكانی لێپێچینەوە بەرەو گەشەكردن دەچن. لە كۆتایی سەدەی دوازدەدا رائول ئەردان بەشێوەیەكی تەواو و یەكلاكارانە، سیستەمەكەی بەمشێوەیە پوختكردەوە:

" ئەوانەی لە دۆخی چاكەخوازی تەواودان، لەپاش مردن یەكسەر دەگوازرێنەوە بۆ بارەگای بەختەوەری و پێویستیان بە نوێژ و نزای ئێمە نییە، بەڵكو ئێمە سوود لە نوێژەكانی ئەوان وەردەگرین، ئەوانەی لەدۆخی مامناوەندیدان سەبارەت بە چاكەخوازی و پابەندن بەوەی بگەڕێنەوە بۆ بڕوا و تۆبەی بێگەرد، بە تەواوەتی پاكژ نین، بەڵكو لە شوێنی پاكژبوونەوە پاک دەكرێنەوە، بێگومان خێركردن و مەراسیم-

کردن بۆ ئەمانە بەسوودە. لەپاش مردن دەستکەوت و کردەوەی نویَ چ سوودێکیان پیَناگەیەنێت، بەڵکو ئەوەی سوودمەند دەبیَ، کردەوەکانی پێشوویانە، بەڵام ئەوانەی سەرکۆنە کراون، شایانی ئەو بەخششە نین. ئێمەیەک کە برایانین، نازانین کیَ پێویستی بە نوێژە و کێش پێویستی پێی نییە، ئەم نوێژە سوود بە کیَ دەگەیەنیَ و بە کێشی ناگەیەنیَ، پێویستە لەسەرمان هەموویان وەلانێین، لەنێویاندا هەیە کە ناکریَ لە بارودۆخیان دڵنیابین تا سڵاوات و نەزر و مەراسیمە پیرۆزەکانیان پێشکەش بکەین. ئەم پێشکەشکردنەمان شوکرانەبژێرییە بۆ ئەوانەی کە زۆر پاکن، هەروەها کەفارەتیشە بۆ ئەوانەی کە لەدۆخێکی مامناوەندیدان. بەڵام بۆ تیاچووەکان، دەبێتە جۆرێک لە پرسەنامە بۆ ئازیزان. دواجار ئەم پێشکەشکردنانە بۆ ئەوانەی پێشکەشیان دەکرێت بەسوود بن یان نا، هەرچۆنیَ بیَ بۆ ئەو کەسە بەسوودە کە بە بڕوایەکی پتەوەوە پێشکەشی دەکا، ئەوەشی نوێژ بۆ کەسیَتر دەکا، وەک ئەوە وایە بۆ خۆی کردبیَ"(دانراوە لاتینییەکانی باوانی کڵێسا، بەرگی ١٥٥، کۆمەڵەی ساڵی ١٤٨٥).

لەسەرەتای سەدەی سیازدەیەم پاپا ئینۆکنتیۆسی سێیەم، لە یەکیَ لە ئامۆژگارییەکانیدا بەبۆنەی جەژنی سەرجەم ساینتەکان، بە فەرمی رایگەیاند کە شوێنیَ بۆ پاکبوونەوەی ئەو گوناهبارانە هەیە کە بە ئەشکەنجەدانی هەتاهەتایی سزا نەدراون، لە ساڵی ١٢٧٤ کۆڕی لیۆن بەشێوەیەکی ئایدیۆلۆژیانە دایڕشت و خستیەڕوو.

سەرهەڵدانی پاکژکار تا رادەیەکی زۆر بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی کڵێسا هات، کە لەڕێگەی سیستەمی لیَبەخشین لە گوناهەکان، هەڵوێستی نێوەندگیری نێوان خودا و خەڵکی بەیەکەوە بەستەوە. دەکریَ ئازار و ئەشکەنجەی پاکژکار بە خوێندنەوەی سەڵاوات و ئەنجامدانی مەراسیمە

پیرۆزەکان سووک بکرێت، لەبەرانبەر کڕینی بە برێکی دیاریکراو. زۆری نەبرد پاکژکار کەوتە نێو بازاڕی بازرگانییەوە و بووە بابەتی سازش-کـــردن و قـــازانجی بـــۆ پیـــاوانی ئـــایینی فـــرێدەدا. ئەو بازرگانـــانە ئامۆژگارییەکی ساینت لۆقایان بەجێدەگەیاند" بەپارەی حەرام هاوڕێکان درووست بکەن، تەنانەت گەر پارەش نەما، ئەوا لە ماڵە هەتاهەتاییەکاندا پێشوازیتان لێدەکەن".(لۆقا ١٦،٩).

ئەم پشـتیوانییە بـۆ دەسـەڵاتی کڵێسـا و دەسخەڕۆکردنی(ئیسـتیغلال) دارایی بۆ راستییەکی رۆحانی، هۆکاری بەگژداچوونەوەیەکی توند بوو، کە بێباوەڕەکان لەسەر پاکژکەرەوە بەرپایان کرد. نیشـانەکانی ئەمەش لای ئارس لە سەدەی یازدەیەمینەوە دەبینین. لە سـاڵی ١١٣٤ قوتـابیەکی پیـار دۆبـرۆس بەنـاوی هێنـری، بەهـۆی نکـوڵیکردنی لە بـوونی پاکژکـار راگیـــرا. دوای ئەوە بە چەنـــد ســـاڵێک ســـاینت بێرنـــار بەتونـــدی دژی ئەم"ئاژەڵە پیسانە" و ئەم " نەخوێندەوارە تەنگە ئەستوورانە" وەستایەوە، کە دژ بە پاکژکار بوون. لە کۆتایی سەدە لەبەرهەمان هۆکار، بێرنـار دی فۆنکـود بەگـژ واڵدییەکانـدا[٧٣] چـۆوە. لە سـەدەی چـواردە لە بـاکووری

٧٣: ئەمانە گرووپێکی کریستیانی بوون لەلایەن پیتەر واڵدۆوە لە فەرەنسا دامەزرا، کە دواتر ئەم گرووپە بەهۆی نزیکیان و یارمەتیدانیان بۆ هەژاران، ناونران(هەژارانی لیۆن)، هاوکات پێشیان دەگوترا(واڵدییەکان)، ئەندامەکانیان دوو دوو بە بازاڕەکاندا دەسووڕانەوە و ئینجیلیان بۆ خەڵک شیدەکردەوە. ئەسقوفی لیۆن بەم کارەیان نیگەران بوو، بڕیاریدا کە واڵدۆ و هاوەڵەکانی لەکار و خزمەتکردنی ئینجیل رابگرێت، بۆیە لە ساڵی ١١٧٩ی زایینی دوو لە(هەژارانی لیۆن) چوونە رۆما بۆ لای پاپا و سکاڵای حاڵی خۆیان کرد. کڵێسا لە واڵدۆ بەهێزتر لە ساڵی ١١٨٤ لە ئەندامێتی کڵێسا دەرکرا و دواتر لەلایەن کۆڕبەندی فێردنا-وە پەیامێک بڵاوبۆوە کە نابێت خەڵک گوێ لە قسە و روونکردنەوەکانی گرووپی واڵدییەکان بگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا رێنماییەکانیان رووبەرێکی فراوانی داگیرکردبوو لە هەرێمەکانی فەرەنسا و ئیتالیا و ئیسپانیا. لە ساڵی ١١٩٨ لەژێر کاریگەریی ئەسقوف نورین، ئیمپراتۆری ئەڵمانیا(ئۆتۆی چوارەم) بڕیارێکی ئیمپراتۆریی دەرکرد بۆ نەهێشتنی

ئیتالیا هەمان ئەو رەخنانە دەبینینەوە، دەرک بەوە دەکەین کە مەسەلەی بەخشینەکان، چ رۆڵێکی دیاریکراوی بینیوە لە بەرپاکردنی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی لە سەدەی شانزەیەم.

بابەتی دۆزەخ و سەرجەم لقەکانی، ئەوانیش بابەتگەلێ بوون لە بوارەکانی دیکەدا جێی دەرفەت لێهێنان بوون.

واڵدییەکان و بەو جۆرە هەتا کۆتایی سەدەی حەڤدە، ستەم و چەوساندنەوە لەسەر ئەم گرووپە مەسیحییە بەردەوامی هەبووە.

بەشی حەوتەم

وەگەڕخستنەکانی دۆزەخ
لە سەردەمی ناوەڕاستەوە بۆ سەدەی شازدە

دۆزەخ بابەتێ بووە لە بەهەشت زیاتر خەیاڵدانی مرۆڤ کاری لەسەر کردووە، کاتێ پرسی بەختەوەریی هەتاهەتایی دەورووژێنرێ، کە گیانە باشەکان لێی بەهرەمەندن، هونەرمەندان و زانایانی مۆراڵ و مژدەدەرەکان چەندێ سەرسامی دەیانگرێ، هێندەی ئەوەش درێژە بە قسە دەدەن و لە وەسفکردنی ئازارەکاندا داهێنان دەکەن. ئەوی پەیوەستە بە بەهەشتەوە، چێژێکی جەستەیی ناشیاوە و لە دەرەوەی پرسەکەیە، ئەمە وایکردووە تا رادەیەکی زۆر رێگر بێ لە توانای وەسفکردن. بەهەشت تێڕوانینێکی وا بەدەستەوە دەدات کە بێزارکاری کوشندەیە، هەرچەندە مژدەدەرەکان کۆششی ئەوە دەکەن وێنەی پەناگەیەکی پێببەخشن، بەڵام روانینە یۆتۆپیاییەکان تا رادەیەک بەرەو بێزاریی ئاراستە دەگرن.

خەسڵەتی دۆزەخ لەوەدایە کە بە تەواوی جڵەوی بۆ خەیاڵ شل-کردووە، چونکە هەموو ئەو ئازار و ئەشکەنجانەی باس دەکرێن، تەنیا زادەی خەیاڵن و هەمیشەش بۆ گەیشتن بە راستی، دەستکورتە و وا ئامادەکراوە کە نیشاندەری ئازارێ بێت سنووری خەیاڵی تێپەڕاندووە. ئەمە ئەوەیە کە لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەم ڤنسان هۆدری لە نامیلکەیەکدا رایگەیاندبوو، کە چەندین ئامۆژگاری لەخۆ گرتبوو بە

ڕێنماییگەلێ ڕازاندبوویەوە و پێیان دەگوت" کتێبخانەی مژدەدەرەکان"،
ئەو گوتویەتی: لەگەڵ ئەوەشدا پێویست ناکات هۆشداری لەو زێدەڕۆییانە بدەین، کە ئامۆچیاری[٧٤] کریستیانی دەبێ لە هەموو بارێکدا خۆی لێ دوورەپەرێز بگرێت، لەم بوارەدا ترسی نەگەرەکە، چونکە هزری مرۆیی دەرکی بە قەبەیی ئەشکەنجەدانەکانی دۆزەخ ناپژێ.

هونەرمەندان و نووسەران و مژدەدەران ئەوپەڕی ئازادن بۆ بەرجەستەکردنی توندترین دیمەنێ، کە نیشاندەری ئەشکەنجەکانی جیهانەکەیتر بن، بە مەبەستی ئەوەی ترسی رزگاربوون لە دۆزەخ بڵاوبکەنەوە. رزگارکردنی گیانەکان، بە ترساندنیان لە رۆژی دوایی: هەموو زێدەڕۆیی و پێوەنانێک بۆ تۆقاندن، رێپێدراوە لەلایەن سەرپەرشتیاری ئایینی بەپاساوی ئەوەی ئامانجێکی چاک بەدی دێنێت. هەر لە چەپاندنی سادیزمانەی نێو ئەدەبی میللییەوە تا دەگاتە خەمی دوودڵی سۆفییەکان، بەراستیش ترس توانیویەتی شاکارگەلێ لە هزری مرۆڤایەتیدا بەرهەم بێنێت.

1- دۆزەخی هونەرمەندان

پەیکەرتاشەکان یەکەمین کەسێ بوون ناهەمواری جیهانی دۆزەخیان لە چوارچێوەی رۆژی دوایی، بۆ باوەڕداران بەرجەستە کرد. سەدەی دوازدەیەم کە پتەوبوونی توخمەکانی بیروباوەڕی سەرەکی و نووسینەوە و دارشتنی مەزنترین دنیابینی رەبەنیانەی بەخۆوە بینی، بەڵام لە بەرەکانی رۆژاوای کڵێسا، دیمەنە شاکارەکان لەبارەی جوداکردنەوەی رزگاربووان و تیاچووان زەقدەکرانەوە. ئەوانە لەلایەن دەستەیەک ئیبلیس و ئاژەڵی سەیرەوە، بەرەو کونە زەبەلاحەکەی

٧٤: ئەو کەسەی ئامۆژگاری و رێنمایی دەداتە دەوروبەری خۆی.

دۆزەخ کێشدەکران، هەروەک لە بۆلێۆ و کونک و کۆربای و سان دنیس و لاون و شارتەر و پاریس دەبینرێن.

ئەو دیمەنەی کە لە زۆر دۆخدا دەمێنێتەوە، لە سەدەی سیازدەدا دەست بە فراوانبوون دەکا، تا وای لێهات ئەشکەنجەکان بەوردی و تاکەکەسییانە دیاریکراو بوون. هونەرمەندان لە ئۆتان هەروەک لە ریمس رادەستی ئارەزووەکانی خۆیان دەبوون و لە نەریتەکان دەرباز دەبوون: لە تابلۆکاندا تەرازوویەک دەردەکەوێت لەکاتێکدا شەیتان پێ دەهاوێتە سەر تای خراپە، بە ئاسانی تیاچووەکان بەهۆی گوناهەکانیانەوە دەناسرێنەوە، هەروەک چۆن پارەپیسەکان بە جزدانە هەڵواسراوەکەی گەردنیانەوە دەناسرێنەوە، وێنەکان بورجی شەیتانەکان نیشان دەدەن، کە لەنێو ئاگردا قرچەی دێ، بۆقەکانیش لکاون بە مەمکی ژنەکانەوە.

لە چاخی ناوەڕاستدا، جیهانی دۆزەخ باڵادەست دەبێ. لە سەدەی چواردەوە بۆ سەدەی شانزە، هەندێجار وادەردەکەوێ کە دۆزەخ لە دەورانی کارەسات و رووداوەکاندا کە جەنگ و رشانەوە و برسێتی و شۆڕش و دیاردەی پەرستنی شەیتان و بزاڤەکانی رەتکردنەوەی ئایینی و کۆمەڵایەتی تێدا بەرپا دەبێ، تەواوی سەر رووی زەوی دەتەنێتەوە. لە دەستنووسە نەخشەدارەکاندا دیمەنەکانی ئەشکەنجەدان، کە لەژێر کاریگەریی دنیابینیی رەبەنەکاندا کێشراون و بە رادەیەکی زۆر لە وردبینی، دیکۆمێنتارییان تێدا ئەنجامدراوە. نایابترین دەقی ئێرلەندی، سەرچاوەی خەیاڵەکەی دۆزەخ بووە، کە لە دەوروبەری ساڵی ١٤٢٠ دانراوە بەناوی(بەپێزترین کاتژمێرەکانی دۆق بێری)، لەکاتێکدا ڤیرار لە فەسڵەکانی تایبەت بە ئەشکەنجەدانەکانی دۆزەخ لە کتێبی(هونەری ژیانی باش و مردنی باش) لە ساڵی ١٤٩٢، سەرلەنوێ دیمەنی دنیابینییەکانیساینت پۆڵس دەگێڕێتەوە، کە گوناهە سەرەکییەکان سزای

شـــیاویان بــۆ دانــراوە: مــار و بــۆق ئەنــدامە گوناهکارەکــانی زاوزێ هەڵدەلووشــن، بە هەڵــپەوە دەیــانخۆن، لووتبەرزەکــانیش ئــازاری خلــۆکە دەنۆشــن، کە هێمــای دەورانــدەورانی قەدەرە، کەســە توورەکــان پــارچە پــارچە دەکــرێن و دووبــارە پارچەکــان بەیەکەوە دەلکێنەوە، رژدەکــان لە کــانزایەکی تــواوەدا نغــرۆ دەکــرێن و مەممــون[٧٥] دەیانکــا بە شیشــدا، دەعــاجەنە باڵــدارەکان، تەمبەڵەکــان قــووت دەدەن و تفیــان دەکەنەوە. ئیرەیی بەرەکان لە رووبارێکی بەستەڵەکدا خول دەخۆن و پێچ دەدرێن، ئەوجــا لە رووبــارێکی ئــاگردا نغــرۆ دەکــرێن، بەردەوام ئیرەیــی بەوانە دەبەن، کە هاوچارەنووسیان نین.

ئەم خەیاڵانە کە(رۆژمێری سەرپەرشتیاران) فراوانتر بڵاوی کردنەوە، لەدەوروبەری ســاڵی ١٥٠٠ دووبــارە بە پێوەرێ گەورە و گورڕ و تینێکی تۆقێنەرانەی عەقڵبەرانەوە، لە چوارچێوەی دیواربەندی کاتدرائی گەورەی ئەلبی وێنەی کێشرایەوە. لەهەمان سەردەم پەیکەرسازیی شــەپۆلاوی[٧٦]، بەپشتبەستنی بەهەمــان ســەرچاوە، ئەم خەیــاڵانەی جوانتر دەنەخشــاند: لەکڵێســـــای ســـــان مـــــاکلۆ لە روان، تیاچووەکـــــان بە خلـــۆکەیەکەوە دەبەسترێنەوە، هەمان دیمەن لە دەوروبەری ساڵی ١٤٧٠ لە کاتیدرائیەی نانــت دەبینیــنەوە، کە ئیبلیســـەکان جەســـتەی گوناهکــاران بە یەکتــرەوە دەبەســتنەوە. لە هەرێمــی بریتانیــای فەرەنســا، لە کڵێســا و پەرســتگەکانی هەردوو ســـەدەی پــانزە و شــانزە، زیــاد لە(٥٠) دیمەنــی دۆزەخ هەژمــار

٧٥: لە ئەدەبی جوولەکە و کریستیانیشدا ئەم ناوە بە خواوەندی دەستکەوتە ماددییەکان دێت، یان ئەو سامانە حەرامەی کە مرۆڤی پێ دیل و سەرشۆڕ دەکرێت.

٧٦: مەبەستی نووسەر لە پەیکەرتاشییەکە کە وێنەی کەسەکان زۆر بلیمەتانە بەرجەستە دەکات.

کـراوە، کە زۆرینەیـان بەهەنـدێ جـۆش و خرۆشـەوە مـامەڵەی لەگەڵـدا دەکەن، هەروەک لە کیرناسکلیدین لە نێوان ساڵانی ١٤٦٠ و ١٤٦٥.

ئەم دیمەنـانە سـەرباری هەمـوو شـتێ، بـوونە نمـوونەیەکی نەگۆڕ لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، هونەری نەمری ڕێنیسانس نوێی کردنەوە و ئامـادەی کـردن. لە ئیتالیـا و لە سـەرەتای سـەدەی چـواردە، ئۆرکاگنـا سوود لە خەیاڵە نایابەکانی دانتی وەردەگرێ، کە دواتر فرا ئەنجلیکۆ و پـاولۆ دی نیـری و بـۆچیللی-یـش بەهەمانشـێوە سـوود لە توخمەکـانی وەردەگرن. دیمەنی ڕۆژی دوایی لەگەڵ سیگنۆریللی و بەتـایبەت لەگەڵ مایکـڵ ئەنجیلـۆ، ڕەهەنـدی زەمینـی و تراژیـدیی وەردەگـرێ، سـەرەڕای دووبـــارە بەکارهێنانەوەیـــان بـــۆ هەنـــدێ تـــوخمی میتۆلـــۆژیی وەک بەلەمەکەی کارون[٧٧].

ئەم دیـمەنە لای فیلمنگیەکـان[٧٨] زۆر روونتـرە. جـۆری نەخشـی ئەم وێـنە کێشـراوانەی ڤـان ئایـک یـان میملینـگ، دەرخـەری لێـکـئـالانی ئەو کۆمەڵانە زەقدەکاتەوە لە جەستەی لاواز و ڕەنگ پەڕیوی سـەرەولنگ-کراو لە چیای ئاگر یاخود نغرۆ لە دەمی تونێکی چەقیو لەنێو دوو لاقی کـراوەی پەیکەرێکـی زەبەلـلاح، تابلۆکـانی جیـرۆم بـوش و خـانەوادەی بروگیـــل شـــاهێدی لەســـەر گواســـتنەوەی دۆزەخ بـــۆ زەوی دەدەن.

٧٧: گریکەکان بڕوایان وایە کە هادیس دەکەوێتە جیهانی ژێر زەوی و پێنج ڕووباری تێدایە کە ئەکیرۆن یان ئەشیرۆن یاخود کارون یەکێکە لەو ڕووبارانە، لەوێوە ڕۆح سواری بەلەمی شارۆن دەبێت بۆ ئەوەی لە ڕووبارەکە بپەڕێتەوە، بەڵام شارۆن داوای کرێی لێ-دەکات، بۆیە یۆنانییەکان لە کۆندا دراوێکیان دەخستە ناودەمی مردووەکانیان تا بۆ ئەو کاتە بەکاری بێنن.

٧٨: کۆمەڵە میللەتێکن لە باکووری بەلژیکا دەژین و ناوچەکەیان پێیدەگوترێت فلاندەر. لە کۆندا لەچەندین بەشی فەرەنسا و هۆڵەندا ژیاون، نزیکەی ٥٥%ی دانیشتوانی بەلژیکا پێکدێنن.

مەسـەلەکە لێرەدا دۆزێکی ئایینی نییە. دۆزەخ لە(بەهەشتی چێژەکان)ی جیـرۆم بـوش دەبێـتە دۆخـی مرۆیـی بەشـێوە خەرەفـاوییەکەی، لای خانەوادەی بروگیلیش بەشێوەیەکی واقیعی‌تر لەگەڵ دیمەنگەلێکی شووم و پڕ لە پیرەژنـی ناشـیرین و سـوتماک و کوشـتارگەکان، کە یەکێکیـان شەرەفی نازناوی"دۆزەخ"ی داوەتە بروگیل.

ئەوی جێـــی سەرســـووڕمانە لە ســـەرەتای ســـەدەی حەڤـــدەوە، دیمەنەکانی دۆزەخیی بزر دەبن، تابلۆی تیاچووەکـان-ی رۆبنز بە یەکێ لە دوایەمـــین دیمەنەکـــانی ئەمجـــۆرە دادەنـــرێ، لەبەرئەوەی کڵێســـای چاکســازیی کـاتۆلیکی مکـووڕ بـوو لەسـەر رێکخسـتنی ئەم لێشـاوەی خەیاڵ، سوور بوو کە لەمەودوا حەقیقەتی ئیمانی ببێتە پێوەری سەرەکی و گرنگیشە سنوورێک بۆ هەراوهۆریای ئەمجۆرە رەوتانە دابنێت: وەک دوورخستنەوەی توخمەکانی میتۆلۆژیای بتپەرستی و گێڕانەوەی دۆزەخ بۆ سـنووری جیهـانی دووەم. نمـوونەی تەقلیـدی رێکخسـتن و دانـان و نـوێنەرایەتی‌کردنـی سیسـتەمی خـودایی، کە پێویسـتە بەسـەر زەویـدا باڵادەست بێت، لەگەڵ دنیـابینی شـەیتانی و خراپەدا یەکنـاگرنەوە، کە لە سەدەی شانزەدا دەیبینین. وێنەی دۆزەخ بزر نابێ لەکاتێکدا سیماکانی تەڵەکەبازی و کاریگەرییەکانی بەرەو نەمان دەچن.

٢- دۆزەخ بابەتێکی ئەدەبییە:

دۆزەخ بە بـابەتێ سـەرەکی دادەنـرێ لە یەکـێ لە گەورەتـرین کـارە ئەدەبییەکـانی سـەدەکانی ناوەڕاسـت، ئەویش(کۆمیـدیای خواوەنـد)ە، کە سـاتی دانـانەکەی بەنێوانی ١٣٠٨ و ١٣٢٠ دەستنیشـانکراوە. لە راسـتیدا خەیـاڵیی دۆزەخـی تەنیـا سـێ یەکـی کۆمیـدیاکە پێـکدێنـێ، بەڵام لە تێڕوانینی نەوەکانی پاشترەوە، ئەو یەک لەسەر سێیە، ئەوەندە گرنگە کە بەهۆیەوە دوو لەسەر سێیەکەی دیکەش کەوتوونەتە نێو ناوانەوە.

"خەیاڵی دانتییانە" هەمیشە بە خەیاڵە دۆزەخییەکان هەژمار کراون. دانتی نەریتی سەفەرکردن بۆ دۆزەخ دەگەڕێنێتەوە و بە بلیمەتی خۆی رەهەندێ بێوێنەی پێدەبەخشێ، بەهرەکانی دەتەقنەوە و بەلێشاو دیمەنی تۆقێنەر و تۆکمەیی فیکریی و لۆژیکی و هێماگەری خەیاڵبەخش و چەقبەستوویی ئایدیۆلۆژیی هەڵدەڕێژێ. تۆقین لە دنیای دانتیدا لە هاوسەنگی نێوان توخمە پێکهاتووەکانیدا خۆی حەشار دەدا، کە ئەویش توندوتۆڵی لۆژیکیی و هێماگەریی و ئایدیۆلۆژییە، کە ئەگەرێکی قێزەون دەخاتە سەر ئەشکەنجەدان. لەپاڵ خەیاڵە رەبەنییە شێواو و تارادەیەک کاڵفام و کەم متمانەییەکەیدا، تەلاریکی هزری تۆکمەمان هەیە لەسەر شێوەی(کۆمەڵەی تیۆلۆژیی)ی تۆما ئەکوینی، کە کۆمیدیای دانتی وردی پۆلێنکردن و لقبەندیی و تۆکمەیی لێوەرگرتووە. ئەوەی لە دۆزەخی دانتیدا مەترسیدارە، ئەشکەنجەدان لەگەڵ گوناهەکاندا تا رادەیەکی دوور لە وردیی دەسازێن، کە مەحاڵە بە ترس و لەرزێکی مەزنەوە ئەم پرسیارەی لێنەکەوێتەوە: بۆچی نا؟

دانتی یەکەمجار بۆ راڕەوی دۆزەخ دێتە ژووری، شوێن پێی ڤرجیل-ی شارەزای دێرین هەڵدەگرێ، لەوێ حەشاماتێ ترسنۆک و دوودڵ و ریسوا هەن، ئەوانەن کە هەرگیز لە هەڵبژاردنی سەنگەری خۆیاندا بوێر نەبوون، تا کۆتایی لەپشتی ئالایەک دەسووڕێنەوە بێئەوەی هەوڵ بۆ ئامانجێ بدەن، ئەوانە پێوەدانی زەردەواڵەیەک دەیانورووژێنێ. پاشان دەچێتە قاتی سەرێ لە دەرەوەی شورای شاری دیس، لەوێ ئەوانەی خۆیان دابووە دەست ئارەزووە سەرشێتەکانیان، لە پێنج بازنەدا هەڵ-دەفڕن. ئۆلیمپس بازنەی یەکەمە، ئەوانەی تێدایە کە بە پاکژبوونەوە رازیی نەبوون، ئازار ناچێژن بەڵام بە تاسەوەن بۆ بەختیاری بێئەوەی بتوانن پێی بگەن. بێجگە لە منداڵ هەموو ناودارەکانی مێژووی

بتپەرستیی دێرین لەوێن، لە هۆمیرۆسەوە بۆ ئەکلیدس و لە ئەفلاتۆنەوە بۆ هۆراس. ئەمە وا دامەزراوە و ریزبەندی بۆ کراوە کە رەچاوی مەترسیداریی گوناهەکانیان بکرێن، بازنەی بێڕەوشتەکان، دواتر چاوچنۆکەکان، پاشان رژدەکان، ئینجا هەڕەشەدەران، پاشتر بازنەی بەدخووەکان دێت.

لەو کاتەدا دەریاچەی ستیکس دەبڕێ بۆ ئەوەی بگاتە دۆزەخی ناوخۆ، شاری دیس، کە گوناهبارە راستەقینەکان لە چوار بازنەدا زیندانی کراون و بازنەکانیش دابەشکراون بۆ ناوچەی لاوەکی. بازنەی بێباوەڕەکان، بازنەی دەستدرێژکارانی توندوتیژیی، دەستدرێژکاران بۆ سەر کەسوکاری نزیکیان، بۆ سەر خۆیان(خۆکوژەکان)، بۆ سەر خودا(بێ ئایینەکان) بۆ سەر سروشت(نێربازەکان)، بۆ سەر هونەر(سووخۆرەکان).

دوای بڕینی بەربەستە مەزنەکە، بازنەی هەشتەم دێت، بازنەی تەڵەکەبازان کە خەڵکیان فریو داوە و بێ پێچ و پەنا متمانەی خۆیان بە کەس نەداوە، ئەوانیش زۆرزانەکان، زیناکارەکان، شەمعونییەکان[٧٩]، بازرگانیکارەکان بە شتە رۆحییەکان، عەڕافەکان، بازرگانیکار بە ماددە

٧٩: نەوەی شەمعونی کوڕی یەعقوبن، کە یەکێکن لەو چەندین تیرەیەی لە قورئانی پیرۆزدا ناویان بە ئەسباتەکان هاتووە، کە خودی ئەم وشەیە عیبرییە و بە(شەبت) دەیخوێننەوە، بەمانای گۆچان دێت یاخود ئەو کۆمەڵەیەی کە سەرۆکەکەیان بە گۆچان بەڕێوەیان دەبات، ئەمانە لە سەرەتادا(١٢) سەبت یان تیرە بوون لەژێر دەسەڵاتی پادشا سلێماندا ژیاون، پاش مەرگی حەزرەتی سلێمان، ناکۆکی کەوتۆتە نێوانیانەوە و بوونەتە دوو بەشەوە، یەهودا و بنیامین داویانەتە پاڵ رحبعام-ی کوڕی حەزرەتی سلێمان و شانشینی یەهودایان درووستکردووە، کۆمەڵەکەی دیکەش کە ١٠ تیرە بوون، شانشینی ئیسرائیل-یان پێکهێناوە.

هۆشبەرەکان، پیس و چەپەڵەکان، راوێژکارگەلێکی ناپاک، ئاژاوەچییەکان، ساختەکاران، تەواوی ئەمانە لە چاڵێکی بازنەییدان.

دەگـــاتە بـــازنەی نـــۆیەم، بـــازنەی ناپاکـــان، لە پشـــت دەڤەری زەبەللاحەکانە، بۆ ئەوانەیە کە خراپەکارییان بەرانبەر کەسانێ کردووە متمانەیـان پـێدابـوون، بـۆ ئەوانەیە کە ناپاکییـان لەگەڵ کەسـوکاریاندا کردووە(کـــۆمەڵەی قابیەکـــان) ئەوانەش کە ناپاکییـــان لە نیشـــتمانیان کردووە(کـــۆمەڵەی ئەنتینـــۆر)[٨٠] هەروا لە میوانەکانیـــان(کـــۆمەڵەی پەتلیمۆس) لەوانەش کە چاکەیان لەگەڵدا کردوون(کۆمەڵەی یوزاس).

دواجـار دڵـی دۆزەخ لە چەقـی زەویـدا لەخـودی لۆسـیڤۆرس پێکـدێ، لۆسیڤۆرس ئەو دێوەی بۆ هەتـا هەتایە یەهـودای ئەسـخەریوتی(یوزاس) ناپاک و سزادراو بە ئەشکەنجەی کەمەرشکێن، لەت لەت دەکات. دۆزەخ لە دەفرێکی زەبەللاح دەچێ بە تەواوی نیوەی گۆی زەوی داگیرکردووە، سەری ئەم دەفرە بەرەو ناوکی لۆسیڤۆرس ئاراستەی گرتووە. لە چەند بـازنەیەک پێکهـاتووە کە بەپێی گوناهەکـان قـووڵ و مەترسـیدارتر دەبـن، زیاتر رەگ لە دەرووندا دادەکوتن، هەر خودی خۆی رەمزییە.

---

٨٠ : ئەم کۆمەڵە ناوە لە مێژووی ئایینیدا هەریەکەیان سەرگوزەشتە و پەندێکی لێوەرگیراوە، بۆ نموونە قابین کوڕە گەورەی حەزرەتی ئادەمە، ناوەکەی بەمانای ئاسنگەر دێت، هەستا بە کوشتنی قابیلی برای، لە ئایینی ئیسلامدا ئەم ناوە بە(قابیل) دەخوێنرێتەوە، ئەمە وەک نموونەیەک دانراوە لەسەر ئەوانەی ناپاکی لە کەس‌وکار و برایان دەکەن، یان یوزاس کە یەکێکە لە حاخامەکان و دوای ١٥٠ ساڵ لە مەسیحییەت، هەستا بە کۆکردنەوەی قسە گواستراوەکان لە کتێبێکدا بەناوی(مەشنا) کە وەک هێمایەک لای کریستیانەکان دانراوە بۆ ئەوانەی چاکەیان لەگەڵدا دەکرێت، بەڵام بە ناپاکی وەڵام دەدەنەوە، بەو پێیەی کە ئایینی کریستیانی هات بۆ چاکەی مرۆڤایەتی بەڵام یوزاس هەستا بە زیندووکردنەوەی تەلمود و چیرۆکی حەزرەتی موسا وەک رێگریکردنێک لە بڵاوبوونەوەی ئایینی کریستیانی.

دۆڕاوەکان چارەنووسێکیان دارشت خۆیان هەڵیانبژاردبوو، لەگەڵ سروشتی کارەکانیاندا دەگونجێ. هەر ئەمەشە وای لێدەکات ئەگەرێکی قێزەون بێت. بەو جۆرە تووڕە و بێزارەکان کە لە ژیانیاندا نکۆڵیان لە بەزەیی کردووە، یەکتری دەهاڕن: ئێستا بواری پاڕانەوەیان بۆ نەماوە، ئەو دزانەی سامانیان لە خەڵکیتر دەبرد، ئێستا کەسایەتییەکانیان لێ-دادەبڕن و بەردەوام دۆخی دیکەیان لەبەردەکەن، چییان نەماوە بێجگە لە کۆمەڵە سێبەرێ، مارەکان پڕییان دەدەنێ.

ئاگر تەنیا لە دوایەمین بازنە بوونی هەیە، بەڵام بارودۆخ لەو بازنەیە خراپترینە. ناپاکەکان لە شەختەی رووباری کۆسیت نغرۆ دەکرێن، تەنیا کەللەسەرە رەنگ وەنەوشەییەکانیان دەردەکەوێت کە بە چاوە ناشیرینەکانیان دەڕوانن. ئەوانە بوونەوەرێکی شەپرەلێدراون، خامۆشی مەرگێکی هەتا هەتایی لەو شوێنەدا یار و یاوەریانە، هەروەک چۆن گوناهەکان دڵی لەکارخستوون و ناتوانن وەڵام بدەنەوە، کاتێ دانتی پرسیاریان لێدەکا، لەتاو سەرما ناتوانن وەڵام بدەنەوە، فرمێسک لە بیناییاندا دەیبەستێ.

لەوێ زۆر کەسایەتی مێژوویی دەبینرێن، لەنێویاندا چەندین پاپا هەن وەک سیلستین-ی پێنجەم لەنێو ترسنۆکەکاندایە، نیکۆلای سێیەم لەنێو ئەوانەدایە کە بازرگانی بە شتە رۆحییەکانەوە دەکەن...

" بەرمیلێ کونی تێنەبووە، کە تەوقەکەی شل بووبێتەوە یان یەکێ لە لایەکانی لێبووبێتەوە وەک ئەو کونە گەورەیەی من بینیم، لە چەناگەیەوە تا خوارەوەی پشتی، شەقی بردبوو، هەناوی لەنێوان هەردوو رانیدا شۆڕببۆوە، سییەکانی ئەو توورەکەیەش کە خۆراک دەکاتە پاشەڕۆ دەرپەڕیبوون، کاتێ سەیرم دەکردن، هەردوو کەلەکەی خۆمم گرتبوو، سەری بۆم بەرزکردەوە و بەدەستی سینەی کردەوە،

گوتی: تەماشام بکە چۆن پارچە پارچە دەبم، ببینە چۆن لەت لەت دەکریێم" یەکێکی‌تر لەبەردەمیدا بەدەم پڕمەی گریانەوە تێپەڕی و ڕۆیشت، رووخساری تا خوارەوە شەق ببوو، هەر کەسێ لێرە دەبینیت، لە ژیانی دنیایدا چێنەری گومان و ئاژاوەچی و ئاورخۆشکاری دووبەرەکی بووە، لەبەرئەوەیە ئێستا لێرە پارچە پارچەن. لە پشتمانەوە شەیتان زۆر بێبەزەییانە ڕێکمان دەخات و هەر کاتێ خولی ڕێگەی ئازارەکان تەواو دەکەین، بە شمشێرەکەی لەتمان دەکاتەوە، چونکە پێش ئەوەی دووبارە بچینەوە بەردەستی، برینەکانمان قەتماغە دەبەستن"(٤٢، XXVIII،٢٢).

لەسەدەی پانزەوە بابەتی دۆزەخ بە شێوەیەکی تەمومژاوی مامەڵەی لەگەڵدا کراوە. لە ساڵی ١٤٢٠" بەهەشتی شاژن سیبیلا[٨١]" وەک شوێنێکی گومانلێکراو وێنا دەکرا، کە تێیدا چێژ لە شتە قەدەغەکراوەکان دەبینرێت، چێژە جەستەییەکان، بۆ هەتا هەتایە بێئەوەی هەست بە ئازار بکرێ. بەهەشت تێکەڵ بە دۆزەخ دەکرێ لەنێو ڕاستییەکی شێواوی خاوەن دەنگ و سەدایەکی نوێ. ڤیۆن هەوڵدەدا گاڵتە بە نیشتەجێبوون لە دۆزەخی پیاوچاکاندا بکات، هەروەک لە پەیمانی کۆن-دا هاتووە و دەڵێت: هەروەک بۆی دەچم هەندێک گەرماییەکی یەکجار زۆر لە پشت ملیانەوە تاویان دەدا. بەڵام خاوەنی ئەم کۆپلەیە کە سزای لەسێدارەدانی بەسەردا درا لەگەڵ ڕاگرتنی جێبەجێکردنی سزاکە، لەوە زیاتر نەچۆتە

٨١: شاژنی ئۆرشەلیم و کچە گەورەی عەموری یەکەم، لە ساڵی ١١٦٠ی زایینی لەدایک-بووە لە خانەوادەیەکی ئایینی، لە ساڵی ١١٨٦وە تا ١١٩٠ پادشای ئۆرشەلیم بووە، لە شەڕی حەتین ڕووبەڕووی سەلاحەدینی ئەیوبی وەستاوەتەوە بەڵام سوپاکەی تێکشکا و لەگەڵ کچەکانیدا بەرەو تەرابلۆس هەڵات. لە ساڵی ١١٩٠ بەهۆی پەتایەکەوە کە بەناو سوپای کریستیانیدا بڵاوببۆوە کۆچی دوایی کرد. ئەم ئافرەتە لەرووی سیاسییەوە کەسێکی بەتوانا بووە و بلیمەتانە لەگەڵ نەیارەکانیدا جووڵاوە.

نێو قووڵاییەوە، بەڵکو لە مەسیح دەپاڕێتەوە و دەڵێت(گەورەم لە ئاگری دۆزەخ دەربازمکە).

لەســەرەتای ســەدەی دواتــر، جــان لــۆمێری بەلژیکــی لە"نامەکــانی خۆشەویســـتێکی ســـەوز"دا ئەویـــش بـــۆ دۆزەخ دادەبەزێ، بەڵام دۆزەخەکەی دۆزەخێ گریکی-رۆمانییە. رابلێ لەلای خۆیەوە لە فەسڵی سیەمی کتێبەکەیدا"پانتا گرویل" وێنەیەکی گاڵتەجاڕییانە بەم سەفەرانە بۆ دنیـاکەیتـر دەکێشـێ. ئەپســتمۆن کە بەهـۆی هـاڕاوەی دیـامردیس لە پانورچی هاوەڵییەوە، لە مردن هەستاوەتەوە و دەگێڕێتەوە کە ئەو ژیانی لە دۆزەخـدا دیـوە، شــەیتانەکان" بـرادەری چــاکن و لەژێـر فەرمــانی لۆسیڤۆری بەخشندەدا کاردەکەن. هەریەکەیان ژیانێکی ئارام دەژین و رۆڵێک دەبینن بەپێچەوانەی ئەو رۆڵـەی لە ژیـانی دنیـادا هەیـانبـووە: دیۆجین لە ژیانێکی پڕ کەیفدا دەژی، ئەسکەندەر خزمەتی دەکا، ئیپیکتیت لەگەڵ شـۆخ و شــەنگەکاندا ســەرقاڵی گەمەیە، کـۆرش لە شــەقامەکاندا سواڵ دەکا، ڤیۆن دەچێتە بازاڕ و میز دەکاتە سەتڵی ئەحشۆرش کە بە نرخێکـی گـران خەردەل دەفرۆشـێ، تەزار و پۆمپیـوس کەشـتییەکان بە قەتـران دادەپۆشـن. کلیۆپـاتراش پیـاز دەفرۆشـێ، بێگومـان ئەمە هـیچ و پووچی و گاڵتەجاڕییە. بەڵام دەرخەری کەشێکی نوێیە: بێباوەڕیی لەژێر پەردەی دڵ و دەروون باشـــیدا، دەســـتیکـــردووە بە چیرکـــردنەوەی ددانەکانی " هەروەک فرانسیس راپ تێبینی کردبوو.

لەهەمـان سـەردەم ئیراسـیم نکـوولّی لە هەمـوو راسـتییەک دەکـا کە ئامـاژە بێـت بـۆ راسـت و درووسـتیی ئـازاری دۆزەخ. ئەو دەنووسـێ" دۆزەخ لە دڵەڕاوکێیەکـی هەمیشــەییدا خـۆی حەشــارداوە، کە یـاوەری گوناهەکـانە، ئەمە خۆپـارێزیی زانکـۆی سـۆربۆنی بەشـێوەیەکی تونـد وروژاند، لە ساڵی١٥٢٦ هەستا بە سەپاندنێک بەسەر مرۆڤدا کە دەبێت

به ئاگری نەمر بڕوای خۆی دووپات بکاتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا بیرۆکەکە ڕێی خۆی گرتەبەر، لە ساڵی ١٥٤٢ ئەمبرواز کاتارانی دۆمینیکانی گەڕایەوە و پیادەی کردەوە، لەکاتێکدا جان بۆدان لە کۆتایی سەدە لە(گفتوگۆی نهێنیگەلی شاراوە)دا رایگەیاند" گەر سەبووری خودا مەزن بێت، بێبەزەییەکەی تا هەتا هەتایە بەردەوام نابێت".

ئەمەی باسکرا بێجگە لە ئەندێشەی دوو هزرڤانی نائاسایی چیدیکە نەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئامۆچیاران تێبینی ئەوەیان کردووە کە ترسان لە دۆزەخ وەک پێشان نەماوە.

٤- دۆزەخ لە خزمەتی کەشیشایەتی تۆقێنەرانەدا:

بۆ ماوەیەکی زۆر شوێنکەوتوانی کڵێسای کاتۆلیک، وایان دانابوو کە دۆزەخ بۆ بتپەرست و بێباوەڕ و کافرەکان ئامادە کراوە، دواتر بەرە بەرە لەژێر کاریگەرییەکی تایبەتی ئامۆژگارییەکانی رەبەنگەلێکدا، باوەڕ بە رزگاربوونی تەواوی کریستانەکان لەق بوو، دڵەڕاوکێیەکی کوێرانە جێی گرتەوە، ئاماژە یەکەمینەکانی لە سەدەی حەوتەمدا لە لیتۆرجای ڤیزیکۆتیدا دەرکەوت، لە سەدەی هەشتەم ناوەڕۆکی یەکێ لە کتێبە پیرۆزەکان، کە هەڵگری ناونیشانی(کتێبە پیرۆزەکانی بۆبیۆ) بریتییە لە نوێژکردن لەسەر گیانی مردوو" تا رزگاربن لە شوێنی ئازار و ئەشکەنجە، لە ئاگری دۆزەخ، لە ئاوری تەرتار، بۆ ئەوەی بگەنە بارەگای زیندووان".

ئەم دڵەڕاوکێیە لە نەریتی ناشتنی مردوودا تێبینی دەکرێ، کە لە نزیکترین شوێنی بێ لە کوشتارگە یان میحراب، لەوێدا پاشماوەی شەهیدێک یانساینتێک هەبێ، بوونیان هێزی خراپەیان لێ دوور بخاتەوە، کە هەوڵدەدا مردووەکە بەرەو دۆزەخ بەرێت. هەندێ نووسینی سەر تەرمە فەرەنسییەکان شایەتی لەسەر ئەم ترسە دەدەن.

له ڤیەننا ئەوەمان بۆ دەلوێ کە نووسینی سەر کفنێ بخوێنینەوە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆساڵی ٥١٥ کە ئاوها نووسراوە: ئەو تەرمەی لەم گۆڕەدا راکشاوە، شایانی ئەوە بوو لە گۆڕستانی کەسە پیرۆزەکاندا بنێژرێ، تووڕەیی تەرتاری لێ بەدوور بێ، لە توندیی ئەشکەنجە پارێزراو بێت.

سیزیردارک بە چڕی کەشیشێتی تۆقێنەرانەی بەکارهێنا، تا جارێتر لە سەدەی دوازدەدا لەنێو ناوەندی رەبەنەکاندا بەمیتۆد کرا، کە بیرۆکەی ئەوەیان بڵاودەکردەوە، دەستەبژێرێک بەهۆی گرتنەبەری ژیانی گۆشەگیری و خوداپەرستییەوە، لەڕزگاربووەکان دەبن، زۆرینە زۆرەکەش لە ریزی تیاچووەکانن. نووسینی سەر گۆڕەکان و دیواربەندییەکان و ئامۆژگارییەکان، هەموو کۆک بوون لەسەر تۆقاندنی بڕواداران. بەو پێیەی چ فاکتەرێک لە ترساندن بۆ مرۆڤی ترساو باشتر نییە، لەبەرئەوە ئامۆچیاران قسە لەسەر دۆخەکانی پەیوەست بە ترسی تایبەتی خۆیان دەکەن، جولیان دی ڤازلای لە ساڵی ١١٥٠ رایدەگەیەنێ و دەڵێ" سێ مەسەلە دەمتۆقێنێ، کاتێ ناویان دێنن هەموو دەروونم دێتە لەرزین، ئەوانیش مردن و دۆزەخ و رۆژی دوایی-ن". لەهەمان سەردەم گیوم دی سان تێری لە" ئامۆژگارییە رامانییەکان" دەنووسێ کاتێ هیوای خواست سەردانی دۆزەخ بکا، یەکێ لە فریشتەکان گیانی هەڵگرت، کاتێکیش گەیشتە بەردەم دەرگاکە، بەهۆی گریان و چۆقە چۆقی ددانەکانیەوە، ترسێکی مەزن گرتی، تەنانەت ئاگای لە چوونە ژوورەوەش نەما.

ساینت بێرنار زۆرجار لە ئامۆژگارییەکانیدا گوزارشتی لە ترسی خۆی کردووە و دەڵێ" لە دۆزەخ دەترسم، لە رووخساری خودا دەترسم کە دەستەی فریشتەکانیش لێی دەترسن. لەرز دەمگرێ کە بیر لە

تـــوورەیی و توانـــای دەکەمەوە، لەو بێـــزارییەی لەســـەر رووخســـاری دروست دەبێ، بە ژاوەژاوی جیهانێکی جەمبوو، بە سووتانی توخمەکان، بە وەیشوومە، بە دەنگی سـەرۆکی فریشـتەکان و بە قسـە تۆقێنەرەکەی. دەلەرزم کـاتێ بە خەیاڵمـدا دەگـوزەرێ کەڵـبەی ئـاژەڵە دۆزەخییەکـان و هەڵـدێری دۆزەخ و ئەو شـێرانەی دەنەڕێـنن وەختـێ دەنیشـنە سـەر نێچیرەکانیـان. لە کرمـی قـرتێنەر و ئـاگری دڕنـدە و دووکەڵ و هەڵـم و گـــۆگرد و وژەی گەردەلوولەکـــان دەتـــۆقم، زەنـــدەقم لە باســـکردنی تاریکییەکـانی دەرەوە دەچـێ(لە ئامۆژگـارییەک دەربـارەی سـروودی سـروودەکان). " نــاوچەی چــوارەم نــاوچەی دۆزەخە، ئــای چ دەڤەرێ بەخەم و ئازارە، شوێنی ناهەموارییەکانە. ناوچەیەکە دەبێ لێی هەڵبێیت، سەرزەمینی بیرچوونەوەیە، سەرزەمینی بەڵا و ناسۆرە، کە تەنیا پشێوی بەسـەریدا زاڵە، جگە لە تـۆقینێکی هەرمـانی چـی تێـدا نیشـتەجێ نابێـت، جێیەکە مەرگـی خێـرای تێـدا دەچێنـرێ، چـی تێـدا نییە بێجگە لە ئـاگری سـووتێنەر و سـەرمایەک ئێسـک دەشـکێنێ، ئـازاری ویژدانـێ کۆتـایی نـایەت، بـۆنێکی نـاخۆش و قێـزەون، چەکوشـەکان دەکـوتنەوە، تـاریکی لەسـەر تـاریکی و ئـاوێتەیەکی ئـاڵۆز لە گوناهبـاران و پڵـپڵە و زنجیـر و سەری ئیبلیسەکان ترس دەخاتە نێو دڵەکانەوە"(ئامۆژگارییەک لەبارەی پێنج بازرگانییەکە و پێنج ناوچەکە).

لە سـەدەی پـانزەدا ئامۆچیـاری میللـی، جـاک دۆن ڤێتـری، نمـوونەی زیـاتری دێنـایەوە، کە پڕبـوون لە کـورتەچیرۆکی ئـایینی و تـۆقینی دەخستەوە و زەنگی مەترسیی لێدەدا. رەبەنی دۆمینیکانی -ئیتبان دی بۆربـۆن- بەشـێ لە کتێبەکەی(وتارێک لە ئامۆژگـاری)ی بـۆ(نیعمەتـی ترس) تەرخان دەکات. خەسڵەت و تایبەتمەندی هەردوو سەدەی چواردە و پـانزە، لە قسـە زۆریـدایە. رەبەنەکـانی فەرەنسیسـکان و دۆمینیکـان

لەبەردەم خەڵکێکــی مێشــک مانــدوو و بێهــۆش و شـــەکەت بەهــۆی کارەســـــاتەکانی ســــــەردەمەوە قســــــە دەکەن، بەڵام لەســــــەر لایەنە ترسناکەکەی دنیاکەیتر چڕدەبنەوە. رەبەنی دۆمینیکانی ئیسپانی -ڤنسان فیریــیێ- کە ناســراوە بە(فریشــتەی خەونەکــانی یۆحەننــا) ســەرکۆنەی گوناهباران و هەڕەشـەیان لێدەکا" گەر بیر لە ئەشکەنجەی تیاچووەکان لەو دۆزەخەی بۆ گوناهبـاران ئامـادە کـراوە بکەیـتەوە، پێمـوایە هەمـوو تۆبەکردنێ، هەموو لەخۆبردووییەک، هەموو هەژارییەک، دواجـار هەمـوو ململانێیەک دەکرێ بەرگەی بگریت و ئاسان بێت لە پێناوی ئەوەی خـودا لە ئەشـکەنجە مەزنەکە رزگـارت بکـا". هـاوەڵەکەی تـۆڵلەر زیـاتر واوە دەچێت و دەڵێ" بیـر بکەوە هەزاران کەس لە دۆزەخـدان، رەنگە ئەوانە هێنـدەی تـۆ گوناهیـان نەکردبێـت". برایــانی سـواڵکەر کـار بە گوفتـار دەبەسـتنەوە و لە ئـازاردا دەسـووتێن و هـاوار دەکەن، لەتـاو گـازگرتنی هەنـدێکیان بـۆ بـاڵی ئەوی دیکەیـان، بـۆ ئەوەی بیســەلمێنن کە چـۆن تیاچووەکــان پەلامــاری یەکتــری دەدەن، هەنــدێک لەوانە بــۆ نمــوونە ئۆکســـیر(نامۆ)بڕوایان وایە کە ئەوانە زێــدەڕۆیی کــردنە و وا نیشـــان دەدەن، کە خودا قەسابێکی راستەقینەیە.

زێدەڕۆیی لە بەکارهێنانی هەڕەشـەدا، لە کـارایی ئەو هەڕەشـانە کەم-دەکــاتەوە: هەرڤـیە مارتــان لەبــارەی ئامۆژگــاری لە کۆتــایی ســەدەی ناوەڕاست، دانەری تێزێکی بەپێزە، تێیدا چەند تێبینییەکی باشی سەبارەت بەزۆری لە پیــاوانی ئــایینی وەڕوو خســتووە، کە بۆیــان دەرکەوتــووە ئامۆژگارییەکانیــان بێهــودەیە. بەشــێوەیەکی کــاتی کــاریگەریی لەســـەر گوێگران هەیە، بەڵام سەرجەنجاڵی رۆژانە بەخێرایی جێی خۆی دەگرێ، یـان هەستدەکەن کە نـاوەڕۆکی ئەو ئامۆژگارییـانە، ئەوان نـاگرێتەوە و قســەکان ئاراســتەی دەرەوەی ئەوانە. لە بیرەوەرییەکــان کە لە تۆمــاری

پیاوانی ئایینیدا، هاتووە" ئای لە دژی فلان چەندە قسەزان بوو!"، " ئای! ئامۆچیار چەندە بلیمەت بوو لەقسەکردن دەربارەی دەرەبەگ و خاتوونەکان!". لەگەڵ ئەوەشدا سەردەمی کلاسیکی لە چوارچێوەی چاکسازیی کاتۆلیکی، جۆش و خرۆشانێکی لە ئامۆژگارییە تۆقێنەرەکان زیندوو کردەوە، بەڵام بە شێوازێکی ئارامتر.

٥- دۆزەخی سۆفییەکان:

لەنێو ئەوانەی دەست و پەنجەیان لەگەڵ دۆزەخدا نەرمدەکرد، سۆفییەکان شوێنێ تایبەتیان داگیرکردبوو. فرە هەستیاریی و بەجۆشیی ئەزموونی دەروونییان، لەسەر ئەم مەسەلەیە، هێندە ترس بەرهەمدێنێ، گەلێ ئەنجامی دەروونی ئازاربەخش دەخاتەوە، کە بەئاسانی گوزارشتیان لێناکرێ. بەمجۆرە هێنریک سۆزۆ(١٢٩٣-١٣٦٦) وێنەکان زیاتر دەخاتەڕوو تا بڕوایەکی وا لەمێشکدا بچێنێ کە ئەشکەنجە نەمرە و سەرنجی ئەو ئەشکەنجەدانەش دەدات، بۆ ئەوەی پاڵنەرێ بێنێتە کایەوە جەستە بەرگەی مراندن و ژیانی سکهەڵگوشین بگرێ. لە سەدەی چواردە بیرۆکەی ترسان لە دۆزەخ هێندە زاڵ دەبێت بەسەر چلەکێشی ئینگلیزی(ریچارد رۆڵ)دا، دەکەوێتە وڕێنەکردن بەوەی هەموو ئەوانەی گوناهی جەستەییان ئەنجامداوە، لە دۆزەخ نیشتەجێ دەکرێن. ئەو قوربانیی دەستی کردەوەیەکی سێکسی بوو، بەرگەی سەختییەکەی نەگرت، بەخراپی خۆی چەپاند و بەراوردی نێوان گوناهی جەستە و دۆزەخی کرد و گوتی" ئەی هەرزەکار، دڵێکی گڕگرتووم هەبوو... بینیم ژیانی خەڵک چەندە هیچە....تەمەنم لە تۆبەدا بەسەر برد، بەو جۆرە دەکرێ بمرم بەبێ ترس لە دۆزەخ. خۆم لەئافرەتان بەدوور گرتووە تا ملکەچی ئارەزووەکانیان نەبم".

کتێبی(لەخواترسی هاوچەرخ) کە مێژووەکەی بۆ سەدەی پانزە دەگەڕێتەوە، زۆر نەرمترە، لەخواترسان لەکتێبی(چاو لە مەسیحکردن) گەیشتە ترۆپک، کە دۆزەخ وەک ئامرازێ سەبووری بەکاردێنێ بۆ یارمەتیدان لەسەر بەرگەگرتنی ئازارەکانی ئەم جیهانە و ئالیکاریشمان دەبێ بۆ ململانێمان لەگەڵ گوناهدا. بۆ هەموو گوناهێک سزایەکی شیاو دادەنێ و بانگمان دەکا لەنێویدا رابمێنین تا لە ژیانی خواپەرستیدا یاریدەدەرمان بێ.

بەتایبەتی ئەگناتیۆس دی لویولا لە سەدەی شانزەدا پەنا بۆ ئەم پڕەنسیپە دەبات، کە بەشی پێنجەمی کتێبەکەی(ریازەتی رۆحی) بۆ رامانی میتۆدی لەدۆزەخ تەرخان دەکات، لەرێگەی بەکارهێنانی عەقڵ و هەستەکانەوە وەک یەک:" نوێژ، نوێژی ئامادەکاریی ئاسایی".

پێشەکی یەکەم: فۆڕمی شوێن. بەچاوی خەیاڵ درێژی و پانی و قووڵی دۆزەخ دەبینین.

پێشەکی دووەم: ئەوە داوا دەکەم کە دەمەوێ، ئاخۆ هەست بە ئازاری دەروون وەک ئەوەی تووشی تیاچووەکان دەبێ، دەبێ چۆن بێت، تەنانەت گەر بەهۆی گوناهەکانم خۆشەویستیی گەورە هەرمانیەکەم لەیاد کردبێت، بەلانیکەمەوە ترس لە ئەشکەنجەدان یارمەتیم دەدا نەکەومە نێو گوناهەکانەوە.

خاڵی یەکەم: بەچاوی خەیاڵ ئاگرە مەزنەکە دەبینم، ئەو گیانانەش کە لەنێو جەستەکاندا دەسووتێن.

خاڵی دووەم: بەگوێم دەبیستم سکاڵاکان، هاوار، گریان و جنێو بۆ حەزرەتی مەسیح و هەمووساینتەکان.

خاڵی سێیەم: بەلوتم بۆنی دووکەڵ و گۆگرد و پیسیی و گەنیوی دەکەم.

خاڵی چوارەم: بەهەستی چێژکردنم شتە تاڵەکانی وەک فرمێسک و پەستی و ویژدان تام دەکەم.

خاڵی پێنجەم: بەدەست لێدان دەرک بە ئاگر دەکەم چۆن گیانەکان دەسووتێنێ.

گفتوگۆ، لەگەڵ گەورەمان یەسوعی مەسیح قسە دەکەم، گیانە تیاچووەکانی نێو دۆزەخ دێنەوە یادم: هەندێکیان بڕوایان بەهاتنی مەسیح نەبوو، هەندێ‌تر بڕوایان هێنا بەڵام کاریان بە ڕێنماییەکانی نەکرد، دەیانکەمە سێ دەستەوە: یەکەم ئەوانەی پێش هاتنی مردن، دووەم ئەوانەی لەکاتی بوونی لەسەر زەوی، مردن، سێیەم ئەوانەی پاش هەڵکشانی بۆ ئاسمان. دواتر سوپاسی بەخششەکانی دەکەم، لەبەرئەوەی ڕێی نەدام لە هیچ یەکێ لەو سێ دەستەیە بم و سنوورێکی بۆ ژیانم دانا، چونکە هەتا ئێستا بە سۆز و بەزەیی لەخۆی گرتووم. گفتوگۆکە بە نوێژێکی خودایی کۆتایی پێ‌دێنم.

لە پەیڕەوەکانی ژیانی کریستیانی، ڕاوێژکارە ڕۆحییەکان لەنێوان ترس لە دۆزەخ و سیستەمێکی بەرگری باش ئامادەکراو دژ بە خەتاکاری، یەکبوونێکیان ڕێکخستووە. ئەم هەستە لەلای فرانسوا دی سال دوایەمین بەربەستە دژ بە هێزە خراپەکان، کە زۆر سەرەتاییە، بەڵام گەلێکیش کارایە. پێویستە لەسەر گیان، کە چەندین پێنگاڤی لە ڕێبازە ڕۆحییەکان بڕیوە، پەنا بەرێتەبەر شێوازی باڵاتر، بەڵام گەر هێرشەکانی شەیتان بەهێزتربوون یان مرۆڤ لە ژیانی ڕۆحی نوێ بوو، پێویستە لەسەری کە ئەقڵی لەسەر وەحشەتناکەکانی دۆزەخ چڕبکاتەوە. ئەمە ئەوەیە کە لە ساڵی ١٦٠٩ لە(دەروازەیەک بۆ ژیانی لەخواترسی) ئامۆژگاری پێ دەدات کە پەیڕەو لە شێوازێ بکرێت خاوەن میتۆدییەکە لە شێوازی ساینت ئەگناتیۆسدا نییە:

ئامادەکاریی:

١- خۆت بدەرە دەست مەزنیی خودا.

٢- لەخۆبردوو بە و داوای یارمەتیی لیٚبکە.

٣- بیر لە شاریٚکی تاریک بکەرەوە بە گۆگرد و قەترانی گەنیو دەسووتیٚ، پڕ لە خەڵکە و ناتوانن لیٚی بچنە دەرەوە.

ئەگەرەکان:

١- بارودۆخی تیاچووەکان لەنیٚو هەڵدیٚرە دۆزەخییەکەدا وەک حاڵی دانیشتوانی ئەم شارە کارەساتبارەیە، کە هەموو هەست و ئەندامەکانیان بەدەست ئازاریٚکەوە دەناڵیٚنیٚ، لە باسکردن نایەت، چونکە لە ئەنجامدانی گوناهدا بەکاریان‌هیٚناوە، بەو جۆرە ئەشکەنجەدانەکان دادەبارنە سەر تەواوی ئەندام و هەستەکانیان، کە هۆکاری گوناهەکان بوون: چاویان دیٚشیٚ بەهۆی تەماشاکردنە هەڵە و خراپەکانیان، کە دیمەنی شەیتانیی قیٚزەونیان پیٚ بینیوە، گوێیەکانیان گل دەکا کە بە قسەی هیچ وپووچ ئاخنیبوویان، بیٚجگە لە گریان و ناڵە و ئاهی کڵۆڵانە چیدیکە نابیستن، هەستەکانی دیکەش هەروان.

٢- ئەشکەنجە و ئازاریٚ گەورەتر لەم هەموو ئازارانە بوونی هەیە، ئەویش بیٚبەشبوونە لە نەمریی خودا و لەدەستدانی، بۆ هەتا هەتایە لە بینینی خودا بیٚبەش دەکریٚن. گەر بیٚبەش‌کردنی ئەبشالوم لە بینینی رووخساری داودی باوکی ئازیزی لە تاراوگە سەختتر بیٚ، دەبیٚ خودایە چەند رەنج بەزایە بین، کە بۆ هەتا هەتایە لە بینینی رووخساری شیرینی تۆ بیٚبەش بین.

٣- بەتایبەتی رابمیٚنن لە نەمریی ئەم ئەشکەنجەیە کە وادەکا بەرگەی دۆزەخ نەگرین. ئای مخابن! کیٚچیٚ لە گوێماندا یان گەرمایەکی سادە شەوی کورتمان نیگەران و دریٚژ دەکا، شەویٚکی دریٚژی هەتاهەتایی

لەگەڵ دنیایەک ئازار و ئەشکەنجە، چەندە تۆقێنەرە! لەم هەتا هەتاییەوە کڵۆڵی پەیدا دەبێ، هەمیشەکڵۆڵی و سوکایەتی و رکوکینەیەک کە کۆتایی بۆ نییە.

هەڵچوون و بڕیارەکان:

١- خۆتان بە وشەکانی ئەشعیا[٨٢] پەروەردە بکەن:

-ئەی دەروونی من! دەکرێ بۆ هەتاهەتایە لەم ئاگرە هەمیشەییەدا بژیی و بەرگەی ئەم ئاگرە لەشخۆرە بگریت؟ دەتەوێ بۆ هەمیشە دەستبەرداری خوداکەت ببیت؟

٢- دان بەوەدا بنێن کە ئێوە شایانی ئەوەن، بەڵام چەند جار؟ دەمەوێ لە ئێستا بەدواوە بەڕێگەیەکی جیاوازدا بڕۆم، بۆچی بکەومە نێو ئەم کەندەڵانەوە.

٣- هەڵدەستم بەو کۆششە یان بەویتر تا لە گوناهەکان دووربکەومەوە کە بە تەنیا ئەوانە دەبنە هۆی ئەم مردنە ئەبەدییە.

"سوپاسی خوداتان بکەن، قوربانیی بۆ بدەن، نوێژی بۆ دابەستن".

خاتوو تریز داڤێلا دوایەمین گێڕەرەوەی دۆزەخ بووە، ئەم ئافرەتە زیاد لە رادە هەستیار بووە، تەژی بووە لە سۆزێ کە تا ئێستاش کەسایەتییەکەی جێی سەرسووڕمان و چەواشەکردنی مێژوونووسانە، ئەمە لە ساڵی ١٥٦٠دا وەک ئەزموونێکی دەروونی بەدەست دۆزەخەوە ناڵاندوویەتی، ئەو دەڵێ خودا ئەو چارەنووسەی نیشانداوە کە شایانی هەڵەکانیەتی، گەر بێتو خۆی لێیان دەرباز نەکا. خەیاڵەکانی یەکێکن لە شاکارەکانی ئەدەبی دۆزەخیی، کە ترسێکی رەها بەسەریدا زاڵە. لێرەدا

٨٢: یەکێکە لە پێغەمبەرەکان و لە ساڵی ٧٤٠ی پێش زاییندا دەستی بە بڵاوکردنەوەی ئایینەکەی کردووە و هەتا ساڵی ٧٠٠ی پێش زایین بەردەوام بووە، لە قودسدا ژیاوە و لەو پێغەمبەرانەش بووە کە باسی لە هاتنی حەزرەتی عیسا کردووە.

دۆزەخ دیمەنێ نییە، بەڵکو ڕاستییەکی دەروونی زیندووە لەنێو دەروونیدا، زمانی مرۆڤ دەستەوسانە لە گوزارشتکردن لە توندوتیژییەکەی کە لە ڕادە بەدەرە، (مـن) بـۆ سـاتەوەختێکی نەمـر لە چـاوەڕوانی خنکـانێکی تەواودا نغرۆ دەبێ کە هەرگیز نایەت:

دەروازەی دۆزەخ وەک یەکـێ لە شـەقامە درێـژ و تەسـک و داخراوەکانی یەکێ لەلایەکانی دەهاتە پێشچاوم، هەروەک کونی گڕکان زۆر نزم و گەلێ تەسک و فرە تاریک. وا هـاتە بەر دیدەم زەویەکەی لە قوڕی پیس پێکهاتووە، بۆنی لە ڕادە بەدەر سیخناخە بە ماری ژاراوی، لە کۆتـایی ئەم شـەقامە بچـووکەدا، خـۆمم بە یەخسـیری لە کـونێکی هەڵکـۆڵراودا بینیـیەوە، کە لە دیوارێکـدا بـوو لەسـەر شـێوەی چـرایەک، کـونەکەم لـێ تەسـک دەبێـتەوە. هەرچەنـدە ئەوەی باسـمکـرد زۆر لەوە نـاهەموارترە کە دەیگێڕمەوە، بەڵام هێشـتا خـۆش و شـیرینە بە بەراورد لەگەڵ ئەوەی لەنێو ئەمجۆرە چرایەدا چەشتوومە.

ئەم ئازارە گەلێ ترسناک بوو، بەرادەیەک ئەوەی دەشێ لەبارەیەوە بیڵێـین، تەنیـا بەشـێکی زۆر بچـووکیەتی. هەسـتمدەکـرد دەروونـم بە ئـاگرێکی یەکجـار گەورە دەسـووتێ، مەحـاڵە بەو شـێوەیەی بینیـومە وەسـفی بـکەم، چـونکە نـاتوانم دەرکـی پـێبـکەم، هەوڵـمدا بە شـاهێدی پزیشـکەکان، قورسـترین ئـازارێ کە بکـرێ مـرۆڤ لەم ژیـانەدا بەرگەی بگـرێ، ئـازاری کـۆڵنجی دەمارەکـانە، ئازارەکـانی دیکەیە کە ئیبلیسـەکان تووشیان کردم، بەڵام ئەم ئازارانە هیچ نین گەر بەراوردی بکەم لەگەڵ ئەوەی کە لەو سـاتانە چەشـتم، ئەمە بێجگە لەو تـۆقینەی تووشـم هـات، وەختێ بینیم کە چ ئەشکەنجەدانێ لەئارادایە. تەواوی ئەمـانە هـیچ نـین لە بەرانـبەر ئەو دڵتونـدییەی دەروونـی تێـدایە، وا دەهـاتە پێشـچاو کە هەناسـەکان لەسـەر جەسـتە تەنـگ دەبـن، دەخنکـێ، ئـێش و کڵـۆڵییەکەی

دەگـاتە ئاسـتێ، بێهـودە هەوڵـمدەدا بیگێـڕمەوە. هەرچـی بگـوترێ کەمە لەبارەی ئەوەوە کە بەردەوام ئازار پارچە پارچەی دەکا، چونکە ئەوەی دەیهاڕێ تونـدوتیژییەکی سـەیرە، دەشـێ ژیـانی لـێوەرگـرێتەوە، لەبـری ئەوەی بەخۆی دەری بێنێ و پارچە پارچەی بکا. بەڵام ئەم ئاگرە و ئەم کڵۆڵییە، کە جامی ئـازارێکی تـۆقێنەری لێوانلێو کردبوو، دانـی پێدا دەنـێم کە لە باسـکردنیدا حەقـی خـۆیم نەداوەتـێ. ئاگـادار نەبـووم کـێ ئەم سـەختییەی خسـتە رێـم، بەڵام هەسـتمدەکرد کە دەسـووتێم، بـۆ هەزاران بەش پارچە پارچە دەبم، ئەمە پێدەچێ بۆ من قورسترین ئـازار بـووە کە چەشتوومە.

لە شوێنێکی ترسـناکی ئاوهـادا، چ ئومێدێکم نەبوو بۆ سـەبوورییەک، شـوێنێ نەبـوو تەنیـا بـۆ دانیشـتن یـان بەشـی خەوتنـێ، وەک کـونێکی هەڵکـۆڵراو بـووم لە دیـوارێ، ئەم دیـوارە ترسـناکانەش بە پـێچەوانەی سیسـتەمی سروشـتەوەن، گەمـارۆت دەدا و لە پەلوپـۆت دەخـا. هەمـوو شتێ لەم شوێنەدا خنکێنەرە، تاریکییەکی ئەنگوستەچاوی کەوتوو بەسەر یەکدا، چ تروسـکاییەک رۆشـنایی تێکەڵـی نـابێ، تـێناگەم چـۆن دەکرێ ئەمە رووبـدات، سـەرەڕای ئەوەی هـیچ رۆشـناییەک نیـیە، دەتـوانین ئەو شتانە ببینین کە بەر دیدەمان دەکەوێ".

بەشی هەشتەم

دۆزەخی سەدەکانی حەڤدە بۆ نۆزدە لەنێوان هەڵکشان و داکشاندا

لە چارەکی یەکەمی سەدەی حەڤدەدا، ریفۆڕمی تریدنتینی[٨٣] کەوتە بواری جێبەجێکردنەوە، شۆڕشێکی کولتووریی راستەقینە بوو، رووخسارێکی نوێی تا رادەیەک یەکلاکارانەی بەخشیە کڵێسا، تا ئەو کاتەی سەرلەنوێ ناکۆکی لە سەدەی نۆزدەدا باڵی بەسەردا کێشایەوە. ئەم چاکسازییە چاوپێداخشاندەوەیەک بوو لە سەرلەبەری کولتووری رۆژاوا، پاش ئاژاوەکەی سەردەمی ناوەڕاست و رێنیسانس. بەوردی بیروباوەڕەکان دەستنیشانکران و رێکخران، سیستەمی کڵێسایی لە پێکهاتەیەکی سەراپاگیردا جێ پێی خۆی قایمکرد، بەو جۆرەی وەڵامدەرەوەی ئەو قۆناغە بێ، کە دەکەوێتە نێوان ساڵانی ١٦٠٠ و ١٦٥٠. کارەکە مەزن بوو، بەڵام خاڵی لاوازی سەرەکیی لەوەدابوو کە خۆی لەهەموو گۆڕانکارییەکی ئایندە بێبەش کردبوو. لە کۆتایی سەدەی حەڤدە وا روویدا کە دوورکەوتنەوەیەک لە بیرکردنەوەدا بێتەئاراوە، لەگەڵ گۆڕانی کولتوریشدا زیادی دەکرد، کە هۆکار بوون بۆ رەتکردنەوەی بیروباوەڕە تradیسیۆنییەکان.

چەمکی دۆزەخ وێنەیەکی تەواوی ئەم دوورکەوتنەوەیەی هەبوو، بڕوا(ئیمان) بەهۆی دۆزەخەوە کامڵ بوو، کە بەوردی و گیانێکی

---

٨٣ : کۆڕبەندێک بووە لە ساڵانی(١٥٤٥ بۆ ١٥٦٣) لە شاری ترانتۆی ئیتالیا بەستراوە و بایەخی بە رێکخستنی کڵێسای کاتۆلیکی داوە، هەروەها نوێکردنەوەی بیروبۆچوونەکان پاش ریفۆرمەکانی پرۆتستانتی.

ترادیسـیۆنانەوە پشـێوی و ئاژاوەگێڕییەکـانی سـەدەی چـواردەی رێـک-خسـت و درێـژ بـۆوە بـۆ سـەدەی شـازدە، لەچوارچێـوەی تێڕوانینێکـی دەستەبژێرانەی دیاریکراودا، دیکترینـی سـەراپاگیر بەهەمـاهەنگیی لەگەڵ شارسـتانییەتی سـەدەی مەزندا(سـەدەی حەڤدە لە فەرەنسـا) کامـڵ بـوو، ئاسمانی بۆ ژمـارەیەکی کەم لە هەڵبژێردراوەکـان کـردە مـاڵ. لە سـەدەی نۆزدە، سـەدەی جەنگەکـان کە هەڵوێسـتەکان بەهـۆیەوە سەرسـەخت تـر بـوو، بێـزاری و نـاڕەزایەتی زیـاتر بـوو. بەڵام لە سـاڵانی ١٦٨٠- ١٧٢٠ لەمیـانی(قەیرانـی ویژدانـی ئەوروپـی) بیـرۆکەی دۆزەخ کەوتەوە ژێـر گومان و گەنگەشـەکردنەوە، بەتـایبەت لە پڕەنسـیپە سـەرەکییەکەیدا، واتە نەمـری. فەیلەسـوفەکانی سـەدەی هەژدە و کریسـتیانە لیبراڵەکـان لە سـەدەی نۆزدە، وێکنەهـاتنەوەی نێوان خۆشەویسـتیی خـودا و ئـازاری بێکۆتاییـان سـەلماند. لەکاتێکدا کڵێسـا لەسـەر هەڵوێسـتی خـۆی سـوور بــوو. ورده ورده تــرس لە زەینــی باوەڕدارانــدا پاشەکشــەی کــرد و دۆزەخی جیهانەکەیتر گۆڕا بۆ ئیمانێکی بە بەردبـوو، لە سـەدەی بیسـت-دا شوێنەکەی چۆڵ بوو بۆ دۆزەخی زەمینی و مرۆییەکی تەواو.

١- دۆزەخی ترادیسیۆنی:

دۆزەخ بە کرۆکــی پڕۆســەی دووبــارە رێکخســتنەوەی ئیمــانی و سەرپەرســتییەوە لکێنــرا وەک دەزگــایەکی ســەرەکی لە هێڵکــاری رزگاربووندا، بەمەبەستی چاکسازیی کـاتۆلیکی. وەک چۆن دۆزەخ رۆڵـی سەرپەرستیی بوو، لەهەمان کاتیشدا مژدەدەری رۆژی دواییش بوو. ئەم رۆڵە ترسی رزگاربوونی لە دەروونی کریستیانەکاندا زیندووکردەوە، بۆ ئامانجی دوورکەوتنەوەیـان لە خەتاکاری و خسـتنە رووی دواچارەسـەر بـۆ سـەرلەبەری بێبـاوەڕان و بتپەرسـتان و یـاخیبووان و سەرسـەختە نکۆڵیکارەکان کە بەخشندەیی خودایی رەتدەکەنەوە.

رێنماییەکـانی مەسـیحییەت بە شـێوەیەکی روون، بـڕوای لە زەینـی باوەڕدارانـدا بە تێرمێکـی ورد و یەکلاکـارانە دەچەسـپاند. بـۆ نمـوونە رێنماییەکانی بورج لە چاپی ١٧٣٦دا زیاد لە(١٠) لاپەرەی بۆ دۆزەخ و رۆژی دوایی تەرخان کردبوو. ئەمەش یەکێکە لە کۆپلە سەرەکییەکانی:

پ- دۆزەخ چییە؟

و- ئەو شوێنەیە کە مردووی بۆ رەوانە دەکرێ، لە دۆخێکیشدا گەر گوناهێکی کوشندەی کردبێت.

پ- چەندێ گوناهی پێویستە تا بکەویە نێوییەوە؟

و- یەک خەتـا گەر خەتاکـار بە شـێوەیەکی راسـت و درووسـت لێـی پەشـیمان نەبێـتەوە، هەر ئەوەنـدە بەسـە بـۆ ئەوەی تاهەتـایە خـۆی بدۆڕێنێ.

پ- گوناهکار چەندێ لە ئەشکەنجەی دۆزەخ رەنج دەکێشێ؟

و- ئەشـکەنجەدانەکەی بریتـی دەبـێ لە ئـازاردانی هەسـتەکانی و ئەشکەنجەی دۆزەخ و ئازاری هەتاهەتایی.

پ-بەپێی پەڕاوی پیرۆز لەبارەی ئەم ئەشکەنجەدانە، دەبێ سەرنجی چی بدرێت؟

و- ١: شوێن کە زیندانێکی ترسناکە، زیندانێ تۆقێنەرە لەناوجەرگەی زەوی هەڵکۆڵراوە. ٢: زنجیرەکان کە دەکرێنە دەست و پێی تیاچووەکان، هەموو ئومێدێ بۆ هەڵاتن و بەرگری لەخۆکردنیان لێ زەوت دەکرێ. ٣: کۆمەڵ، کۆمەڵی تیاچووەکان کە بریتییە لە سەرجەم گوناهبارانی ئەم سەرزەوییە و هەموو دزەکان و هەر خراپەکارییەک کە لە خەڵکدا هەبێ و قێزەونترینیان، بێباوەڕەکان و زەندیقەکان، بکوژەکان، جادووگەرەکان و ..هتد...بوغزاوییەکان، نەفرەتییەکان، قیناوییەکان. ٤:خودانی ئەم شوێنە کلـۆلە لۆسـیفۆرس و دەسـت و پێوەنـدەکانیەتی، واتە گیـانە بێـزارە

شەڕەنگێزەکان، ناشیرین، قێزەون، فێڵباز، هـار، ستەمکار کە رقێکـی تـاڵی کوشـنده بـۆ رەگەزی مـرۆڤ ئامـادە دەکـا. ٥: ئازارچەشـتنی هەمـوو هەسـتەکان و سـەرجەم تواناکـان: لەوێ تـاریکییەکی چـڕ پەردە بەسـەر چاوەکاندا دەکێشێ، هەرگیـز رۆشـنایی نـابینێ، لەوێ فرمێسـک و نـرکە و نـاڵە و چـۆقەی ددانەکـان و گریـان و حەسـرەت و ئـاخ و داخ هەڵڕشـتنە، لەوێ گیســـکە دۆزەخییەکـــان لە چەقـــی ئەم جیهـــانەوە بـــۆگەنییەکی لەرادەبەدەر دەخەنەوە، لەم ئاودەسـتە گەردوونیـیەوە بـۆنی گـۆگردێکی هاتوو لەدۆزەخی بۆ زیاد دەکرێ، لەوێ گوێیەکـان بە هـاوار و نەفـرەت-کردن و جنێودان و بۆڵە بۆڵا و قسەڵۆک پڕدەبن، لەوێ برسێتییەکی هـار و تینـــوێتییەکی بەتـــین ئـــۆقرە بەشـــوێنی ئەو هەژارانە هەڵدەگـــرێ، کرمەکانیان بە بەردەوامی دڵیان دەقرتێنن، بەڵام لەم زۆنگـاوە گڕگرتـووە بە ئـاور و گـۆگرد کە سـزادراوەکانی تێـدا نغـرۆ دەبـێ و بـۆ هەمیشـە دەسووتێن، چی بڵێین؟ ئەوە نموونەیەک بوو لە دۆزەخ".

دوای ئەوە رێنمـــایی کریســـتیانی، سروشـــتی ئازارەکـــانی دۆزەخ و هەسـتە ئەبەدییەکـان لە سروشـتی گوناهەکـان جودا دەکـاتەوە، کە دەبـنە هۆی ئەم قیامەتە نەگبەتە. سـەرجەمی ئەو رێنماییـانە روون و لـۆژیکین، دیکـارتین، بە وشـــەیەک گوزارشـــتی لـــێبکـرێ: کلاسـیکییە. دۆزەخ تـــا رادەیەک پێویستە و ماتماتیکیشە: ئایا بۆسیێ لە ساڵی ١٦٨٧ بیردۆزێکی ماتمـاتیکی دانەنـا و ئەنجامەکـانی بە ئاسـایی لەسـەر ئەوە چڕبـوونەوە کە(خودا ناتوانێ خۆی لە سزای هەتاهەتایی یاخود بە لانیکەمەوە بەپێی ئەوەی تاوانبـــار دەتـــوانێ بەرگەی ئەشـــکەنجە بگـــرێ، لە ســـزادانی گوناهباران لابدات یان چاوپۆشی بکا).

وتاربێژەکـان بەپێـی رێسـایەکی دیـاریکراو و نمـوونەگەلێ کە کتێبـی تـــایبەت بـــۆی تەرخـــانکردوون، دۆزەخ بە بەشـــێکی تەواو لە وتـــار و

ئامۆژگارییەکانیــان دادەنــێن، بــۆ نمــوونە لە ســەرەتای ســەدەی هەژدە(کتێبخــانەی وتــاربێژ) کە خــاوەنەکەی ڤنســان هــودرییە، (١٠٣) لاپەڕەی بۆ بابەتی(دۆزەخ) تەرخان دەکا و نووسەر ئاماژە بۆ هەموو ڕەوانبێژییەک دەکا، کە بەهۆیەوە بشێت مەسەلەی ئازار و ئەشکەنجە بوروژێنێ. نووسەر داوا دەکا کە بەردەوام ئاماژە بە گرنگی سیفەتی بێ چەندوچوونی دۆزەخ بدرێ، وەک تاکە ئەنجامێک بۆ خۆشەویستی و دادوەریی خودا. دۆزەخ " تا ئەوپەڕی ڕەوایە".

ڤنسان هۆدری پەیکەرێکی نایاب و نموونەیەک لە لێکۆڵینەوەگەلێکی کلاسیکی دەخاتەڕوو، کە سێ سێ بەشی کردوون، چەندین ئامۆژگاریی دۆمینیکی بە سەدان نموونەوە لێ درووستکردووە:

- دەروازە: ها ئەوە من گۆیارەکەم لەسەر شتێکی ترسناک.
- بەشی یەکەم: ئەشکەنجەی دۆزەخ.

١) گرنگی چاکەی بزربوو، زیادی دەکا.

٢) ئارەزووی بەتین بۆ پەیوەستبوون بەخودا، گەورەتری دەکا.

٣) بیرکــردنەوە لە بــێپەروایــی شــتەکان کە لە پێناویانــدا ئەم کــارە باشانە بەهەدەر چوون، تۆقینەکانی مەزنتر دەکا.

- بەشــی دووەم: ئــازاری هەســتەکان کە لەدەوری ئەم ئــاگرە یەکجــار زەبەلاحە چەقیان بەستووە.

١) کاریگەری ئەم ئاگرە لە دەروون و جەستە.

٢) لەنێویدا هەموو ئەشکەنجانەی دەشێ ئەنجام بدرێن، یەکدەگرن.

٣) بەهۆی بڵاوبوونەوە فراوانەکەی، ئێشێکی گەورە دەخاتەوە.

- بەشی سێیەم: هەمیشەیی ئەم دوو جۆرە ئەشکەنجەیە.

١) هەتاهەتاییەکی دادوەرانەیە.

٢) بیرکـردنەوە لەو هەتاهەتـاییە وادەکـا، ئـازارەکە نەتـوانرێ بەرگە بگیرێ.
٣) سـەیر و سـەمەرەیی خەڵـک کە کـوێرن و مکـوورِ دەبـن لەسـەر ئەنجامدانی گوناهکاری.
-پوختە: گۆڕینی بەپەلەی ڕێرەوی ژیان.
ئامۆچیـاری ئاسـایی بـایەخێ زۆر بە رووی سـەرکوتکارانەی ئـایین دەدا. ئامارەکانی پشتبەستوو بە سەد دانەر لەنێو کۆمەڵێ مژدەدەری کریستیانی کە باوە مینێ لە سەدەی نۆزدەدا بڵاویکردۆتەوە، هەروەها بەپێی ژان دولۆمۆ-ش، ڕێژەی ئەو بەشـانەی قسـە لەسـەر (گونـاهە و ئازارچەشتن) دەکەن، لەنێوان(٦١ بۆ ٨٤%) پێکدێنن. ئەمانە هەوڵدەدەن ئـازار و ئەشکەنجەی ئەو تیاچووانە زەق بکەنەوە، کە بەخشینیان نییە، چەنـدین وێـنە و لێکچـوون خـڕدەکەنەوە و خۆیـان لە ئابڕوومەنـدی و ڕێکوپێکی ناپارێزن، بۆ ئەوەی واقیعی بن، دەست دەخەنە سەر هەموو شتێ. ها ئەوەتانێ کۆپلەیەکی وەرگیراو لە دەیان هەزار لاپەڕەی ئەدەبی دۆزەخـی، کە بـریتییە لە ئامۆژگـاری کـاهینێکی یەسـوعی بەنـاوی پیـار کۆتـــۆن(١٥٦٤-١٦٢٦) لە ســـاڵی ١٦١٦ لەســـــەر بـــابەتی(دۆزەخ و ئەشکەنجەکانی) داویەتـی، دوای قسـەیەکی زۆر لەسـەر ڕۆژی دوایـی و ڕێگەی چوونە دەرەوەی، تیاچووەکان کە بزنی بۆن پیسن و جەستەیان شـێواو و تـۆقێنەر و بـۆگەنن، دەخزێنـرێنە شانشـینی شـەیتانەوە بە قووڵایی ١٧٦٠ فرسەخ لە ژێـر زەوییەوە، ئەمە وەسفی شوێنەکەیە: ١- دۆزەخ زینـدانی هەتاهەتـاییە پڕ لە ئـاگر و ئەشکەنجەی تۆقێنەرە کە لە هەژماردن نایەت، بۆ سزادانی هەمیشەیی ئەوانەیە گوناهێکی کوشندەیان کردووە. ٢- دۆزەخ جێیەکە لە ژێر زەوی، تاریک و نـووتەک لە ناوەندی جیهانـدایە، هەرگیـز تیشـکی خـۆر و ڕۆشـنایی مانـگ و هەسـارەکانی بـۆ

ناچێت، ئەوی هەیە تەنیا ئاگرە، هەرچەندە سووتێنەرە، بەڵام رووناکی نادات. ٣- دۆزەخ هەناوە(ریخۆڵەکانە) زۆر تەسکە و بەدەوری ناوکدا پێچی خواردووە، بەرادەیەک هێندەی گۆڕێک شوێن نەماوە بۆ جەستەی تیاچووەکان، لەسەر یەک کەڵەکەبوون وەک خشتەکانی نێو کوورەی درووستکردنی گەچ هەریەکەیان بەوی‌تریانەوە نووساوە. ٤- دۆزەخ بەپێی ساینت یۆحەننا، دەریاچەیەکە لە ئاگر و گۆگرد، گەرماییەکی زۆر بۆ ئەشکەنجەدان ئامادەکراوە، چ ئومێدێ بۆ ساردبوونەوەی نییە، لێرە چۆقەی ددانەکان دێ وەک پەڕاوەکە باسی‌دەکا. ٥- دۆزەخ شوێنێکە تەژی بەهەموو جۆرە پیسییەک، کە لە زێرابی ماڵەکان و ئاودەستی کەشتییەکان و زبڵ و پاشەڕۆی گوندەکانەوە دێ. ٦- دۆزەخ گۆڕستانی جەستەکانە، کە فریشتەکان لە یەکەمین تاوانبار و بکوژی براکەیەوە هەتا جەجاڵ و شوێنکەوتوانی، دەراوێشتەی لاشەکانی مرۆڤی تێدا فڕێ دەدەن. ٧- دۆزەخ ئەشکەوتێکی گەنیوە، ئارەقەی جەستەی تیاچووە زیندووەکانی تێدا دەڕژێ، لە لاشە پیسەکانیانەوە ئارەقەیەکی گەنیوی لەڕادەبەدەر ناخۆش دێ. ٨- دۆزەخ کۆڵێتێکی تووڕەییە، قەفەسی شێتەکانە، شارۆی گەمژەکانە. ٩- دۆزەخ چاڵێکە لەهەموو لایەکەوە بە قفڵ و شیشی ئاسن و پلەپلە و زنجیری هەمیشەیی داخراوە، لە سەریشیەوە تووڕەیی خودا کۆتاییەکەیەتی. ١٠- ترتلیانۆس لە بەرانبەر ئەوانەی دەیانەوێ هەرچییەک لەبارەی دۆزەخەوە بگوترێ، بڵێن ئەوانە هەواڵگەلێکی مەجازییە، بەبێزارییەوە دەڵێت: دۆزەخ ئاگرێکی ژێرزەویی شاراوەیە، بۆ سزادان ئامادە کراوە... لەنێو ئەوانەدا کڵڤان-ی کڵۆڵ و ئەوەشی دەیڵێت لەبارەی پێشبینییەکەی ئەشعیا کە لە بەشی سیەمیندا هاتووە و باسی تۆفێت[٨٤] دەکا. ١١- دۆزەخ دۆخێکی هەمیشەییە، لەوێ

---

٨٤ : بەپێی لێکدانەوەی ئینجیل لە شوێنێکی دۆڵی بن هنوم، منداڵیان دەکردە قوربانی بۆ

دوژمنانی خودا له چاکه بێبەش دەکرێن، که تامەزرۆی دەبن و ئازاریٚ دەچێژن که لێی دەترسان. ١٢- دۆزەخ کەلەسێکە[٨٥] له ئەشکەنجەیەکی مەزن، تەنانەت سەرلەبەری ئەو ئێش و ئازارانەی له پێوەدانی دووپشکەکان و خلۆکەکانی ئەشکەنجە و سەکۆکەکانی ئازاردان و دەمە تیژە گەورەکان و برژێنەرەکان و گای پۆلایی و بەرداش و گورون و دەرهێنانی ئەندامەکانی جەستە و تێلاتیٚبڕین و کلاوی ئاگریی و بەشیشداکردن و هەموو جۆرە ژانەسک و کۆڵنج و تەنگاوییەک و مێشک گووشین و چەندین نەخۆشیی دیکە، هەرچەندیٚ بەسویٚ و سووتێنەر و هەستیاربن، لەچاو ئازار و ئەشکەنجەی دۆزەخدا، وەک کەوتنە خوارەوەی دڵۆپە ئاوێکە".

دواتر جۆرەها ئەشکەنجە هەژمار دەکا، باوە کۆتۆن بەدرێژایی لاپەڕەکان هەموو ئازار و نەهامەتییەکان وەڕوو دەخا، ئەوەندەی که توانیبێتی کۆی بکاتەوە، هەر جەستەی کەرت و پەرتکراو و کونکراو و هاڕاو و کولاو لەسەر ئاگر، برژاو، پەستێنراو له قوتوی گەرمکراوەدا، مەمک و ئەندامێن زاوزێی بڕاو و کونکونکراون: لەزۆر لاپەڕەی تردا شێوازەکانی کاری ئاگر باس دەکا و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، ئەمانە هەمووی ڕەمزیی نیین وەک ئەوەی کلڤانی (بیٚباوەڕی کلۆل) بیری لیٚدەکاتەوە، دواجار پاشئەوەی گوێگر به نمایشی گۆشت و خوێن و ئاگر سەرسام و هیلاک دەبیٚ، بەو ژمارانه که کەڵەکەبوونێکی نەزانانەیە بۆ ئەبەدیەت: لەویٚ دەیان ساڵ تیٚدەپەڕیٚ، بیستەها و سەدان

خواوەندی مۆلەک، ئەمەش پێیگوتراوە مۆفیت که ماناکەی شوێنێک دەدات شتی تێدا بسووتێنرێت یان سوتماک.

٨٥ : کەڵەکەبوو، تۆپەڵ، ڕکام(بەزمانی عەرەبی).

و هەزار و دەیان هەزار و ملیۆنەها و سەدان ملیۆن و ملیۆن ملیۆن و ملیارەها ملیار دەگوزەرێن، بەڵام ئەشکەنجەکان دووبارە دەبنەوە و ناگۆڕێن".

لەدەرباری پادشایاندا کە لەوێش وا پێویست دەکا قسە لەسەر دۆزەخ بکرێ، بۆ شازادە وێنەیەکی نەرمتر و نیانتر نمایش دەکرێ. بۆردالۆ لە ئامۆژگارییەکانی لەهەمبەر دۆزەخ" گوێگرە خۆشەویستەکان"ی دڵنیا دەکاتەوە، کە میللەتی سەرەتایی پێویستی بەم وێنە بازاڕییانە هەیە، بەڵام دۆزەخی ئامادەکراوی ئەرستۆکراتەکان زیاتر رێکوپێکە، هەموو چینێک لە خەڵک دۆزەخی خۆی هەیە: " ئەم راستییە لە ژێر فۆرمی هەستیدا پیشانی میللەت دەدرێ: زۆنگاوێ لە ئاگر، هەڵدێری گڕاوی، تارمایی تۆقێنەر، چیرە چیرِی ددان، بەڵام ئێوە ئەی گوێگرە ئازیزەکان، گەر لەم جیهانەن و لە گۆشت و خوێنن، ئێوە بە مانایەکیتر رۆحانین، ئێوە کەسە ژیرەکانی ئەم دنیایەن و ئەم راستییە بە شێوە سادەییەکەی باوەڕ بەسەرتاندا دەسەپێ، بە رادەیەک تێگەیشتنێکی وردی لەبارەوە وەردەگرن، کە بەسە بۆ ئەوەی بتانخاتە سەر رێی راست".

میشاڵ هۆلان لە(ڕووخساری شاراوەی زەمەن) و (گۆڕانکارییەکانی جیهانەکەیتر)زۆر بە روونی مانای ورد و قووڵی ئەم ئامۆژگارییانە دەسەلمێنێ، کە ئامانجی بەخشینی وێنەیەکی بێگەردە لەسەر ئەشکەنجەدان، ئازاری ناوەوە و دەرەوە پێکەوە، ژینگەیەکی فشارهێنەری لەرێگەی کۆکردنەوە و تەسکیی شوێنەوە پێکهێناوە، کە بواری حەوانەوەی تێدا نییە، جێی کاتبردنەسەر و پشوو نییە، لەگەڵ دەرککردنێکی بەردەوام بە هەتا هەتایی بوونی ئەم شوێنە. دۆزەخی کریستیانی کاملترین سیستەمی هەمەلایەنەی ئەشکەنجەدانە، کە عەقڵی مرۆڤ وێنای کردبێ، ئەوێ جیهانێ داخراوە لە شەڕەنگێزییەکی رەها،

ئەمەش پێچەوانەیەکی لۆژیکییە بۆ ئایینێک کە هەڵگری خۆشەویستییەکی ڕەهایە.

پرۆتستانتیی لە سەدەی هەژدەدا نموونەیەکی هاوشێوە لە وتاری ئەنگلیکانییەکان و پاکڕاگرەکان پێشکەش دەکا، لە نموونەگەلی جەی .دۆن و ئارِ. پاکستەر، ئی.کالامی، تی.گۆدوین، دەبلیو. پرکنز. قەشە جۆن بونیان خەیاڵەکانی دۆزەخ دەستبەرداری نابن، لە ساڵی ١٦٥٨دا لەمیانی کتێبی(هەندێ دیمەن لە دۆزەخ) ئەشکەنجەدانەکانی نمایش دەکا، ئەم کتێبە لە هەردوو سەدەی حەڤدە و هەژدە سی و پێنج جار لەچاپ دراوەتەوە، لەکاتێکدا جۆن میلتۆن سەرقاڵ بوو بەدانانی داستانە دۆزەخییە ڕەمزییە زەبەللاحەکەیەوە(بەهەشتی بزربوو).

ئایا دەکرێ جیاکاری نێوان دۆزەخی شێواز کلاسیکی و دۆزەخی شێواز بارۆکی[٨٦] بکەین؟ دابەشکاری لەمبوارەدا لەگەڵ ئەو دابەشکردنە نایەتەوە، کە بەشێوەیەکی گشتی لە هەردوو کایەی هونەری و ڕۆشنبیری، بەرەو روومان دەبێتەوە، دژبەیەکە ترسناکەکە لەهەردوو سەدەی حەڤدە و هەژدە، لەنێوان دۆزەخی هەستیی و دۆزەخی عەقڵیی جێ پێی خۆی قایم دەکا.

یەکەمیان بۆ چینی خوارەوە، بۆ میللەت کە ئامۆچیاران بەپێی پێداویستیی و دۆخی جۆراوجۆر، زۆرزانانە قسەی لەسەر دەکەن. کۆمەڵەی ئێن.جیرار لەسەدەی هەژدەدا داینا و ناونیشانەکەی(ئامۆژگاریگەلێ کورت یان ڕێنماییە باوەکانی تایبەت بە خەڵکی

٨٦: بارۆکی زاراوەیەکە بۆ وەسفکردنی بزاڤێکی ڕۆشنبیری بەکاردێت، کە سەردەمەکەی لە کۆتایی سەدەی شازدەوە دەست پێدەکات و کۆتاییەکەشی نیوەی سەدەی هەژدەیە، تایبەتمەندییەکەی لەوەدایە کە جووڵەیەکی زیاتر و روونتر لەخۆی نیشان دەدا و ئاوێتەیەکە لە هونەری کلاسیکی و سەردەمی ڕێنیسانس بەڵام بە شێوازێکی نوێ. ئەم زاراوەیە بەکارهێنانە پراکتیکییەکەی لە ساڵی ١٦٠٠ لە ڕۆما سەری هەڵدا.

گونـدەکان)، ئەمە بـۆ ئەوە بـوو کە بیرۆکەیەکـی باشـی پشـت ئەسـتوور بخاتەڕوو لەسـەر گشت تۆمارکراوەکانی پەیوەست بە ئاسـەواری ئاگر، وێنەی تیاچووەکانی نێو کووره پیشـان بدات" زمانیـان دەبێتە شیشـێکی سـوورۆکراوە وەک پشـکۆ، لێویـان دەبێـتە لەوحێکـی سـوتاوی مـس، مەلاشوویان کوورەیەکی گڕگرتووە، ددانیان پارچەیەکە لە ئاسنی تواوە، سـیەکانیان باوەشـێنی ئـاگرە، سـک و گەدەیـان، بـۆتەیەکە سـەختترین کانزای تێدا دەتوێتەوە".

لەهەمان سەردەمدا نـامیلکەیەکی میللی بەناونیشـانێکی سـەرنجڕاکێش دەرکەوت(بـاش بیـری لـێبـکەرەوە) یـان بیرکـردنەوە لەهەمـبەر چـوار کۆتاییەکەی دوایی، کە دەخرێتە سەر ئاگری ئەژدیها و مارەکان، کۆشش دەکـا بـۆ سـەلماندنی ئەوەی هەر پێـنج هەسـتەکە پەیوەسـتدارن بە ئەشـکەنجەدانەوە: " پـاش رۆژی دوایـی هەریەکە لە پێـنج هەسـتەکە ئەشـکەنجەدانێ تـایبەت بەخۆیـان هەیە، هەسـتی دەسـتلێدان بەتیـنەوە هەست بە گڕی دڕندە دەکا، هەستی بینین شتی ترسناک وەڕوو دەخا وەک هەژدیهـا و تارمـاییگەلێکی تـۆقێنەر، هەسـتی چەشـتن بەردەوام بەدەست تاڵی و زوخاوەوە دەناڵێنێ، هەستی بۆنکردن بۆگەنی ناخۆش هەڵـدەمژێ، گوێیەکـان جنێـو و هـاوار و پـرتە و بـۆڵەی تیاچووەکـان و قاقای گاڵتەجاڕانەی ئیبلیسەکان لە کریستانییەکان دەبیستێ، کە دەرفەت و رێگەی جۆراوجۆریان بۆ رەخسابوو، دەروونـی خۆیـان رزگـاربکەن، بەڵام نەیانکرد".

ئەم دیمەنـانە کە نێردەکـانی نـاوەوە دەیگـوازنەوە، وایدەکـرد دانیشـتووانی گونـدەکان لەترسـان بـلەرزن. یەکـێ لە گەورەتـرین پسپۆڕەکانی ئەمبوارە، باوە جولیان مۆنوارە، لەنێوان سالانی ١٦٤٢ و ١٦٨٢دا لە هەرێمـی بەریتانیـای خـواروو، لەمیـانی ٣٧٥ شـاندی ئاییینیدا

ئامۆژگـاری پێشـکەش کـردووە، بەڵام پەنـای بـردۆتە بەر بەکارهێنـانی زۆرترین شێوازی پەروەردەیی و شۆڕشگێڕیی، وەک بەکارهێنانی تابلۆ وێنەییەکان کە ڕێگەیەکی بەرینیان نیشان دەدا، دەشتێک بوو کە دەچۆوە سەر دۆزەخ. ئەو کاتانە تۆقاندن پاساوی سـەرەکی بوو، لەچوارچێوەی یەکـێ لە شـاندەکان بـۆ ئۆیسـۆن هەروەک خـۆی دەیگێـڕێتەوە: باسـی ئەشکەنجەدانەکانی دۆزەخ و ئەو گوناهانە دەکەین، کە خەڵکیان گەیاندە ئەوێ. ئیدی خەڵک دەگریان و دەیانگوت" ئەفسوس تا ئێستا وەک ئـاژەڵ ژیـاوین، دواتـر ئەی خـودای چاکەکـار، چەنـدە قەرزاری ئەو بـاوانەین کە لەم دۆخە کەساسییە رزگاریان کردین".

ڤنسان دۆپۆڵی پیاوچاک زۆر بە بەزەیی نەبوو، لە(کۆمەڵە وتارێک لە نێردەگەلـی گونـدەکان)دا وای دەبینـین کە ڕۆژێ جیـا لە ڕۆژانـیتـر، دەسـتی بە هەڕەشـەدان کـرد، لە وتـارەکەی(ئەشـکەنجە جەسـتەییەکانی دۆزەخ)، وا پێدەچێ ئەو شوێنە هەروەک ئەوەی لەناوچەقی زەویدا بێت، پیسـی و پـۆخڵی گـۆگرد و زفـت کە هەمـوو پیسـی گـۆی زەوی لەسـەر کەڵەکە بووە، سەرەڕای ئەو تاریک و نـوتەکییە" قێزەونییەکی تۆقێنەر لە جەستەی تیاچووەکان"و "خلۆکەی ئەشکەنجە و بەردی تواوە و مەنجەڵی زەبەللاح قوڵپ دەدا لەگەڵ ئەژدیها و مار" دەبینین، لەوێ خۆراکیان" بۆق و مـار و گۆشـتی گەنیـوە"؟ هـیچ بـواری بەزەیـی نیـیە، وەک نمـوونەی دەوڵەمەندە شەڕانیەکە کە ماوەی هەزار و شەش سەد سـاڵە دەپـاڕێتەوە بۆ دڵۆپێ ئـاو، خـودا وەڵامـی دەداتەوە" لەبیرت بێ تۆ لە ژیانتدا خێری خۆتت دەستکەوت، ئێستا پێویستە لەسـەر چاوچنۆکیت، بە برسییبوون و تینووبـوون سـزا بـدرێی و بتگـریەنن و هـاوار و نـاڵەی کڵـۆڵانەت بەرزبێـتەوە و ددانەکانـت چیـڕەی بێـت، بـێئەوەی لە خـوداوە بەزەییت چنگکەوێ".

ئەكليرۆسی رۆشنبیر لە سەدەی مەزندا(سەدەی حەڤدە) لەبارەی ئەم وێنە كاریگەرانەوە، لە قەشەی یەسوعی كراسێ لە ساڵی ١٦٨٠ دەپرسێ: كێ دەتوانێ بڵێ یاخود دەرك بەوە بكات، دۆزەخ چییە، كەمترین ئازار و نەهامەتییەك كە دۆزەخ لەخۆی دەگرێ، چییە؟ نیكۆلای قەشەی یانسینی[٨٧] گومان لە بوونی كرم و مارە دۆزەخییەكان دەكا.

وینڤەر بۆسۆیە لەبارەی قسەكردن لەسەر دۆزەخ، بە بەرجەستەبووی كڵێسای كلاسیكی دادەنرێ، كەچی كلتورە زەبەلاحەكەی چ ئاماژەیەكی بۆ دۆزەخ نەكردووە، ئەو بێزار دەبێ لە دۆزەخەكانی بارۆكی میللی و دێت بۆ خۆی چەمكێكی رۆحانیتر سەبارەت بە دۆزەخی تیاچووەكان دادەڕێژێ: " دەڵێم بەو پێیەی لەم یەكەیە جودان، ئەوە وایان لێدەكا لەسەر ئەم زەمینە دۆزەخێكی تایبەت بە خۆیان دەست پێبكەن، ئەوە گوناهەكانیانە فڕێیان‌دەداتە هەڵدێرەكانەوە. وا بە خەیاڵتاندا نەیەت دۆزەخ لەسەر ئەم ئەشكەنجەدانە ترسناكانە، لەنێو زۆنگاوێكی ئاگر و گۆگردا، لەم گڕە دڕندەیەدا، لەم بێزارییە، لەم كڵۆڵییە، لەم چیڕە چیڕە تۆقێنەرەی ددانەكاندا، بەرپا دەبێ، نا هەرگیز دۆزەخ لەسەر ئەوانە هەڵناسێ. دۆزەخ گەر دەركی پێبكەین، بەخۆی گوناهەكانە، دۆزەخ دووركەوتنەوەیە لە خودا، بەڵگەش لەسەر ئەمە لە كتێبەكاندا بەڕوونی هاتووە". ئەم بیرۆكەیە لە وتاری ئامۆژگاریی(نەمری خودا لە تۆبەی گوناهباران)دا هاتووە و بەدواشیدا تێبینییەكی بەپێز دێت كە دەڵێ" ئەو كاتەی لە گوناهێكدا دەژیین،

---

٨٧ : تایفەیەكی كریستیانی توندڕەو و رەشبین بوون، نەیتوانیوە لەگەڵ گۆڕانكارییەكانی سەردەمی خۆی بڕوات، بۆیە لەلایەن فەرمانڕەوایی پادشاییەوە لە قۆناغی لویسی سیازدە و لویسی چواردە راونراون، ئەم تایفەیە مەترانێكی بەلژیكی بەڕێوەی دەبرد بەناوی جانسینیۆس(١٥٨٥-١٦٣٨) كە رێنماییەكانی لە هزرەكانی ساینت ئۆگستینەوە وەرگرتبوو.

بەخۆمـــان دەبيـــنە دۆزەخ، يەســـوع بە بەردەوامـــی دادەبەزێـــتە نێـــو دۆزەخەکانمـــانەوە بـــۆ ئەوەی پێشـــنیاری رزگاربوونمـــان بـــۆ بکـــات". بۆشاييەکی فراوان لەنێوان دۆزەخی بارۆکی میللی و دۆزەخی بۆسۆێی کلاسیکی فیکری هەیە، هەروەهـا دەڵێ"هەڵەکار بەخۆی ئەشکەنجەدەری خۆیەتی".

٢- دۆزەخی تەژی لە سەرنشین:

لەسەدەی شازدە لەگەڵ رووداوی دۆزینەوەی ئەمریکا و ملیۆنەها لە هیندییەکان و سـەدان ملیـۆن لە پێشـینانیان، کە هـیچ شـتێکیان لەبـارەی مەسیح و مژدەدەری(مزگێنـی نـوێ)وە نەبیسـتبوو، پرسـیارکردن لەسـەر ژمـارەی تیاچووەکـان سـەری هەڵـدا، لە راسـتیدا هەڵوێسـتی کڵێسـا لەهەمـبەر ئەم بـابەتە، بە تونـد دەهـاتە پێشـچاو لەگەڵ پەسـەندکردنی گـوتەزای(لەدەرەوەی کڵێسـا رزگـاربوون نیـیە). دادگـای پشـکنین لە بۆلۆنیـای ئیتـالی مامۆسـتایەکی بەنـاوی مارسـێلۆ گـالیۆتی(١٤٤٠-١٤٩١) گرت، ئەمە پێش گەشتەکەی کریستۆڤەر کۆلۆمبس بەیەک سـاڵ روویدا، چونکە نکوڵیی لە رۆژی حەشری هەتا هەتایی بۆ بتپەرستەکان کردبوو. تیۆلۆژستەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بڕوایان وایە، ئەوانە پاشماوەیەکی ژمارە کەم و پەراوێزخراون بە بەراورد لەگەڵ کۆمەڵە مەسیحییەکان.

دۆزیـــنەوە مەزنەکـــان هـــاتن و گومانیـــان لەســـەر هەڵســـەنگاندنی ژمارەکان ورووژاندەوە. ئایا دەبێ دەست بەم بۆچوونە رەقەوە بگیرێ و بە یەکجار بوونی نەک ملیۆنەها بەڵکو بەملیارەهـا تیاچووی‌تر بەئاسایی بزانـرێ؟! هەنـدێک وای بـۆ دەچـن، بەڵام هەنـدێ‌تـر بەشـوێن هۆکـاری ســـازاندندا(تەوفیقیدا) دەگەڕێـــن. لـــویس ڤیڤـــیس-ی مرۆڤدۆســـت و تیۆلۆژســـتەکانی وەک فیگـــا، دوســـۆتۆ، مـــارتینیز دو ریپاڵـــدا، دەڵـــێن رێزگرتنـی یاسـای سروشـتی بـۆ خـۆی بەس بـوو، لەکاتێکـدا کلـود دو

سایسـیل سـەرۆکی قەشـەکانی تـوران، فتـوای ئەوەی دەدا هینـدییە مردووەکـان کە بتپەرسـت بـوون، دەکـرێ بـۆ ئۆلیمپـۆس چـووبن، بەڵام فرانسوا کۆلیوس دکتۆری میلانی دەڵێ: " کەس بەبێ نیعمەتی ئیلاهـی کە بەهـۆی پـاکژبوونەوە بە ئـاو دەسـتی دەکەوێـت، ناتوانێـت بـۆ یاسـای سروشتی وەفادار بێت". ساڵی ١٩٥٠ ئەم مەسـەلەیە زۆر قسـەی لەسـەر کـرا، لە(فەرهەنگـی تیۆلـۆژی کـاتۆلیکی) هـاتووە گەر کەسـێ(بێبـاوەڕی ئەرێنی)بـێ، واتە ئەوەی سـروش رەتدەکـاتەوە، ئەوا لە تیاچووەکـانە، ئەوەشـی لە دۆخی(بێبـاوەڕی نەرێنـی)یە، واتە ئەوانەی سروشـیان پـێ-نەگەیشتووە، تەمومژاوین.

هەرچۆنێ بێ بە تێڕوانینی قەشەکانی سـەدەی حەڤدە و وتارەکانیـان، ژمـارەی تیاچووەکـان زۆر لە ژمـارەی رزگاربووەکـان زیـاترە. لەسـەر زمانی لویس دوگرینـاد هـاتووە" ژمارەیەکی کەم لە خەڵک رزگـاربوونی هەتاهەتـایی چنـگ دەکەوێ". کاردینـاڵ بلارمـان دەنووسـێ: ژمـارەی ئەوانەی خودا لێیان تووڕەیە، بەژمارەی ئەو دەنکە زەیتونـانە دەچـن، کە دەکەونە خوارەوە کاتێ درەختەکە دەلەرێنرێتەوە". ڤنسـان دوپۆڵ دەڵـێ:" وا دەزانم نیوەی مرۆڤ، نەخێر سێ چارەکی سـەرکۆنە دەکرێن بەهـۆی گونـاهی تەمبەڵیـیەوە". گرینیـۆن دو مونفـور واوەتـر دەڕوا و دەڵـێ:" ژمـارەی رزگـاربووان زۆر زۆر کەمە، بەرێـژەی یەک بـۆ دە هەزارە بەلانـی زۆریەوە" بەڵام جولیـان لۆریـۆ کە یەکـێکە لە کەشیشـە وتاردەرەکـان، ئامـاری وردی لایە، یەکێ لە گەڕاوەکـانی دنیـاکەیتـر کە نەناسراوە پێیداوە، لە یەکێ لە وتارەکانیدا بەناونیشانی(دەربارەی ژمارە کەمەکەی رزگاربووان)ـەوە دەڵێ: لەنێو شەست هەزار کەسـدا کە رۆژانە لە جیهـان دەمـرن، تەنیـا یەک کەس رزگـاری دەبـێ، سـێ کەسـیش

چارەنووســـیان بەر پـــاکژبوونەوە دەکەوێ، بەڵام ئەوەی دەمێنێـــتەوە تیاچووەکانە کە ٥٩٩٩٦ کەسە!.

لەلای مـالبرانش" ژمـارەی تیاچووەکـان لەچـاو ژمـارەی رزگـاربووان بیسـت هێنـدە، سـەد هێنـدە زیـاترە". ماسـیۆن وا دەبینـێ" زۆرینـەی زۆر تیاچووەکانن" ئەم مەسـەلەیە لەلایەن خـوداوە بە پاشـەکشـێ دانـانرێ، کە ئەگەر ناچار بێ، ئامـادەیە سـەرکۆنەی هەمـوو درووسـتکراوەکانی بکـات، چونکە خودا تاوانباران ناژمێرێت، بەڵکو تەنیا سەیری تاوانەکانیان دەکا".

لەهەردوو ســـەدەی حەڤـــدە و هەژدە، بڕوا(ئیمـــان) رەشـــبینانە و دەســـتەبژێرانە بـوو، ئاسـتێک لە ژیـانی زاهیـدی گەرەکە، کە لە توانـا و حەوسەڵەی زۆرینەی زۆری کریستیانەکان بەدەرە. ئیمـان زیـاتر لـۆژیکی و عەقڵانیتر بوو وەک ئەوەی سۆزداری بێ، ئەنجامەکـان ماتماتیکییـانە بەدەست دەهێنران و بەمێشکێکی ساردەوە سەرکۆنەی خەڵک دەکرا.

٣- سەرسەختیی سەدەی نۆزدە:

سەدەی نۆزدە، سەدەی لێبووردە و میهرەبانی نەبوو، بەڵکو ژینگەی ململانێـیە کـۆمەڵایەتی و سیاسـییەکان بـوو، بە پـێچەوانەوە کڵێسـا کەوتبـووە پێگەی بەرگری لەخـۆکردن و هەڵوێسـتی بەرپەرچدانەوەشـی بەرەو توندتر ئاراستەی دەگرت. لە زۆرینەی جارەکاندا ئەو کۆمەکی و پشـتیوانییەی کە دەسـتی عیلمـانییەت لەسـەر ئەم زەویـیە سیسـتەمی مۆراڵی بۆ کڵێسا دابین دەکرد، چیتر لەژێر دەسەڵاتیدا نەما، برووسکەی بێزاربوونی لە دنیاکەیتر بەسەر نەیارەکانیدا دادەباراند. قوتابییەکانی فەیلەسـوفان و هزرڤانـانی ئـازاد و بـێباوەڕەکـان و لیبراڵەکـان و سۆشیالیسـتەکان و شۆڕشـگێڕەکان و بانگەشـەکاران و پـارێزەرانی عیلمانییەت و زۆریتر، کە هێمای یاخیبوونەکانی سەردەمن، سەرجەم ئەوانە دە دە و بیست بیست دادەبەزنە نێو دۆزەخەوە.

ئەو پیـاوە ئایینییـانەی لە دێـرە وشـکهەڵاتووەکاندا و دوور لە دنیـا گەورە ببـوون، لەرووی ئەخلاقیـیەوە لە بەڕێـوەبردنی بەردەسـتەکانیاندا توندوتیژییەکی بێئەندازە نیشاندەدەن. پیار –دینیس بوایێ بەڕێوەبەری ئەکلیرکی سان- سۆلپیس کە لە ساڵی ١٨٤٢ کۆچی دوایی کردووە، داوا لە کاهینەکانی ئایندە دەکات، بێترس و زێدەڕۆییکردن مامەڵە لەگەڵ کێشەی(مەترسی قیامەتی خودا)بکەن، چونکە کاتێ مرۆڤ قسە لەسـەر بابەتێـک دەکـات، کە خەیاڵـدانی مـرۆڤ و عەقڵـی هەرگیـز نەتـوانن پێـی بگەن، بواری زێدەڕۆییکردن نامێنێ. سەرەڕای ئەوانەش بە قوتابییەکانی گوتـووە: ئێـوە بێگومـان بەخۆتـان لە تیاچووەکـانن، چـونکە بەدەگـمەن کاهینێک لە ئاستی بەرپرسیارێتییە مەترسیدارەکانی سەرشانی دەبێت، بەردەوامبـوونیش لەسـەر بانگەشـەکانتان بـێسـوود دەبـێ، سـەرکۆنە دەکرێن چونکە بانگەوازی خوداتان رەتکردۆتەوە.

لە چوارچێوەی ئەم بارودۆخەدا، لەو ئاراستە تۆقێنەرە دەگەیـن، کە سەرپەرشـتیارانی ئاسـایی و نائاسـایی کڵێسـا لە شـاندە ناوخۆییەکانـدا دەیگرنەبەر، بۆ نموونە کاتێ جان ماری دی لامنیێ دەبینین، زوو زوو سەردانی ئەم و ئەو دەکا و نوێژی سەر مردوو بەجێ دەگەیەنێ: گەر وەک وتـاربێژ لەنێـو گۆڕەکانـدا بوەسـتایە، تـابووتێکی پڕ لە کەلەسـەری هەڵدەگرت و گفتوگۆیەکی خەیاڵیـانەی سـاز دەدا و هەموویـان وەڵامیـان دەداوە، کە گیانیان لەدۆزەخدایە.

رێنماییەکـانی قوتابخـانەگەلی ئەکلیرکـی، لای هەنـدێ کەسـی خـاوەن دەروونی لەرزۆک، دەمدەمی(واسواسی) تێدا درووستدەکردن بەرانبەر بە دۆزەخ. لەنێو ئەوانەدا خزمەتکاری کڵێسای ئارس، جان ماری ڤیانی، ئەو بەدرێژایـی ژیـانی، شـەیتان ئـازاری دەدا، لەهەمـوو شـوێنێکدا هەڕەشـەی قیامەت هەسـتانی دەبینی، لەهـزرە پیسـەکاندا، لە داڵغەکـانی

کاتی بۆنە پیرۆزەکان، لە جنێو و لە هەموو کارێک کە رۆژانی یەکشەممە پێی هەڵدەستا. " گومانی تێدا نییە ژمارەیەکی زۆر لە هاوسەرگیرەکان لەتیاچووەکانن". چ ئومێدی رزگاربوون بۆ ملیارەها بتپەرست نییە کە ئینجیلیان نەناسیوە. خودا بە تۆڵەسەندنەوە دڵخۆش دەبێ، رۆژی حەشر ترسناک دەبێ. رەشاییەکی مەزن لە مرۆڤ فڕێدەدرێتە نێو ئاگری نەمرەوە:" دادگەیەکی تۆقێنەرە، بەڵام لەوپەڕی دادوەریدایە، نەک هەر ئەوە بەڵکو چ شتێ هەیە لەوە دادوەرتر".

لە سەدەی نۆزدەدا خەمێکیتر دێتە پێشەوە، کە پەرەپێدانی شێوازی دەرفەتهێنانە لە دۆزەخ: ئەویش بەرگریکردنە لە سیستەمی کۆمەڵایەتی. لە ساڵی ١٨٥٠ باوە کۆسیت سەرۆکی شاندی مژدەدەران و نێردراوان بۆ تۆلۆز، رایدەگەیەنێ کە شۆڕش دەرەنجامی لاوازی باوەڕە بە دۆزەخ:" دۆزەخ لە هێمای فەرەنسای نیشتمانمان لادراوە، ئەوەتانێ ئازادی مرۆیی، بێ حکومەت و بێ نوێنەر، خۆی فڕێدەداتە چەندین هەڵدێر، کە هێشتا جێ برینەکانی دیارن، ئەو دۆزەخەی لەپێناو دڵنیابوونەوەی زیاتری نکوڵی لێدەکرد، رۆچووەتە قەوارەکەیەوە". باوە کۆسیت دەڵێ:" بڕوا هێنان بە سزای هەتا هەتایی هەڵوەشێننەوە، بۆ ئەوەی دنیا ببێتە بابل".

دۆزەخ بەتەنیا دوایەمین بەربەست نییە بۆ رەوشتی تاکەکەس، هەروەک لە رۆحانیەتی کلاسیکیدا هەیە، بەڵکو دۆزەخ باشترین زامنە بۆ سەقامگیریی کۆمەڵایەتی، خوداش لەپێناوی ئەوەدا ئەفراندوویەتی، هەروەک لە نووسینەکانی کلود لاکودردی کاهینی کڵێسای بایۆ(١٧٥٥-١٨٣٦)دا هاتووە:" سروشتی مرۆڤ گەندەڵییەکی تێدایە، کە بێگومان وای لێدەکا مرۆڤێکی شەڕەنگێز بێ، گەر شتێ نەبێ بیترسێنێ(.....)، نەک تەنیا سزایەک بۆ پاش ژیان، بەڵکو سزایەکی هەتاهەتایی، ئەوە

حیکمەتێکە خودا هێناویەتە بوون. گەر ئەوە نەبوایە ئایا لە توانای کەسدا هەبوو، جڵەوی حەزەکانی مرۆڤ رابگرێ و پارێزگاری لە سیستەم لە جیهاندا بکا؟".

لەکۆتایی چاخەکە، ئامۆچیاری دۆمینیکانیی ناودار جان مۆنساربیێ، کە لە ساڵی ١٨٧١ تا ساڵی ١٨٩٠ لە کڵێسای نۆتردام لە پاریس لەکاتی رۆژوودا، لەسەر هەتا هەتایی ئەشکەنجەدان وتاری دەدا، دەیگوت:" سوودی کۆمەڵایەتی سەرەکیترینە، ئەوە وەک کورێکی وریا وایە کە باوکی بەخشیویەتی، بەڵام ئەو شتە بەلایەوە چ مانایەکی نییە. گەر دۆزەخ نەبوایە" ئەوا خودا و مرۆڤ تەنیا دوو ئەکتەر دەبوون بۆ کۆمیدیایەکی کڵۆڵ، کە هەمیشە بەوە کۆتایی دەهات، باوکێکی دڵ باش بۆ ئەوەی کورە هیچ و پووچەکەی لەئامێز بگرێت و میراتییەکەی خۆی بۆ بگوازێتەوە، پەنا دەباتە بەر هەموو ئامرازێک". دۆزەخ پێداویستییەکی گرنگە بۆ بەرگریکردن لە خاوەنداریێتی، ئەو" زیندانی دنیاکەیترە" گەر ئەو نەبوایە" نیرۆنمان دەدیت نغرۆ لە شادیدا لەسەر دڵی ساینت ڤنسان دی پۆڵ". زیاد لەوەش گەر دۆزەخ بوونی نەبوایە، کەوایە مەرگی مەسیح لە چ شتێک رزگاری کردووین؟ کەواتە دەبێت چەکی ترسان لە دۆزەخ هەڵبرین، لە تۆقاندن نەترسین بەتایبەتی بوار بە هەست و سۆزەکان نەدەین:" بەزەیی نییە، تکایە، منداڵانە دڵنەوایی مەکەن، فرمێسک نییە! سەبووری بە غەزەب پێکەوتووەکان مەبەخشن کە سووکایەتیان پێ-کردوون، چونکە هەریەکێ لەوان ئیدی خۆی تاوانبار دەکا، خۆی سەرکۆنە دەکا، خۆی بە نەفرەت دەکا".

میدیای ئەکلیرکی تەواو لەگەڵ ئەمەدا کۆک بوو، لە ساڵی ١٩٠١ لەوپەڕی کێشمەکێشەکان لەسەر عیلمانیەت، گۆڤاری(دۆستی ئەکلیرۆس) وەڵامی کاهینێکی دایەوە، کە پرسیاری دەکرد ئاخۆ قسەکردن لەسەر

دۆزەخ، جۆرێـک لە زیـادەڕۆیی تێـدا نەکـراوە بەوەی دەڵـێ:" دەبـێ وێنەکردنی دۆزەخ بە شێوەیەکی نەرم و نیان، خۆمانی لێ دوورەپەرێز بگرین، تا ئەو رادەیەی بڕواداران بتوانن بە چارەنووسێکی دابنێن، کە دەکرێ بەرگەی بگرن، لەبری ئەوەی هەوڵبدەین بڕواهێنان بە دۆزەخ لاواز بکەین بەدیتنەوەی ئاسانکارییە مەحاڵەکان، دەبێ کۆشش بکەین ئەو ترسـە بخەینە دەروونـی خەڵکەوە، کە لە ئەشـکەنجە گەورەکـان دەربازیان دەکا، ئەشکەنجەیەک کە چاوەڕێی گوناهبارگەلێکە پەشیمان نین لە خەتاکانیان، ئەم ترسە باشترین رێگەیە تا وایان لێبکا لە گوناهوخەتاباری دوورکەونەوە".

لە رۆژهەڵاتی ئەوروپا، لە گوندەکانی پۆڵۆنیا، ئەکلیرۆسی بەتوانا بەهەمان شێواز، لادێیەکانی دەترساند، هەروەک ڤنسنتی ڤیتۆس(١٨٧٤-١٩٤٣) لە یاداشتەکەیدا شاهێدی بۆ دەدا و دەنووسێ:" ئەم زیادپێوەنانە دەشێ هەندێ کەسی زۆر هەستیار بگەیەنێتە دۆخی نەخۆشی، چونکە ئەو دۆزەخەی چاوەڕێی گوناهباران دەکا و بەو شێوە ترسناکە وێنا دەکرێت، دەشێ ببێتە هۆی شڵەژانێکی بەهێز".

شـان بەشـانی ئەوە بەشـێوەیەکی زۆر ورد و سەرسـووڕهێنەر، بیروباوەڕەکان هێشتا لە چوارچێوە دەدرێن، لە بەلاڕێدابردن و هەڵەی مێژوویی، کە هێندەی سەدەی نۆزدە، کتێب لەسەر دۆزەخ دانەنراوە، تێیاندا بەوردی باس لەهەموو مەرجەکانی لێبووردن و ئەشکەنجەکان و ژیانی تیاچووەکان کراوە، شەڕ لەسەر ژمارەی هەڵبژێردراوەکان لەوپەڕیدا بوو. لە ساڵی ١٨٩٧ تیۆلۆژستی ئەڵمانی، هێنریخ، لە کتێبەکەیدا(تیۆلۆژستی ئەدەبی) دەنووسێ:" بوار بۆ سەرکۆنەکردنی بتپەرستان نەماوە". لە ساڵی ١٨٩٨ شوێنکەوتەی یەسوع کاستلاین لە کتێبێکیدا بەناوی(توندوتیژی و ژمارەی هەڵبژێردراوەکان و دیکترینی

رزگاربوون)، رای‌ده‌گه‌یه‌نیٚ که بێگومـان تیاچووه‌کـان که‌مینه‌ن. له سـاڵی دواتــردا ئێــف. که‌ی. گــۆدتس ئه‌م بۆچــوونه له‌کتێبێکــی گه‌وره‌دا ره‌ت-ده‌کـاته‌وه، که به لاتینـی داینـابوو به‌وه‌ی" ژمـاره‌ی رزگـاربووان که‌مـن" تێیـدا ٧٣ له بـاوانی کڵێسـا و ٧٤ تیۆلۆژسـت و ٢٨ شـرۆڤه‌کاری په‌ڕاوی پیرۆز، سـه‌لماندوویانه که ژماره‌ی تیاچووه‌کـان له ژمـاره‌ی رزگـاربوان زیاترن. له ساڵی ١٩١٣(فه‌رهه‌نگی تیۆلۆژستی کریستیانی) چاره‌نووسی بیٚباوه‌ڕان و چاره‌نووسی شێته‌کان به‌رانبه‌ر یه‌ک داده‌نیٚ و ده‌ڵیٚ:" پله‌ی جۆراوجــۆر له شــێتیی هه‌یه" ئه‌م پــلانه به‌رپرســیارێتییه‌کان له‌ســه‌ر کاره‌کــان که‌م‌ده‌کــاته‌وه. بــالمێس-ی تیۆلۆژســت ده‌نووســیٚ (دۆخــی گه‌مژه‌یـی) که ژمـاره‌یه‌کی زۆر له درنـده‌کانی تێدا ده‌ژیـن، ده‌کرێـت له رۆژی دواییــدا ببێــته فریادره‌ســیان، چــونکه زۆر له‌وه گه‌لحــۆترن که خودای راسـته‌قینه بناسـن. له سـاڵی ١٩٢٤ ئه‌ی. میشـاڵ ئه‌م لێبووردەییه له کتێبه‌که‌یـدا(کۆتاییه‌کانی دوایـی) سـه‌رکۆنه ده‌کـا و به لێبـووردەییه‌کی تاوانکارانه‌ی داده‌نێت.

تیۆلۆژســته‌کان له تــاوتوێکردنی دۆخه‌کــانی دۆزه‌خـدا، زۆر جه‌نگــی به‌رده‌وام و نه‌زۆکیــان ئه‌نجــام‌ده‌دا، له‌کاتێکــدا بــوونی خــودی دۆزه‌خ که‌وتبووه ژێر هه‌ڕه‌شه‌وه.

٤- ره‌خنه‌گرتن له‌دۆزه‌خ (هه‌ردوو سه‌ده‌ی هه‌ژده و نۆزده):

له‌ناوه‌ڕاستی سـه‌ده‌ی حه‌ڤده‌وه، هه‌ندیٚ خـاڵی سـه‌ره‌کی له دیکترینی دۆزه‌خ که‌وته به‌ر هێرشـی ناوه‌نده جۆراوجۆر و ئـازادیخوازه‌کان، وه‌ک ره‌وتگه‌لێکی پرۆتستانتی و هه‌ندیٚ که‌سی جوله‌که. له‌ساڵی ١٦٥٤ کتێبێک له‌لایه‌ن پزیشک و فه‌یله‌سوفی ئه‌ڵمـانی سونه‌ر له‌پاش مردنی بڵاوبۆوه، ناونیشانه‌که‌ی کورتکراوه‌ی نـاوه‌ڕۆکه‌که‌یه‌تی:" سـه‌لماندنێکی تیۆلۆژسـتی و فه‌لسـه‌فی بـۆ ئه‌م دۆزه، که ئه‌شـکه‌نجه هه‌تاهه‌تاییه‌کـانه و گوناهکـاران

دەیچێژن، ئەوە جەخت لەسەر دادوەری خودا ناکات، بەڵکو نیشانەی ستەمکاریەکەیەتی".

دوای سێ ساڵ بەشێوەیەکی گاڵتەجاڕیی، سیرانۆ دی برجواک لە کتێبەکەیدا(مێژووی کۆمیدیای دەوڵەتانی مانگ و ئیمپراتۆریاکانی) دەرفەت لەو هەڵە قەبەیە دێنێ، کە خۆی لە دادگاییکردنی گالیلۆدا دەبینێ لە ساڵی ١٦٣٣، لەسەر زاری یەکێ لە یەسوعییەکان لێکدانەوەیەکی سەیر بۆ سووڕانەوەی زەوی دەکا و دەڵێ" وا خەیاڵ دەکەم زەوی دەسووڕێتەوە نەک لەبەر ئەو هۆیانەی کۆپەرنیکۆس بانگەشەی بۆ دەکرد، بەڵکو لەبەر ئاگری دۆزەخ هەروەک پەڕاوی پیرۆز فێرمان دەکا، بەوەی دۆزەخ خزاوەتە سەنتەری زەوییەوە، تیاچووەکان هەوڵدەدەن لە گەرمیی گڕەکەی هەڵبێن، بەوردی سەردەکەون تا بەدوور بن و بگەنە قوببەی دۆزەخ، بەو جۆرە وا دەکەن زەوی بسووڕێتەوە هەروەک سەگێ خلۆکەیەک ببزوێنێ کاتێ لەنێویدا رادەکات".

دۆزەخ بۆ بێباوەڕەکانی سەدەی مەزن و خراپەکارانی، بۆنەیەکی نایابە بۆ گاڵتەکردن و سووکایەتیکردن بە ئایین. جان دۆمینۆی کافر لە ١٦٧٠دا ئاوها دەڵێ:" ئایا ئەمانە هەمووی درۆ نین یان قسەی هیچ و پووچ نین یان خەوبزڕکاندن نییە". هەروەها فەیلەسووفەکانیش لە پەراوێزی ئەرتۆزۆکسی ئایینە گەورەکان وەک سپینۆزا و هۆبز، نکوڵی لەهەموو شتێ دەکەن کە باس لە سزای پاش مردن بکات.

لەنێوان ساڵانی ١٦٨٠ و ١٧٢٠ و لەکاتی(مەرگەساتی ویژدانی ئەوروپی) کە پۆڵ هازار بەشێوەیەکی نایاب مامەڵەی لەگەڵدا کردووە، هەر لەنێو خودی کڵێساوە هەڵمەتەکان دەستی پێکرد.

ئەو نووسەرانەی ئامادەکارییان بۆ خوداییەکان(ئەوانەن کە تەنیا خودا دەپەرستن) دەکرد، هەست و عەقڵی رەخنەگرانەیان بەکاردێنا، بۆ ئەوەی بەتایبەت نکوڵی لە هەتاهەتایی ئەشکەنجە بکەن. لە ساڵی ١٦٩٥ عابیدێکی خودا بەناوی شۆلیۆ دەنووسێت:" خودای من خودایەکی بێ-بەزەیی نییە" ئەو ئەم کارە قێزەونانە ناکا. بارۆن دۆلا هۆنتان لە ١٧٠٣ پشتیوانی لەم بۆچوونە کرد. بیرۆکەی ئۆریجینۆس سەبارەت بە رزگاربوونی سەرتاسەری دووبارە سەری لەگەڵ (ئینجیلی سەرمەدی بۆ چاککردنی هەموو بوونەوەرەکان بەشێوەیەکی گشتی) سەری هەڵدا، کە کتێبێکی فەرامۆشکراو بوو، لەساڵی ١٦٩٩ دەرکەوت. هەروا (نهێنی چاککردنی گشتگیر) کە خاوەنەکەی جان گلیۆم پیتەرسۆن بوو، لەنێوان ساڵانی ١٧٠٠ و ١٧١٠ لەسێ بەشدا بڵاوبۆوە. لەساڵی ١٦٩٧ بوسۆیێ، نوای، سەرۆکی ئوسقوفەکانی پاریس، لۆتیلیێ سەرۆکی قەشەکانی ریمس، ئیمزا لەسەر بەیاننامەیەک دەکەن بۆ سەرکۆنەی بۆچوونی کاردینال سفۆندرات، کە پەیوەندی بەو منداڵانەوە هەبوو، بە کەمێک بەزەییەوە مردوون بێئەوەی بەئاو پاکژکرابن. ئەمە تەنیا ختووکەیەک بوو شان بە شانی ئەو هێرشانەی پیار بایل دەیکرد و مەسەلەکەی قووڵتر دەکردەوە:" چەمکی دۆزەخ بەخۆی هەرگیز لەگەڵ بەزەیی و میهرەبانی خودادا یەکناگرێتەوە. دەستگرتن بەوەی مرۆڤ ئەوپەڕی ئازادیی هەیە، دوای ئەو هەمووە بڕوای بە رزگاربوونی هەبێ، ئەوە پاساوێکی پووچەڵە: خودا دەزانێت کە زۆرێک بە خراپی ئەم ئازادییە بەکاردێنن و بڕیاری تیاچوون بەسەر خۆیاندا دەسەپێنن. مەحاڵە خودا شتەکانی ئاوها بەجێ هێشتبێت، کە بەمشێوەیە بەڕێوە بچێت". تەنانەت دۆزەخی مەودا دیاریکراویش ناکرێ جێی رەزامەندی بێ:" ناتوانن بگەنە ئەوپەڕی چاکسازیی خودا، ئەگەر تا دوا خولەک ئەشکەنجەی دۆزەخ

نەچێژن، سەبارەت بە سوودی کۆمەڵایەتی ئەم هەڕەشەکردنە بە دۆزەخ ئەوەندە بەسە، کە بگەینە دەرەنجامێ بەوەی رێژەی خراپەکاران لای کریستیانەکان دەگاتە هەمان رێژە لە ئایینەکانی دیکە و لای بێ-باوەڕەکانیش".

کڵێسا سەرکۆنەی هەموو کارە ناڕەواکان و سەرجەم دانراوەکانی بایڵ قەدەغە دەکا. بەڵام لایبنز لە ساڵی ١٧١٠ بە تۆژینەوەیەکی فەلسەفی وەڵامی ئەوە دەداتەوە، لەژێر ناوی(وتارە تیۆلۆژستەکان چارەسەری نایابی خودا و ئازادیی مرۆڤ و بنەچەی مرۆڤ). " دۆزەخ بەلای ئەوەوە، بە تەواوی لەگەڵ هارمۆنیەتی گەردوونیدا دەست لەملانێی یەکتری دەبن، کە ئیتر هاوسەنگیی باڵ بەسەر هەموو شتێکدا دەکێشێت". ئەو دەنووسێ:" رەنگە نەمریی تۆباوییەکان لەچاو سەرفرازی خواوەندیدا لە مەزنییەکدا بێت، کە ناکرێت ئازاری تەواوی تیاچووەکانی لەگەڵدا بەراورد بکرێت". زیاد لەوەش تەنانەت گەر زۆرترین کەس تیاچووبێ، هاوسەنگییەکە بەهۆی رزگاربوونی ئەو بوونەوەرانەی لە دەرەوەی دنیای زەوی دەژین، حوکمەکە راست دەکاتەوە:" بەڵام سەبارەت بە ژمارەی تیاچووەکان، گەر زۆر زیاتر بوو لە ژمارەی رزگاربوان، ئەمە نابێتە رێگر لەوەی بوونەوەرە بەختیارەکان لە گەردووندا ژمارەیان لە بوونەوەرە کلۆڵەکان کەمتر بن".

ئەمجۆرە پاساوانە بۆ فەیلەسووفەکانی سەدەی هەژدە، چێژبەخش بوون، هەر لە ڤۆڵتێرەوە کە لە(فەرهەنگی دۆزەخ)دا داهێنانێکی ئامادەکراوی لەدۆزەخ هێنایە ئاراوە بۆ رووکەشکردنی بۆشاییەکانی دادوەری مرۆڤ. سەرجەم فەیلەسووفەکان تا رادەیەک دژ بە دۆزەخ کۆک بوون. مۆنتسکیۆ بەتایبەتی دژی سیفەتی هەتاهەتایی دۆزەخ بووە، ئەمەشی لە وتارێکدا بەناونیشانی(دژی سەرکۆنەکردنی هەتاهەتاییانەی

بتپەرستەکان)ئاماژەی پێکردووە، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧١٧. مارمۆنتێل وا دەبینێ دۆزەخ ئەو بارە گرانەیە کە لەسەر ئەم زەمینە، سەرکردە سیاسییەکان دەیخەنە سەرشانمان. دیدیرۆ دەڵێ:" ماوەیەکی زۆرە داوا لە تیۆلۆژستەکان کراوە، ڕێکخەر بن لەنێوان بیروباوەڕی ئەشکەنجەی هەتا هەتایی و بەزەیی بێپایانی خودا، بەڵام هێشتا ئەوان لەسەر هەڵوێستی خۆیانن". ئەم باوەڕە بۆ دۆلباخ مەحاڵە. قەشە ساڤوا دو ڕۆسۆ زۆر وردتر دەیگوت: پێویستە بەدڵنیاییەوە سزای خراپەکاران بدرێ، بەڵام سزا لەم ژیانەوە دەست پێدەکا، لەگەڵ ئەو ئازارەی خراپەکاران دەیخەنەوە، بێگومان بۆ پاش مەرگیش بەردەوام دەبێ، بەڵام بەشێوەیەکی کاتی و تەنیا ویژدان نائاسوودە دەبێ.

بیرۆکەی ڕزگاربوونی تەواو، تەنانەت لەنێو ئەکلیرۆسیشدا بە شەرمەوە بڵاودەبێتەوە. لە ساڵی ١٧١٦ پیار کۆبێ قەشەی یاساناس لە ئەبرەشیەی سەینت دەنووسێ: ئاسمان کراوەیە بۆ هەموو خەڵک یان بۆ تۆژینەوەی تیۆلۆژستی، بە پشتبەستن بە پەڕاوی پیرۆز و عەقڵ، بێ-ئەوەی سووکایەتی بە کردەوە ئایینییەکان بکەین تا بەهۆیەوە بەتاسە و تینەوە بیسەلمێنین، کە تەواوی خەڵک ڕزگاریان دەبێ. کتێبەکە تا ساڵی ١٧٤٣ ئەوجا بە ئینگلیزی بڵاوکرایەوە، لە ساڵی ١٧٦٧یش بە فەرەنسی. بەهەمان بیرکردنەوە و زەینەوە بەڕێز لویس لە ساڵی ١٧٨٢ لە کتێبەکەیدا(ئاسمان بۆ هەموو گەردوون کراوەیە) دەنووسێ: دۆزەخ تەنیا چیرۆکێکی ترس و بەدییە، دەکرێ ئەو هەسارەیەی ڕووناکمان دەکاتەوە بۆ دواوە بگێڕێتەوە.

لەکۆتایی سیستەمی کۆن و لەناوەندەکانی هزرڤاناندا باوەڕبوون بە دۆزەخی تەقلیدی، تووشی ڕاچڵەکینی ترسناک دەبێ. ئەم باوەڕە لای فیلیپ ئەریاس هەر نەما، کەچی ڕێنماییەکانی کڵێسا لەم خاڵەدا

بەخـۆڕاگری دەمێنێـتەوە، لەگەڵ پێشـڤەچوونێ گرنـگ لە پاسـاودا، وردە وردە هۆکارگەلی تیۆلۆژستی لەلایەن قازانجی کۆمەڵایەتییەوە، جێیان پێ چۆڵ دەکرێ، بەوەی دۆزەخ باشـترین پـارێزەرە بـۆ سیسـتەم و مـۆراڵ، کەواتە دۆزەخ پێویسـتە. ئەمە بیرکـردنەوەی بـاوە برجێـی بـوو، دانەری وتـاری(دۆزەخ) لە ئەنسـکلۆپیدیا. هەنـدێ لە شۆڕشـگێڕانیش ئەم پاسـاوە دۆگماییە پیادە دەکەن وەک ناوبراو شۆمان –ی تیۆفیلانترۆپ[88].

بیروبـاوەڕەکە هەروەک خـۆی مـاوەتەوە، لای بـاوەڕدارانی بەگشـتی هیچی لێنەهاتووە، لەکاتێکدا بیری نوێ سەری هەڵدا، لەنێو کەمینەیەکی کەمدا قەتیسی بەستبوو. بەمجۆرە دەکرا کتێبی(سـاد) وەک ئـارەزوویەک بۆ سەرکۆنەکردن و بەدیهێنانی دۆزەخ لەسەر زەوی لێکبدرێتەوە.

شـڵەژانی شۆڕشـگێڕیی هەڵوێسـتەکانی کۆنکرێتیتر دەکرد: بێـزاری لە بـاوەڕ لای ئەکلیـرۆس بەرەو بەهێزبـوون چـوو، هەڵکشـانی نـاڕەزایەتی و پاشەکشەی ترس لای باوەڕداران زیادیکرد و دۆزەخی عیلمانیەتی نوێ هاتنە ئاراوە.

---

٨٨ : زاراوەیەکە بەواتای(دۆستانی خودا و مرۆڤ) دێت، کە رچەیەکی فەلسەفی بوون لە فەرەنسا سەری هەڵدا، لە ساڵی ١٧٢٩ سەرەتای گەلاڵەبوونی ئەم رچەیە بوو، کە بڕوای بە بوونی خودایەکی بەتوانا و بە بەزەیی هەیە.

بەشی نۆیەم
گۆڕانکارییەکانی دۆزەخ
سەدەی نۆزدە- سەدەی بیست

بەدرێژایی هەردوو سەدەی دوایی، هەندێک جێگۆڕکێ بەسەر چەمکی دۆزەخــدا هــات. پــاش فراوانبــوونی واتــای ئەم دەســتەواژەیە کە بەدەستکاریی زمانەوانیانە بووە واتابەخشی هەموو دۆخێکی دژوار، کە لە گوزارشــتە هەنووکەییەکەیـدا بەشـێکی گەورەی لە هێـز و توانـاکەی لەدەست دا، ئەم گۆڕانە مەزنە بەهۆی گواستنەوەی شوێنە تایبەتەکەی خۆیەوە بوو. دۆزەخی کریستیانی تەقلیدی، کە ئەگەری پێشکەشکردنی لە کتێبی فەیلەسووفەکانەوە هەنگاوی دەسپێکی نا، بەهەمانشێوەش لە زەینی میللەتدا پاشەکشەی کرد. بووە ئامانجێ بۆ راستکردنەوەیەکی قـووڵ لە تیۆلۆژســتی کلاسـیکی، بەتــایبەتی لەمیـانی بەسـتنی کـۆڕی دووەمی ڤاتیکان. ئەو نەریتییانەی پێشتر شێوازی تۆقێنەرانەی قەشـەکان هۆکاری بوون، کڵێسای هاوچەرخی شڵەژاند، بەرادەیەک گەیشتە ئاستی شاردنەوەی راستەقینانەی وشـەکە لە زمانی کڵێسـایی. خودی چەمکەکە بەردەوام بوو، بەڵام تەنیا بە واتا رۆحانییەکەی، کە هیچ پەیوەندییەکی پتەوی بە چەمکی تەقلیدیەوە نەمابوو. شـان بە شـانی ئەوە، شـاعیر و فەیلەســووفەکان کەوتـنە هەڵقۆسـتنەوە لە دۆزەخ، کە بـووە تـوخمێکی سـەرەکی لە رەوتە هـزرییە زۆر و زەوەنـدەکانی بـێبـاوەڕیی، هەروەک جان گیتۆن تێبینیی کردبوو، " لەم زەمەنەدا کە بڕوادارانیش ئارەزووی

کاڵکردنەوەی هێزی هەتاهەتایی مەرگ دەکەن، شتێکی دژ بەیەک و نامۆ نییە لەنێو ریزی هزرڤانە نکوڵیکارەکاندا کە تا رادەی کفرکردنیش دەچن، گەڕان بە شـوێن دەسـتەواژەیەکی ورد بە پێویسـت بـزانن بـۆ دنیـای دۆزەخیـی. رەنـگە لای هـزری عیلمـانی مەسـەلەی بـوونی دۆزەخ(بەدەر لەوەی چ بیروباوەڕێک بانگەشەی بۆ کردووە)، هیچ سـەردەمێ وەک ئەم سەردەمە، هێندە جێی بایەخ و پەیوەستبوون نەبووبێ.

دۆزەخ لە سـەدەی نـۆزدە، باشـترین بـابەتی شـاعیرە"نەفرەت-لێکراوەکـان" و فەیلەسـووفە تەواو رەشـبینەکان بـوو. لە سـەدەی بیسـت وجودیەت بەکاری هێنا و بووە گوزارشتکردنێ لە نەهامەتی سـەرەکیی مـرۆڤ. ئەو بیـرۆکە کـۆنەی کە بەهـۆیەوە دۆزەخ زۆر بە سـادەیی بە بـارودۆخی مـرۆڤ هەژمـار دەکـا و لە دوو هەزار سـاڵەوە لەلایەن لـۆکریس پشـتیوانی دەکرێـت و دواتـریش رەوتە ئـایینییە جیابۆوەکـان پیادەیان کرد، گەیشتە ئەوەی خۆی بسەپێنێ، ئیدی دۆزەخ لەژێر زەویدا نەمـا، بەڵکـو لەسـەر زەویـیە و لەدڵـی مرۆڤـدایە. ئەم بیـرۆکەیە تـا ئەو رادەیەی بیری لێدەکەینەوە لە زانستی تیۆلۆژییەوە دوور نییە.

١- پاشەکشەی ترس لە رۆژی دوایی:

لەدەوروبەری ساڵی ١٦٨٠ یەکەمین گومـان لە مەسـەلەی کـاریگەریی ترس لەدۆزەخ، لەسەر زمانی وتاربێژە ئایینییەکان دەرکەوت، کە تووشی سەرسـامی هـاتن، بەهـۆی ئەوەی وتـارە ئایینییەکانیـان چ ئەنجـامێکی نەبـووە. هەمـاهەنگی لەنێوانیانـدا تەواو بـوو. بـاوە فرۆمـۆنتییەر تـێ-نەدەگەیشـت بـۆچی سـەرباری ئەو هەوڵەی دەدرێـت، بـۆ ترسـاندنی بڕواداران، کەچـی کەس لە ترسـاندا نـالەرزێ. قەشـەی کرملـی، سـیمۆن، سـەری سـووڕدەمێنێ و دەڵـێ: هەڕەشـەیان لـێدەکەی، بەڵام کەس ناگەڕێتەوە و تۆبە ناکات. باوە دۆلا کۆلۆمبیر بەمجۆرە سەرسووڕمانی

خۆی دەردەبڕێ: دۆزەخ هەیە و گاورەکانیش ئەوە دەزانن، دۆزەخ پڕە لە گاورەکـان!. بـاوە لۆریـۆ وتەکـانی بەڕووی گوێگرانـدا دەدا و رای- دەگەیەنـێ" هەڵوێسـتی ئێـوە وام لێـدەکا واز لە پەیـامەکەم بێـنم". ئەم دیـاردەیە لە سـەدەی هەژدەدا زەقتـر دەبێـتەوە. بـاوە کۆمباسـیریس بە نائومێدییەوە دەڵێ: چیدیکە گاورەکان هەست بە ترس ناکەن، کاتێ بـایەخ بە ئایین دەدەن کە راستییەکی ئاشکرا ببینن، هاوکات ناشیانەوێت بێجگە لە خودایەکی میهرەبان، چیدیکە ببینن.

مێژوونوسـە هاوچەرخەکـان وەک فیلیـپ ئەریس و پیـار شـانۆ و ژان دولۆمـۆ و فرانسـوا لـۆبرۆن و میشـێل ڤۆڤیـل و زۆرێکـی تـر سـەرقاڵی تـاوتوێکردنی ئەم دیـاردەیە بـوون، بەڵام نەگەیشـتنە کۆدەنگییەک. فیلیـپ ئەریـــس دەڵـــێ: هەرەشـــەیەکی خەیـــاڵی گەر پێشـــتر رووبەڕووی کـــۆمەڵگەیەک نەبـــووبێتەوە و بەڕاســـتی ئەنجـــام نەدرابێـــت، ئەوا ئەو کـۆمەڵگەیە ناتوانێـت رووبەڕووی ئەم بـانگەوازە سـۆزدارییە ببێـتەوە و لای نەبێتە ترس.

بەڵام فرانسوا لـۆبرۆن بیردەکاتەوە و بەپێچەوانەوەی ئەو دەڵێ: ئەم قسەیە ترسناکە بەشێوەیەکی زانستییانە ئامادە کراوە، دواتر بۆ مـاوەی سێ سەدە لە چوارچێوەیەکدا بەردەوام بووە تا بگـاتە ئامـانجی خۆی کە ئەویش: مانەوە لەسەر رێگەی راست بەهۆی تۆقاندن لە سزا.

ئەوی نـاکرێ نکـوڵی لـێبکـرێ ئەوەیە کە ژان دولۆمـۆ لە سـەدەی هەژدەدا گوتوویەتی" کێماسی لە ترسان لەخودا" هاتۆتە ئاراوە. شـڵەژانی شۆڕشـگێڕییش ئالیکـار بـووە بـۆ بڵاوبـوونەوەی شـەپۆلی رەشـبینی. قەشـەکانی نیـوەی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدە، لە وتارەکانیانـدا دەربـارەی دۆزەخ ناچـار بـوون، بـڕوا بە بـڕواداران بێـنن کە خـودا بـوونی هەیە. لـــویس- ئۆگســـتین رۆبینیـــێ لە ســـاڵی ١٨٢٤ بە ئەفسووســـەوە رای-

دەگەیەنیَ:" وریایی جێی سادە و ساکاریێتی کریستیانیی گرتۆتەوە، بیَ-ئەوەی گاورەکان زانا بن. زیاتر ئارەزوومەندتر بوون بۆ سەلماندن، پتر خۆیان هەڵدەکێشن و کەمتر متمانەیان بە سەرپەرشتیارانیان هەیە و کەمتر ئامادەسازییان بۆ باوەڕیان بە قسەی خۆیان هەیە، تەنیا بەس نییە راستییە ئیمانییەکانیان بۆ نمایش بکەین، بەڵکو دەبێت بۆشیان بسەلمێنین". قسەو باسەکان لەبارەی دۆزەخ بە" قسەی هیچوپووچ و حیکایەتە کۆنەکان" دادەنێن و گوایە" دۆزەخ گەر هەبێت بۆ تاوانباران درووستکراوە" و " پێویستە باوەڕ بەوە نەکەین کەوا ئاگری سووتێنەری تێدایە". هەموو ئامۆچیاران لە ناوەڕاستی سەدەکە لەم بابەتە نیگەران بوون، هەر لە باوە راڤینیۆن تا لاکور دیر.

پاش ئەوە بە پەنجا ساڵ، بڕوا نەمان بە دۆزەخ بووە کاریَ روون و ئاشکرا. دەنگدانەوەی ئەمە لە رۆژنامەگەلی ئەکلیریکیدا دەبینین، بەتایبەتی لە گۆڤاری(دۆستی ئەکلیرۆس) نامەی قەشەگەلێکی بڵاوکردبۆوە، کە نیگەرانییەکی گەورە گرتوونی لەبارەی داواکاری گوێگر و خەڵکانیان. لەساڵی ١٩٠٦ یەکێک لەو قەشانە نووسیویەتی:" شتێکی سەیرە، چەندین ژن و پیاوی گاور نکوڵی لە بوونی دۆزەخ دەکەن، کە لە هەموو بۆنەیەکی کڵێساشدا ئامادە دەبن، نوێژی عەسریان لەکیس ناچێت، ئەرکە ئایینییەکانیان بە باشترین شێوە بەجیَدەگەیەنن، ئەوان دەڵێن قەشەکان باس لە دۆزەخێکی هەتا هەتایی بۆ ترساندن و مانەوە لەسەر رێگەی راست دەکەن، بەڵام بیَئەوەی خۆیان باوەڕیان پێی هەبێت، چونکە مەحاڵە دۆزەخێک هەبێت وەک ئەوەی ئەوان وێنەی دەکێشن بۆمان". خودا لەمبارەدا دەبێتە باوکێکی بیَبەزەیی. ئەوجا قەشەکە پرسیار لە تیۆلۆژستەکانی گۆڤارەکە دەکا، کە دەبێت چ

هەڵوێستی بگریتەبەر، ئایا ناکرێ رەوتی قسەکردن لەسەر دۆزەخ بگۆڕدرێ و چارەسەری دیکە بدۆزرێتەوە؟

ئەمە یەکێ لە هاوەڵەکانی دەیخاتەڕوو، کەوا دەبینێ" زۆرێ لە ئامۆچیاران بڕیار دەدەن، خۆیان لە قەرەی ئەم بابەتە تێکچڕژاوە نەدەن". قسەی هەندێ لە شوێنکەوتوان کەوا دیارە ناتوانن وەڵامیان بۆ ئەم قسانە هەبێت" چ باوکێک هەرچەندە بێبەزەییش بێت، ناوازە بێ، کوڕی خۆی بە زیندوویی دەسووتێنێ، لەسەر ئاگرێکی تەنک دەیسووتێنێ، بە مێشکێکی ساردیشەوە لە بەرانبەر ئازارەکانیدا دەوەستێ؟" یەکێکیتر لە قەشەکان دەپرسێ ئاخۆ ئەشکەنجەدانی دۆزەخ، رەنگدانەوەی دۆخی دادوەریی مرۆیی نییە لە سیستەمی کۆندا و ئایا ئاگر میتافیزیکە. ئەوانیتر هەموو پرسگەلە گەورەکانی کلاسیکی دەخەنەڕوو:" رات چییە بەرامبەر ئەو بۆچوونەی دەڵێ کات، سووک-کردنێ بە ئەشکەنجەدانی تیاچووەکان دەبەخشێ؟" ساڵی ١٨٩٧:" رێژەی ژمارەی رزگاربووان بۆ ژمارەی تیاچووان لە کۆمەڵەی رەگەزی مرۆڤ چەندە؟" ساڵی ١٩٠١:" لەنێوان ئەم ژمارە زەبەللاحەی ئەفەرۆزەکان و بەزەیی خودا و ویستی بۆ بەخشینی هەمووان، چۆن لە درووستکردنی رێگەی رزگاربوونیان سەرکەوتوو بین؟" ساڵی ١٩٠١:" ئاگر چۆن کار لە گیانەکان دەکا؟" ساڵی ١٩٠٢.

لە بەرانبەر ئەم لێشاوە پرسیارەدا، تیۆلۆژستەکان خۆڕاگرانە دەوەستن. گۆڤاری(دۆستی ئەکلیرۆس) کە بابەتەکە تووشی شڵەژانی کردبوو، تۆمەتەکانی رەتکردەوە، گوایە دەیەوێ ترس بەکاربێنێ تا بڕواداران لەژێر چنگی خۆیدا بێڵێتەوە و پڕوپاگەندەکارانیشی رەوانەی دۆزەخ بکات..:" ئەم رەخنەیە بە دڵنیاییەوە هەڵەیە و سووکایەتی پێ-کردنێکی مەترسیداریشە ئاراستەی پیاوانی ئایین دەکرێت... ئەوە

جنێوێکی قێزەونە شایانی سزادانە لەبەردەم خودا و تەنانەت لە بەردەم دادوەریی مرۆڤیشدا" بەڵام سەبارەت بە مەسەلەکانی دیکە، گۆڤارەکە بە بەرهەمی(هەستیارییەکی هاوچەرخانەی ساختە)ی دادەنێ، ئەوە" گەر دۆزەخ بوونی نەبێت، وا تێنەگەن مرۆڤ پێویستی بەخۆ هیلاککردنی زۆر بێت بۆ ئەوەی خۆی لە دۆزەخ لابدات".

کەواتە دەبێ بچەسپێت. گۆڤارەکە هەموو پاساوە کۆنەکان دێنێ بۆ بەرژەوەندیی سزای هەتاهەتایی، بەپاساوە ساختەکانیش، چونکە ئەوەی بەلایەوە گرنگە، ئەنجامەکەیە. بەمجۆرە باسکردنی ئەوە راست نییە، کە دۆزەخ پاساودارە لەبەرئەوەی هەڵەیەکە دژ بە بوونەوەرێکی سەرمەدیی ئەنجامدراوە، بەهۆی ئەوەی لەو دۆخەدا هەموو گوناهێ هەرچەندە سەرپێییش بێت شایانی ئەشکەنجەدانێکی هەتاهەتاییە. ئەم پاساوە تەنیا لەگەڵ" عەقڵە کەم ژیرەکان" بەکاردێ، رەنگە عەقڵەکان کەمتر زیرەک بن لەوەی دەرک بە لاوازی ئەم بەڵگەیە بکەن و کاریان لێبکا، ئەم بەڵگەیە بەسەر ئەو دژواری و سەختییەدا زاڵ دەبێ، کە ناهێڵێ بڕوا بە ئەبەدیەتی ئەشکەنجە بکات: ئاکامەکەش وا دێتەوە، کە دەرەنجامەکەی باش دەبێت. لە بەرانبەردا" ئەمە بەڵگەی نەفامی پێشنیازکردنی ئەو وەڵامەیە بۆ عەقڵە رۆشنە بەتواناکان، کە تێبگەن ئەمە بێبەهایە".

هەموو شتێ پشتیوانی لە بوونی دۆزەخ دەکات، تەنانەت(دۆستی ئەکلیرۆس) لەساڵی ١٩٠٣ دوودڵ نەبوو لەوەی لە سەنتەری زەوی دایبنێ، بەو پێیەی گڕکانەکان لەوێن. شەڕەکانی ئەمدواییە نەیانتوانی بەربەستێ بەڕووی شەپۆلەکانی ناڕەزایەتی دابنێن. لەڕاستیدا زۆرینەی زۆری گاورەکان و تەنانەت بەشێک لە بێباوەڕەکانیش کە لەمدواییانە نکوڵییان لە ئایینی مەسیحی کرد، شتێ لە ترس و ورياييان تێدا دەمێنێتەوە، کاتێ نزیکدەبنەوە لە چوونیان بۆ دنیاکەیتر.

لێکۆڵینەوەگەلێکی کۆمەڵایەتی ئاماژە بەوە دەدەن، ئەم ترسە تا رادەیەک روو لەزیادبوونە. لەهەرێمی بەریتانیای خواروو، لەناوچەیەک کە بەوە ناسراوە، زۆرترین جار شاندە ئایینییەکان هاموشۆی لەگەڵیان بووە، ئیڤ لامبێر تێبینی کردووە لە ساڵی ١٩٠٠ەوە" بەڕاستی خەڵک لەگەڵ هەندێ بەرچاوڕوونیدا، بێ چەندوچوون لە دۆزەخ دەترسن" ئایا ئەمە واتای ئەوە نییە کە خەڵک بیردەکەنەوە لەوەی چی پێویستە پێی هەستن تا خۆیان لە دۆزەخ لادەن؟".

ئالان[٨٩] لە(وتەکان)ی ئەم پێشڤەچوونە باسدەکا و دەڵێ:" ترسان لە دۆزەخ نەخۆشییەک بوو لە وڵاتماندا سەرنگوم بوو، هەروەک چۆن نەخۆشیی بەڵەک بەڵەکی نەما. کاتێ منداڵ بووم زۆر لە شەیتان دەترسام، چونکە ئەو بیرۆکە پڕوپووچانە لە رەوانبێژی ئەکلیرۆسدا دەگوتران، زۆر بەڕاستی وەرمگرتبوو".

بەڵام کاتێ هەستمکرد نە باوکم و نە دایکم و نە هاوەڵەکانیان، تەنانەت قەشەکانیش لە دۆزەخ ناترسن، یەکسەر منیش لەو ترسە رزگارم بوو، بەڵام ژیانەکەیتر کە کەسێ نەمابێ بڕوای پێی هەبێت، نابێت پەلە بکەین لەوەی قسەی لەسەر بکەین. بەڵام بەگشتی وا دێتە پێشچاوم ئەم پاڕانەوەیە لە ترس داماڵراوە. ئەمڕۆ بەهێزترین بیرۆکە لای کاسۆلیکە دڵسۆزەکان ئەوەیە کە باشترین هەڵچوونمان، مەرگ کۆتوبەندی ناکات، لەبەرئەوە هۆکارمان هەیە تکا بۆ بوونێکیتر بکەین، کە هەرچییەک باشە تێیدا رزگار ببێ و هەرچیەکیش خراپە تێیدا لەبیر بکرێ(١٩٢١).

:٨٩مەبەستی نووسەری ئەم کتێبە، ئالان ئی. بێرنشتاینە، کە خاوەنی کۆمەڵێک نووسین و کتێبە لەسەر تیۆلۆژی، کە گرنگترینیان لە ساڵی ١٩٩٦ بەچاپ گەیشتووە بەناوی(the formation of hell).

بەدرێژایـــی ســـەدەی بیســـت ئەم گــۆڕانە بەردەوام بـــوو، هەر لە ســـەرەتای حەفتاکـــانەوە، رووخـــانێکی راســـتەقینەی بـــاوەڕبوون بە دۆزەخمان بینی. لەهەرێمی بەریتانیای خواروو تێبینییە گوماناوییەکانی ئیڤ لۆمبێر کە لەسەرەتای چەرخی نوێ نووسیبووی، بوونە قسەی گـاڵتە و گەپ و خەیـاڵپڵاوی، نەک هەر ئەوە، بەڵکو لەدووتـوێی خۆیـدا چەنـدین تـۆمەتی هەڵگرتبـوو وەک" چـۆن توانییـان وامـان لێـبکەن، بەم شتانە بڕوا بێنین؟ کەللەسەرمان تەژی بوو بەم دۆزەخە، بەم پاکژکارە و بەم هەموو بابەتانە، بەڵام ئێستا قسەی لەبارەوە ناکەن، رەنگبێ نەمـابێ"، " دۆزەخ، ئاخ، نازانم ئاخۆ هێشتا ماوە".

ژمارەکـان جەخـت لەوە دەکەنەوە، کە بڕواهێنـان بە دۆزەخ لەنێـو سـەرجەم بیروبـاوەڕە ئـاییننییە تەقلیدییەکانـدا، زیـاتر تووشـی پاشەکشـە هـاتووە. بەپێـی لێکـۆڵینەوەیەک کە تیمـی تـۆژینەوەی سیسـتەمی بەهـا ئەوروپییەکـــان لە ســـاڵی ١٩٨١ ئەنجـــامیداوە، دەرکەوتـــووە ٧٥%ی ئەوروپییەکان باوەڕیان بەخـودا هەیە، ٤٠% بڕوایان بە بەهەشـت هەیە، ٢٥% بڕوایـان بە شـەیتان هەیە، ٢٣% بڕوایـان بە بـوونی دۆزەخ هەیە. هێشـــتا ئەم ژمـــارانە تـــا رادەیەک لە بەرزبـــوونەوەدان. ئەم تێکـــڕایە لە ئینگلـــتەرا لە ٢٧%وە گـــۆڕاوە بـــۆ ١٤% لە ئەڵمانیـــا. بەمجـــۆرە لە کریستیانیی دێریندا، دوای پانزە سەدە لە مژدەدان بە دۆزەخ، کەمتر لە چـارەکێکی مـیللەت پارێزگارییـان لە هەنـدێ بڕوابـوون بە بـوونی دۆزەخ کـردووە، کە ئەمەش شـایانی گـوتن نیـیە گەر بەراورد بکرێـت لەگەڵ دۆزەخی کلاسیکی، چونکە زانستی تیۆلۆژی سەبارەت بەو بابەتە زۆر پێشکەوت و گۆڕانکاریی بەسەردا هات.

٢- پاشەکشەی دۆزەخی کریستیانی:

ئەو شتەی زۆر دیاربێ و پێی گەیشتبین ئەوەیە، کە دوای چەندین سەدە لە باڵادەستی سەرسەختانەی ئەشکەنجەدانی هەتاهەتایی، بێ-دەنگییەکی قڕوقەپکارانە باڵی کێشا بەسەر ئەم خاڵە سەیرەی دیکتۆریندا. دوایەمین هاتنەنانەوەی پاپا لە جۆرە تەقلیدییەکەی، ئەوی پاپا پیوسی دوازدەیەم بوو، کە لە ٢٣ی مارتی ١٩٤٩ جەختی لەسەر کردەوە:" مژدەدان بە راستییە ئیمانییەکانی سەرەتا و کۆتاییەکانی دوایی، نەک تەنیا لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا دەرفەتی لە دەست نەداوە، بەڵکو زیاد لە هەر وەختێکیتر بۆتە پێویست و دەبێ دەستی پێوە بگیرێت و بەدۆزەخ ئاگاداربکرێینەوە. بێگومان دەبێ بە شکۆمەندی و ژیرانە مامەڵە لەگەڵ ئەم بابەتە بکرێ. بەڵام سەبارەت بە کرۆکی ئەم راستییە، دەبێ کڵێسا لەبەردەم خودا و خەڵکدا، ئەرکی راگەیاندن و فێرکردن بەبێ هیچ نەرم و نیانییەک بگرێتە ئەستۆ، هەروەک چۆن مەسیح بەگۆی هێناوە: هیچ دۆخێکی زەمەنی ناتوانێت بێ چەندوچوونی ئەم ئەرکە، سووک بکات".

لەو کاتەوە شتێ نەگوتراوە و تا رادەیەک هیچ شتێ دەرنەچووە، بەڵکو لە کۆڕی دووەمی ڤاتیکاندا ئاماژەیەکی کورت درا، بێئەوەی وشەی(دۆزەخ) بەزاردا بێت، بانگەوازێکی شەرمنانەش لە ساڵی ١٩٧١ لە پاپا پۆڵسی شەشەمەوە درا. لەم بەڵگەنامە و لەویتر دەربارەی رۆژی دوایی، ئاماژەگەلێکی تەمومژاوی و دەگمەن هەن. بەتایبەت کاردینال رازینگەر لە ساڵی ١٩٨٩ مخابن دەخوازێ بۆ ئەو (کورتکردنەوە ماتماتیکییەی) لەقسەوخواسەکانی کڵێسادا بەسەر ئەم بابەتەدا هاتووە، ئەو لە کتێبەکەیدا کە پێیدەڵێن(مردن و پشتی مردن) و دوو سەد و حەفتا لاپەڕەیە، تەنیا چوار لاپەڕەی بۆ دۆزەخ تایبەت کردبوو.

بەڵام هۆکـانی میـدیای کاسـۆلیکی لە گۆڤـارگەلی میللـی و زانسـتی، بەتەواوی وازیـــان لەو بیــرۆکەیە هێنـــا، کە لە وتارەکـــان و لە زمـــانی کڵێساشـدا بـزر بـوو. ئەم وشــە مانـدووە بە رابردوویەکـی بـارگران لە فەرهەنگگەلـی ئایینیشـدا لادرا، تەنیـا لەژێـر بـابەتی(رۆژانــی دوایــی) ئاماژەیەکی شاراوە و زۆر ناڕۆشنانە بە چارەنووسی ئاییندەیەکی کڵۆڵ دراوە، بــۆ ئەو کەســانەی خۆشەویســتیی خودایــان رەتکــردۆتەوە. فەرهەنگی تیۆلۆژی لە ساڵی ١٩٨٨ شـەرمنانە رایدەگەیەنـێ:" هەرچۆنێ بێـت دۆزەخ گوزارشــت لە نــاوچەیەکی خــراپ دەکــا، کە مرۆڤــی تێـدا دادەنێن، ئەوانەش کە خودا ناتوانێ بیانگۆڕێت بۆ چاکەکار، بەڵام ناچار دەبێـت بـۆ هەتاهەتـایی سـزای بـدات". لە کتێبی(ئیمـان) سـاڵی ١٩٧٦ کە تیۆلۆژســت تــی. رای. میرمـــێ دای‌نـــاوە، هـــاتووە:" مـــرۆڤ دەتـــوانێ دەســتبەرداری ئەوە بێـت کە هیچـی خـۆش‌نەوێـت" ئەمەش رێـک ئەو توانـایەیە کە بیـرۆکەی دۆزەخ رایدەگەیەنێـت". ئەو پێناســەیەی کـارڵ راهــنەر وەڕووی خســتووە زۆر ورد نیــیە:" دیکتــۆرینی دۆزەخ مانــای ئەمەیە: ژیـانی مـرۆڤ لەژێر هەڕەشـەی ئەگەری دارمـانێکی هەتاهەتـایی راســتەقینەدایە، هەڕەشـــەیەک لە واقیعــدا بەردەوامە و دەتـــوانێ زۆر ئازادانە رەوتی چارەنووسی بگۆڕێ، بەواتایەکیتر دەتوانێ لە خودا دوور بکەوێتەوە".

هەڵوێســتی فەرمیــی کڵێســا کە(ســەرنجی فەرمــانگەی فێربــوونی بڕواهێنان بە ژیانی هەتاهەتایی و جیهانەکەیتر) لەخۆدەگرێت و لە ساڵی ١٩٧٩ پاپا یۆحەننا پۆڵسی دووەم هەمواری کرد، رایدەگەیەنێ(مەبەست سەرنجەکەیە) کە کڵێسا" بڕوای بەوەیە سزا هەمیشە چاوەڕێی گوناهبار دەکـات، کە بێبەش دەکرێـت لە بینینـی خـودا، ئەنجـامی ئەو گونـاهەش لەســەر تەواوی گیـانی گوناهبـار بەجـێ‌دەهێنـرێ". بەڵام راگەیانـدنەکە

هۆشـداری دەدا:" دەبـێ لە مەترسـیی خەیاڵـدان و چـۆنێتی وێنـاکردنە خەیاڵییەکـان بەدوور بـین، چـونکە زێـدەڕۆیی و قـاڵبوونەوە تێیـدا تـا رادەیەکـی زۆر بەشـێ لەو بارگرانییـانە درووسـت دەکـا، کە ئیمـانی کریستیانی تووشی دەبێ(...) نە پەڕاوێن پیرۆز و نە زانستی تیۆلۆژی، هیچ کامیان وێنەیەکی تەواویان لە جیهانەکەیتر پێنەداوین".

تیۆلۆژستەکان دەخـوازن سـەرلەنوێ بیروبـاوەڕی کـۆن داڕێـژنەوە، بەڵام نغـرۆی سەرسـامییەکی راسـتەقینە بـوون، وشـەی گونجـاو نـادۆزنەوە. فەرهەنگـی تیۆلـۆژی کریسـتیانی لە سـاڵی ١٩٧٧ دان بەو راستییەدا دەنێ و دەڵێت:" کاتێ شتێک نازانین، مەحاڵە بتوانین شتێکی لەبارەوە بڵێین، ئێمە تەنیا یەک شت دەزانین، ئەویش ئەوەیە کە: گەر بەتوندی بەگژ گوناهدا نەچینەوە، دۆزەخ لەنێو ئێمە و بەهۆی ئێمەوە کامڵ دەبێ". ئەم بۆچوونە نوێیە کە هەڵوێستێک لەبارەی دۆزەخ روون- دەکاتەوە، وەک شکستی ئازادیی مرۆییە کە دەستەوسانە لە دۆزینەوە یان هێنانەئارای واتای بوون، بەجۆرێک لە قووڵایی ئەو واتایەدا لەگەڵ چەمکگەلی فەلسەفی هاوچەرخدا یەکبگرێتەوە.

لە سەدەی نۆزدەوە، ئای چەند سەیرە، شاعیرگەلێکی فەیلەسووف و بێباوەڕ دەستیانکرد بە دووبارە وێنەکێشانی دۆزەخ. ئەم دۆزەخگەلە نـوێیە، کە تەواو زەمینـی بـوون، بەرەنجـامی میتافیزیـک بـوو، کە تـوانی هزرێن تیۆلۆژستەکان تەواو بکات.

٣- دۆزەخگەلی نوێ(سەدەی نۆزدە):

لەدەوروبەری سـاڵی ١٨٨٠ ئۆگەسـت رۆدان کـارێکی زەبەللاحـی ئەنجام دا، ئەویش دەرگـای دۆزەخ بـوو، لەسـەر دەروازەکەی پەیکەرە ناودارەکەی(هزرڤان)ی دانا. گەر راستگۆیانە قسە بکەین، ئەوە کـارێکی رەمـزییە. سـەدەی نـۆزدە دۆزەخـی زەمینـی دۆزیـیەوە. بیرکـردنەوەی

هزرڤانانی رۆژاوای لە جیهانەکەیترەوە گۆڕی، کە بۆ چەند سەدەیەک جێی سەرنجیان بوو، بەرەو جیهانێکیتر. دەریشکەوت زانیارییە عەقڵ داگیرکارەکان، کە لە جیهانێکی بێخەوشدا دانراون، لە واقیعدا دەرکەوتەی چەند راستییەکی رێژەیی ئەم دنیایەن. سەدەی نۆزدە پەردەی هیچگەریی لە عەقڵەکاندا دڕاند. دوای ئەوەی مرۆڤایەتی لە رامانی جیهانی ئیلاهیدا نغرۆ ببوو، دەستیکرد بە تەماشاکردنی خۆی لە ئاوێنەکانی کۆمەڵناسی و دەروونناسی و مێژوو و جوگرافیا و فەلسەفە. ئەوەی کە پێیگەیشت مەرگەسات بوو، پاشماوەی هیچ سیستەمێکی ئیلاهی نەبینی، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئاژاوەیەکی بەدیکرد، باشترین حەق تێیدا حەقی بەهێزەکانە، چاکە تەنیا یەک واتای هەیە و ئەویش بەرژەوەندیی زۆرینەیە، واتە خراپە کەمترینە. بۆی ئاشکرابوو کە ژیان بزاوتێکی نەزۆکە لەنێو ئازارگەلێکدا کە بێئامانجە و هیچ واتایەکیشی نییە. " ئەوە چیرۆکێکە شێتێک دەیگێڕێتەوە، تەژییە لە ژاوەژاو و تووڕەیی، هیچ واتایەک نادا" شکسپیر لەسەر زمانی ماکبێت ئەمەی گوتووە.

بەکورتی سەدەی نۆزدەیەم ئاشکرایکرد کە دۆزەخ لەسەر ئەم زەمینەیە. ئەمە ئەوە بوو کە شاعیرە(نەفرەتییەکان) گێڕەرەوەکان لەسەر شێوازی خۆیان گوزارشتیان لە دۆخە مرۆییەکە دەکرد، ئەمە ئەوەیە کە بۆدلێر لە(گوڵەکانی خراپە) دەیڵێت و دەرک بەوەش دەکات کە نوقم دەبێ:

شۆڕ بەرەوە، شۆڕ بەرەوە، ئەی قوربانیگەلی کلۆڵ

شۆڕ بەرەوە بەرەو رێگەی دۆزەخی نەمر.

ڤەرلین لە قەسیدەکەی(وەرزێک لەدۆزەخ)، دەگاتە ئەنجامێ کە" بێچارەیی خودامە". رامبۆ دەگاتە رادەی نکۆڵیکردن لە دۆزەخی

کریستیانی و دەڵێ:" من بڕوام بەدۆزەخ هەیە، کەواتە من لەنێویدام، ئەوە لەسێدارەدانی راستییە، مـن دیلـی بەئـاو پـاکژکردنەوەکەی خـۆمم. ئەی دایـک و بـاوکم، ئێـوە بێچـارەیی مـن و خۆشـتان دروووسـتکـرد، ئـای چ بێگونـاهێکی هەژارە! دۆزەخ نـاتوانێ پەلامـاری بتپەرسـتەکان بـدات، ئایـا ئەمە پاش ژیانە! دواتر چێژی رۆژی دوایی زۆر قووڵتر دەبێ، یەک خەتا و زۆری پێناچێ لە نەبووندا نغرۆ دەبم بەپێی یاسـای مرۆیـی(...) دەبێت دۆزەخـێکم بـۆ تووڕەبـوون هەبێـت، دۆزەخێـک بـۆ فیـز، دۆزەخـێ بـۆ تەمبەڵـی، دەسـتەیەک لە دۆزەخەکـان. مـن لە بێچارەییـدا دەمـرم، ئەوە گۆڕە، بەرەو لای کرمەکـان دەچـم، بەرەو لای تـۆقێنەری ترسـەکان! ئەی شـەیتانی دێـوەرە، دەتەوێ بە ئەفسـوونەکەت بەسـەرمدا زاڵ بیـت، مـن داوات لێدەکەم، من داوای لێدانی شەنەیەک[٩٠] و پشکۆیەک ئاگر دەکەم".

لۆتەر یامون هەڵدەستێ بە سـازدانی گەشـتێکی نەفرەتلێکراو بۆ دۆزەخ، هەوڵێکی کڵـۆڵانە بـوو بـۆ دەرکردنـی شـەیتانەکان لەدۆزەخـی زەمینـی و زاڵبـوون بەسـەر ترسـەکانی منداڵیدا. شـاعیرگەلی نەفرەتلێکـراو لەسـەر گرتنەبەری رێی خەونی رەبەنیانە و دۆزەخی مەسیحیی میللی بەردەوام دەبن.

فەیلەسـووفەکان جێـی تیۆلۆژسـتە سـوپەرمانەکان دەگـرنەوە. شـۆپنهاوەر(١٧٨٨-١٨٦٠) پـێچەوانەی لایبنتـزە، ئەو تەواو رەشـبینە: جیهانی ئێمە خراپترین جیهانە، لە ئەنجامی ویستێکی گەندەڵەوە هـاتووە، بۆ ئەو ئەم جیهـانە بـێجگە لە دنیـایەکی ئـازار چیـدیکە نییـە:" ئـازار ئەو وێنەیەیە کە بەهۆیەوە ژیان بەرجەستە دەبێ" ئەوە ئێمەین دۆزەخ نەمر دەکەیـن، بە ویسـتی ژیـانی شـەیتانی کە دەبـێ تێیپەڕێنـین بـۆ ئەوەی بە

٩٠: ئامێرێکی کشتوکاڵییە بۆ شەن و کەوکردنی دانەوێڵە بەکاردێت، بەوەی دەدرێتە بەر با تا خودی دەنکی دانەوێڵەکە بمێنێتەوە بەجیا لە کا-یەکەی.

نەبوون بگەین. فۆن هارتمان(١٨٤٢-١٩٠٦) وا رادەبینێ ئەوەی مرۆڤ ناوی ناوە پێشکەوتن، چی نییە بێجگە لە رێڕەوێ کە وردە وردە بەهۆیەوە سەرەخۆشی لەخۆمان دەکەین، ئەم مەسەلەیە بەدڵنیاییەوە بەرەو دارمانی ویستی ژیانمان دەبات. لە پشت ئەم فەیلەسووفانەوە غنوسی(نۆستیزم) و مانەوی سەری هەڵدا، بەڵام ئەمانیش بە کەساسییەوە پێچراون: ناکرێ خودای چاکە هەرچییەک بێت بەرانبەر هێزی خراپە یەکسان بکرێ".

لە سەرەتاکانی دنیاوە دۆزەخ پێشدەکەوێ و دەگۆڕێ، هەر خودی مرۆڤ دەیگۆڕێ و وازی لێ ناهێنێ، شێوازەکانی ئەشکەنجە و خۆوێرانکردنی بۆ دێنێتەئاراوە. تەماشای لیۆپاردی(١٧٩٨-١٨٣٧) بکە چی دەڵێ:" سروشتی مرۆڤ بەدڵنیاییەوە کڵۆڵییە و بەردەوام لە گۆڕانـدایە، سروشتیش ئامێرێکی دۆزەخییانەی ئامادەکراوە بۆ لەناوبردنمان لە رووی جەستەیی و مەعنەوییەوە، بەوەی نەخۆشی و پیریمان بەسەردا دەسەپێنێ، تەنانەت ئەڤینیش کە سەردەستەی ئازارەکانە:" سروشت پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێ بەرەو خۆشەویستی تا دواتر بە جیابوونەوە و مردن، پارچەپارچەی بکا، ئایا رەوایە بە ئامرازێکی بەختەوەریی، ئازار بدرێین؟".

کیرکیگارد(١٨١٣-١٨٥٥) لەلایەن خۆیەوە بەسەلماندنێکی ماندووکارانەی دووسەرە، پەردە لەسەر دۆزەخ لادەدا، بەوەی لە بناغەی بوونی مرۆڤدایە: کرانەوە لە مردندا بەسەر ئەوانیتردا لە پێناوی خود، یان داخستن لەسەر خود لە خۆپەرستییەکیی شێواودا.

نیتچە دەیەوێ ئەم هەموو دۆزەخگەلی بوونگەراییە بە شێوازێکی کەساسانە تێپەڕێنێ: بەجۆش و خرۆشەوە وەریدەگرێ و بڕوای وایە کە رێکدەکەوێ و ئارەزوویەتی:" بەمجۆرە دەمویست، ئێستا بەمجۆرە

دەمەویَ و بۆ هەمیشەش هەروا دەمەویَ!". بەمشێوازە پەنا دەباتە بەر چارەسەری رەواقی، کە خۆشویستنی قەدەری خۆمانە تا خەیاڵێک بەخۆمان ببەخشین کە ئێمە ئاغای ئەوین، ببینە جۆریَ لە مرۆڤی باڵا و رازیی بین کە خودا مردووە، پێویستە ئێمە شوێنی بگرینەوە، زاڵ بین بەسەر خراپەی مەعنەوی، سنووری چاکە و شەڕەنگێزی ببەزێنین. ئەمە بێ ئیرادەگەرییەکی کلۆڵانەیە، رەشبینییەکی تەواو باڵی بەسەردا کێشاوە و بەخۆکوشتن دان بە تێکشکانی خۆیدا دێنێ.

ڕۆماننووسەکانیش ئەم دۆزەخە زەمینییانە دەقۆزنەوە، ئایا کۆمیدیای مرۆیی و رۆگۆن – ماکارت[٩١] دوو گەشتی نویَ نەبوون بۆ دۆزەخ؟.

چۆن تووشی سەرسامبوون نایەین بۆ ئەم رووە لێکچوانەی نێوان خەیاڵی دانتی و جیهانێکی تەژی بە بوغزێکی قێزەون، بێزارکار و بێ-بەزەیی و گەشبۆوە بە ئازاری ئاوری دەروونە چاوچنۆکەکان، بە لێدانی بەرژەوەندیی تایبەتی و ئەنگێزە و ئاگری ستەمی کۆمەڵایەتی دەرەکی و هیچ و پووچی کەسانیتر، ئەم مەسەلانە بلزاک و زۆلا و رۆماننووسەکانیتر وێنای دەکەن بۆمان؟ لە رووسیا تۆڵستۆی و دیستۆفسکی دۆزەخە حەشاردراوەکەی بونیادی کۆمەڵایەتی و دڵی مرۆڤ راودەنێن: دۆزەخی هەژارەکان و دۆزەخی هوشیاری تاکەکەس و زیندانیی لەنێوان ئازاری ویژدان و نەبوونیدا. رۆمانی(وڕێنەکەرەکان)ی دیستۆفسکی وەک نموونە.

دۆزەخ لەو ساتەوەختەی بەرەو توانەوە دەچێت، دەبێتە پێویستیی، کە دەبێ بدۆزرێتەوە تەنانەت گەر بوونیشی نەبێت. ئەوە بڕوای

---

٩١ : کۆمەڵە رۆمانێکی ئەمیل زۆلان ژمارەیان ٢٠ رۆمانە و لەنێوان ساڵانی ١٨٧١ و ١٨٩٣دا بڵاوبوونەتەوە، کە مێژووی سروشتی و کۆمەڵایەتی خێزان لە سایەی ئیمپراتۆریەتی دووەمدا رووندەکاتەوە.

یاســــادانەران و دامەزرێنەرانـــــی دیکترینەکـــــان و چـــــاکخوازە کۆمەڵایەتییەکانە. دوای ئەوەی زۆرینەی یەعقوبییەکان[٩٢](جاکۆبییەکان) نکۆڵیان لێکرد، ناپلیۆن بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتەکەی بەکاری دێنێ:" ئەوانەی بە ئەرکـــی ئـــایینی هەڵناســـتن، رێنماییەکـــانی ئیمپراتـــۆریەت ســزایەکی هەتاهەتاییــان بــۆ ئامــادە دەکــات". لە ســەردەمی ریفۆرمــدا جۆزێـف لۆمیســتەر دەســت دەکــات بە بەرگــریکــردن لە دۆزەخێکــی خوێنــاوی، کە خواوەنـدی جەلاد فەرمـانڕەوایی دەکـا. مـارکیز دی ســاد زیاتر چەمکگەلە پەرۆشـەکەی بۆ خـوێن و ئـازار لەوەوە وەرگـرت، وەک لەوەی لە تیۆلـۆژی کاسـۆلیکی وەرگرتبێ، چەنـدە سـەیرە هەتـا ئێسـتاش لێی وەردەگیرێ.

لای پێکهێنەرانی کۆمەڵگە نوێکان پێویستبوون بە دۆزەخ بەڕوونـی دیـارە، لای تۆباوییەکـانیش کە خەون بە جیهـانێکی باشـترەوە دەبیـنن هەروایە، تەنانەت لای بێباوەڕەکانیش. بەمجۆرە فەیلەسووفی داکۆکیکار لە پـۆزەتیڤیزم ئۆگەسـت کۆنـت، لەوەی کە پێـیدەڵێن(بڕیـاری کـۆمەڵگە) چـاوەڕێی شــتێ دەکــا هاوتــای رۆژی دوایــی تــایبەت و دۆزەخ بــێ،

:٩٢یەعقوبییەکان گرووپێکی سیاسی توندڕەو بوون لە فەرەنسا و خۆیان بە پشتیوانی شۆڕشی نوێی ئەو وڵاتە دادەنا، کە لە ساڵی ١٧٨٩وە کەوتنە جووڵە و لە ١٧٩٢/٩/٢ پەلاماری زیندانەکانی فەرەنسایان دا، بە پاساوی تۆڵەکردنەوە لە ناپاکەکانی شۆڕش ، دوای ساڵێک بەسەر ئەو کوشتارگەیەی لە زیندانەکاندا ئەنجامیان دا، لە پاریس کۆنگرەیەکی نیشتمانییان بەست و دەنگیان بەرزکردەوە، کە کاتی ئەوە هاتووە پیلانگێڕەکان لەناو بەرن، بەو جۆرە تۆقاندن و تیرۆریان کردە نێو ئەجێندای کارەکانیانەوە، بەو جۆرە لە ساڵی ١٧٩٣ یەعقوبییەکان لە فەرەنسا دەسەڵاتیان گرتەدەست بە سەرۆکایەتی(ماکسیمیلان رۆبسپێر) لە رێگەی توندوتیژییەکی ئاژاوەگێڕانەوە، خوێنێکی زۆر لە فەرەنسا رێژرا، هەر بەو بۆنەیەش خودی زاراوەی(تیرۆریست) بۆ یەکەمینجار بەرانبەر ماکسمیلان و هاوەڵەکانی بەکار هێنرا. لەبەرئەوە مێژوونوسان سەرەتای سەردەمی تیرۆریزمی هاوچەرخ دەگێڕنەوە بۆ پاییزی ساڵی ١٧٩٣ کە فەرەنسای تەنیبۆوە.

ئەویش(بیابــانی غەزەب لــیگرتــوو)ە. دەرفەتمــان دەبــێ لە ڕێنمــاییە دانراوەکـان بخـوێنینەوە کە" پـاش مـردن بە حەوت سـاڵ، کـاتێ هەمـوو ئــارەزووە وڕووژێنەرەکــان نــامێنن، پــێشئەوەی ببیــتە باشــترین بەڵگەنامەیەکی تـایبەت کە بـزر بووبێ، ڕۆژی دوایـی تـایبەت دێت، لەوێ ڕەگوڕیشــەی بڕیارەکـانی کـۆمەڵگە لەبڕیـاری خـوداییەوە ســەرچاوە دەگـرن، بـۆ دیـاریی‌کردنـی چارەنووسـی هەر مرۆڤێـک بەشـێوەیەک کە بـواری تانەلێـدانی تێـدا نەبێـت. هەموو(پیاوچاکـان) دەگـوازرێنەوە(زۆنی مەدەنـی). "بەڵام لە بـارودۆخی نائاسـاییدا بـۆ کـارە قێـزەونە زەقەکـان، سـووکایەتییەکە لەوێـدا ئاشـکرا دەبێـت، بـارە شـوومەکە بـۆ بیابـانی ئەفەرۆزەکـان دەگوازنەوە، بۆ نێو ئازاردراوان و خۆکوژان و عاشقانی زۆرانبـازی". بـوونی بـوونەوەرگەلی شـەڕەنگێز لە تێڕوانینـی ئۆگەسـت کۆنت، پاساوێکە بۆ چەمکی مەرگی هەتاهەتایی کە چەندە پێویستە. بەو جۆرە ئایینی پۆزەتیڤی جەخت لەسەر بیرۆکەکەی فیورباخ دەکاتەوە کە دەڵـێ:" ئـایین دنیـابینیی خـۆی لەســەر جیهـانی ئایـدیاڵی بـۆ وێنـاکردنی زەمینــی و ڕۆحــی دەگــوازێتەوە، پێویســتیش دەبــێ لەســەری، کە بەشێوەیەکی یەکلاکارانە شێوازێک بۆ ڕزگاربوون لە خراپەکاران گەڵاڵە بکات، کە مەحاڵە بهێنرێنە سەر ڕێگەی ڕاست".

ڕەنــگە لەبەرئەوەش بێــت کە ڕۆژێــک لە ڕۆژان، دۆزەخ مەشــخەڵێ نەبووە، هەروەک سەدەی نۆزدە، وەک ئەوەی شاردنەوەی لە دنیاکەی‌تر وای لێ‌کردبێت لەسـەر زەمـین بکشـێتەوە. سـەدەی بیسـتیش هەسـتا بە برەودان بەم بزاڤە.

٤- دۆزەخی هاوچەرخ:

لە تێڕوانینـی زۆر کەسـدا، سـەدەی بیسـت شـایانی نازنـاوێکە کە زۆر ئیرەیی پـێ‌نـابرێ، ئەویـش شۆرەتی(سـەدەی دۆزەخەکان)ـە بەهـۆی دوو

جەنگە جیهانییەکەی، جینۆساید و بۆمبی ئەتۆمی و چەکە کیمیاوییەکەی، خەڵکە برسییەکەی جیهانی سێ کە بێبەشە لە مامەڵەکردنی مرۆییانە، بێکارییەکەی، پیسبوونەکەی، رژێمە تۆتالیتارەکانی، دیموکراسیەتە گەندەڵەکەی، ژمارە زۆرەکەی دانیشتوانی، گرتووخانەکانی، خێوەتگەکانی دوورخستنەوە(گۆلاگ)، بەنگ و مادده هۆشبەرەکانی، نەخۆشی ئایدزی، چ سەدەیەک دەتوانێ کێبڕکێی لەگەڵدا بکات بۆ وەرگرتنی ئەم مەدالیا شەیتانییە. لە راستیدا دەکرێ کاری باشتر ئەنجام بدرێ، کە ئەمەیان سەدەی بیستویەک دەچێتە ژێر بارییەوە، بەڵام هەندێجار واقیع ئەو خەیاڵدانە دۆزەخییەش تێدەپەڕێنێ، کە لای رەبەنی سەدەکانی رابردوو درووست دەبوو: لای مۆریس کلاڤیل جیهانی هاوچەرخ سوورە لەسەر ئەوەی وێنەی دۆزەخی تەقلیدی بێنێتەوە پێشچاوان.

ئالان کە تەنیا هەستێکی پێشوەختەی لا گەلاڵە بووە سەبارەت بە سەلیقەی سەردەمەکە، رای وایە کە مرۆڤایەتی لە سێیەمین قۆناغی دۆزەخدایە: دوای دۆزەخی هۆمیرۆس کە قەدەری دەرەکی دەستی تێوەردەدا، دۆزەخی ڤرجیل دێت کە بەرەنجامی قەدەری ناوخۆ بووە، ئەوجا دۆزەخی دانتی دێ، دۆزەخی بژاردەی ئازاد، دۆزەخی خۆئەشکەنجەدان.

شڵەژانگەلێ توند لەسەر ئاستی گۆی زەوی، پیاوانی هزری ناچار کرد زیاتر لە چەمکی دۆزەخ قووڵ ببنەوە، ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانیان دڵنیابەخش نەبوون: دۆزەخ لە بنەڕەتدا دۆخێکی مرۆیی و ژیانێکی دەستەکۆییە، بە دەربڕینێتر ئەوەیە هزرڤانانی هاوچەرخ بانگەشەی بۆ دەکەن، کە ئەنجامی تۆژینەوەکانیان زیاتر کامڵ دەبێ وەک لەوەی کورت بێنێ.

هەموو ئەوانە لە پەیوەندییەکانی نێوان من و ئەوانیتردا لە ئارادایە، دۆزەخی(من) تاک دەکریتەوە بۆ دڵنیابوون و بە حەسرەتەوە گۆشەگیرییە سەرەکییەکەی دێتەدی. مارساڵ جۆهاندۆ نووسیویەتی:" لەهەر شوێنێ بم ویستێکی ئازاد دەبێ، لەهەر شوێنێکیش ویستی ئازاد هەبێ، دۆزەخی رەها و هەتا هەتایی بەتوندی بوونی دەبێت". دۆزەخ تەواوکارێکە بۆ پەیوەندیکردنێکی زۆرەملێیانە بەوانیترەوە. شانۆگەرییەکەی سارتەر(دەرگای داخراو) دەربڕی هەموو دۆخە مرۆییەکەیە، تراژیدیای سێ کارەکتەرەکەیەتی: تۆ و من لەژێر چاودێری ئەو، بەو پێیەی کە بڕیارم لەسەر دراوە لەگەڵ ئەویتر بژیم، بەبێ ئەو و بێ چاودێری ئەو، بوونی من نییە، ناتوانم هیچ شتێک بکەم بۆ راست-کردنەوەی وێنەی خۆم، لە خودی خۆم هەڵبێم:" ئێستا ئەمە دۆزەخە، هەرگیز بڕوام نەدەکرد. وەبیرم دێتەوە: گۆگرد، تەختە، مەقەڵی(...) چ گاڵتەجارییەکە، پێویست بە مەقەڵی ناکات: دۆزەخ ئەوانیترە".

ئەمە قەلەقی وجودی دۆزەخییە، کە مارتین هایدگەر لەو کلۆڵییەدا دایدەنێ، توانەوەی (من) لە بێناوی(ئەو/یەکێکیان)دا دەیورووژێنێ. ئەم توانەوەیە "بەبێ دابڕان موچڕکەی دڵەڕاوکێ بەناو قەوارەی مرۆییدا دێنێ". دەرککردن بە گۆڕینی ئەم هەڵوێستە، ئازار و ئەشکەنجە چەند بەرابەر دەکاتەوە: لە پێناو ئەوانیتر و گەردووندا نامۆیانە دەژیم، فڕێدراو لە جیهانێک نە ئامانج و نە کۆتایی هەیە: لە تێڕوانینی کامۆوە ئەمە دۆزەخە.

دینۆ بەزاتی[٩٣] وەسفێکی دڵگیر بۆ سەردانێکی دۆزەخ دەنووسێ، لە کۆمەڵە چیرۆکێکیدا بەناونیشانی لۆ کا(Le K.) لەوێدا ماناکانی دانتی

٩٣ : رۆژنامەوان و چیرۆکنووسێکی بەناوبانگی ئیتالیایە لە ساڵی ١٩٧٢ لە تەمەنی ٦٦ ساڵیدا مردووە.

دووبـاره دەكـاتەوە، پـوختەكەی ئەوەیە رۆژنامەوانێـک لە شـاری میلانـۆ بەهـۆی تەكنۆلۆژیـایەكەوە دەروازەی شانشـینی شـەیتان دەدۆزێـتەوە: ئەویش بریتییە لە شارێكی گەورە لەنێو ئاپۆرای ئۆتۆمبیلدا خنكاوە. ئەوە دۆزەخێكـی رۆژانەیە: ئازارەكـانی خەڵـک بە بەرچاوەمـدا گـوزەر دەكەن، دەمبینـین وتووێژیـان دەكـرد، دەلەرزیـن، قاقایـان لـێدەدا، دەوەسـتان، دەكەوتـن و دووبـارە هەڵدەسـتانەوە، دواتـر دەكەوتـنەوە، دەئـاخڤین، زەردەخەنــە لــێدەدەن، دەگــریین، جنێــو دەدەن، هەمووشــیان لەســەر ئومێدی خولەكی داهاتوو وەستاون".

بەم تێـڕوانینە هــاوچەرخە مێـژووی دۆزەخ كڵـۆم دەدرێ، كە دوای دەورەیەكـی سـێ هەزار سـاڵی بـۆ چەمكەكـانی سـۆمەری دەگەڕێـتەوە: هەمــوو شــتێ لەم جیهــانەدا گەمە دەكــا. ئیپتــالۆ كاڵڤینــۆ لە(شــارە نەبینراوەكان)دا دەنووسـێ:" دۆزەخـی زیندووەكان نـایەت، گەر هەرشـێ ئەوا ئێرەیە، دۆزەخ ئەوەیە كە هەمـوو رۆژێـک تێیـدا دەژیـین، ئەوەیە كە بەپێكەوەبوونمان درووستی دەكەین".

دۆزەخ هێنـدەی دێرینـی مرۆڤـایەتی كـۆنە، تـا ئەو كـاتەی مرۆڤـایەتی بمێنێـت دۆزەخـیش دەمێنێـت. بەڵام پرسـیارە كـۆنەكە كە لە سـەردەمی گلگـامش و ئەنكیـدۆوە بەبـێ وەڵام مـاوەتەوە و مـرۆڤ لەخـۆی دەكـات ئەوەیە: بۆچی؟.

سەرچاوەکان

هەموو شارستانییەتێک سامانێ ئەدەبیی یەکجار گەورەی لەبارەی دۆزەخەوە هەیە، بەڵام لێرەدا تەنیا ئاماژە بە هەندێک کتێب دەدەین.

ج.هۆلان لە کتێبی(ڕووخساری شاراوەی کات) و (وێناکردنی جیهانەکەیتر) چاپی پاریس ساڵی ١٩٨٥، هەستاوە بە تۆژینەوەیەک بۆ واتای قووڵی خورافەکانی دۆزەخیی. کارەکانی ج.دۆلۆمۆ رۆشنایی خستۆتەسەر زۆر لە دیاردەکانی ترسان لەدۆزەخ. لە سەردەمی نوێ بەتایبەتی و تایبەتیتریش:(خەتا و ترس). (گوناهکاری لە رۆژاوا)((سەدەی سیانزە- سەدەی هەژدە)) پاریس، فایار ١٩٨٣. لەسەر هەمان بابەت پی. کامپۆرازی(ترس لە دۆزەخ)ی نووسیوە لەگەڵ(وێناکردنەکانی رۆژی دوایی و رزگاربوون لە بەرەبەیانی ئەوروپای نوێ) وەرگێڕانی ئینگلیزی، کامبریدج، پۆلیتی پریس ١٩٩١. ج. لۆگۆف لە کتێبەکەی(لەدایکبوونی پاکژکار) پاریس-گالیمار ١٩٩١، رۆشنایی دەخاتەسەر زۆر رووی بیروباوەڕگەلی دۆزەخیی لە چاخەکانی ناوەڕاست، هەروەها ئەی.جی. بیکەر لە دانراوەکەیدا(بەشدارییەک لە تۆژینەوەی بەراوردکاری بۆ تێڕوانینی ئاسمان و دۆزەخ لە سەدەکانی ناوەڕاست) لەگەڵ وەرگرتنە تایبەتەکانی لە تێکستگەلێ ئینگلیزی، بالتیمۆر ١٩٨٨. جی. منیوا هەوڵی نووسینی دانراوێکی تەواوی داوە(مێژووی دۆزەخەکان) پاریس، فایار ١٩٩١.

دەکرێ ئاوڕیش لە تێڕوانینی تیۆلۆژی بدەینەوە سەبارەت بە بابەتی دۆزەخ لە (فەرهەنگی تیۆلۆژستی کاسۆلیکی) پاریس، لیتوازی ١٩١٣ کە زیاتر نوێگەری تێدا کراوە لە (فەرهەنگی تیۆلۆژستی کریستیانی) پاریس، دیلیە دویرویر ١٩٧٧. لەسەر (دۆزەخ) لە گرووپی(باوەڕی زیندوو)

پاریس ١٩٥٠ کارێکی دەستەکۆیی کراوە. کتێبێکە لە چەند وتارێک پێک- دێ، وەک وتـاری ج. گتیـۆن لەسـەر(دۆزەخ لە چەمکـی هاوچەرخـدا)، وتاری م. کاروج(وێنەکانی دۆزەخ لە ئەدەب). وتاری ب. دوریڤال(دۆزەخ لە هونەردا) و ئەی. میشاڵ لە(مردنی رۆژی دوایی و ژیانەکەیتر) پاریس، بلودوگـای ١٩٢٩، بیرۆکەیەکی باشـە لەبـارەی گـوڵچنکردنی کۆتـایی بـۆ چەمکەکانی تیۆلۆژی لەسەرەتای سەدەی بیست سەبارەت بە دۆزەخ.

دەربـارەی شارسـتانییەتە کۆنەکـان، باشـترە کتێبی(ئـایینی ئەلۆمـانی کـۆن) پـاریس، پـایۆ ١٩٦٦ لە نووسـینی ج. دومیزیـل بخـوێنرێتەوە. کتێبی(شامانی و تەکنیکە کۆنەکانی کێشکردن) پاریس، پایۆ چاپی دووەم ١٩٦٨ لە نووسـینی ئـێم. ئیلیـاد لەگەڵ(ئاسـمان و دۆزەخـی میسـری) لەندەن ١٩٠٦ لە نووسینی بودج.

کتێبی(ڕووخسـارە تەقلیـدییەکانی دۆزەخ) لەنـدەن ١٩٠٣ لە نووسـینی جـی. میـو. کتێبـی(رێگەیەک بـۆ دۆزەخ) و (تـۆژینەوەیەک لە چەمکـی مردووەکان لە ئەدەبی نەرویژی کۆن) کامبریدج ١٩٤٣ لە نووسینی ئێچ. ئاڕ. ئەلیس.

ئەوەشی پەیوەستە بە پەیمانی کۆن:

کتێبی(چەمکـی سـەرەتایی مـردن و جیهـانەکەیتـر لە پەیمـانی کـۆن) بیبلیا و ئۆرینتالا، رۆما ١٩٦٠ لە نووسینی ئێن. جی. ترۆمپ.

سەبارەت بە جیهانی ئیسلامی:

س. ئەلساڵح(ژیانی داهاتوو بە پێی قورئان) پاریس ١٩٧١.

دەربارەی دیاردە فۆلکلۆرییەکانیش:

کتێبی (فۆلکلـۆر لە فەرەنسـا) و (زەوی و ژێر زەوی) پـاریس ١٩٠٤- ١٩٠٦ لە نووسینی پی. سیبیلۆ.